

АКАДЕМИЯИ МИЛЛИИ ИЛМҶОИ ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ТАЪРИХ, БОСТОНШИНОСӢ ВА
МАРДУМШИНОСИИ БА НОМИ А. ДОНИШ

ҲАМЗА КАМОЛ
АБДУҚАҲҲОР САИДОВ

МАЪХАЗШИНОСӢ

(Аҳди қадим – ибтидои асри XX)

Душанбе:
«Ганҷи хирад»,
2023

ББК – 63.3(2точик)+92Я2+81.2точик -4+72.3
К-24

Рисола дар асоси лоихаи «Таърихи халқи тоҷик» (асри III – аввали асри XX), рақами қайди давлатӣ 0121ТJ1211 нигошта шуда, бо тавсияи Шурои олимони Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ба таъби мерасад.

Муҳаррир:

Н. К. Убайдулло,
доктори улуми таърих, профессор

Муқарризон:

Ҳ. Пирумшоев,
доктори улуми таърих, профессор
А. Артиков,
номзади улуми таърих, дотсент

Ҳ. Камол, А. Саидов. Маъхазшиносӣ (Дастури таълимӣ барои пажӯҳандагон, аспирантҳо, магистрҳо ва донишҷӯёни факултети таърихи донишгоҳҳо). Душанбе: «Ганҷи хирад», 2023. - 312 с.

Дар ин китоб дар бораи яке аз бахшҳои муҳими илми таърих – маъхазшиносӣ сухан меравад. Муаллифон роҷеъ ба мафҳуми сарчашмаи таърихӣ, дар бораи маърифати дастхат ва нусха, таҳрири матн, омӯзиши таърихи матн, таҳлили фарқи нусхаҳо, мавзӯ ва вазифаи маъхазшиносӣ, низомии таҳқиқи илми маъхазшиносӣ, масъулияти муҳаққиқ дар омӯзиши маъхаз, аз таърихи услубҳои омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ ибрози назар мекунанд. Ҳамчунин дар ин китоб маъхазҳои муҳими давраи қадим то ибтидои асри бистум, ки дар онҳо пиромони таърихи халқи тоҷик ахбори муваассақ сабт шудааст, ба таври мухтасар муаррифӣ мегарданд.

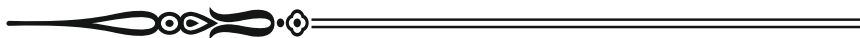
ISBN-978-99985-937-9-4

© Ҳамза Камол (Ҳамзахон Камолов),
Абдуқаҳҳор Саидов. 2023

ФЕҲРИСТИ МАТОЛИБ

Пешгуфтор.....	4
Аз таърихи услубҳои омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ.....	6
Мавзуъ ва вазифаи маъхазшиносӣ.....	9
Гунашиносии манобеи таърихӣ.....	13
Таҳлили маъхазии хаттӣ.....	44
Масъулияти муҳаққиқ дар омӯзиши маъхаз.....	47
Мафҳуми маъхазии таърихӣ.....	49
Таснифи маъхазҳо аз рӯи пайдарҳамии воқеаҳо.....	59
Гоҳшумории рухдодҳо ё таснифи замони.....	59
Маъхазҳои хаттии юнонӣ.....	63
Маъхазҳои давраи эллинизм ва византиявӣ.....	65
Маъхазҳои таърихӣ - адабӣ ва чуғрофӣ.....	66
Маъхазҳои вавилонӣ - осурӣ.....	67
Катибаҳои шоҳони Ҳахоманишӣ.....	68
Маъхазҳои хаттии паҳлавӣ.....	71
Маъхазҳои хаттии ҳиндӣ.....	72
Маъхазҳои хаттии хитой.....	72
Маъхазҳои хаттии форсии тоҷикӣ ва арабии асрҳои миёна.....	74
Маъхазҳои хаттии асрҳои IX-XV.....	75
Маъхазҳои хаттии асри XVI нимаи аввали асри XIX (охири асри миёна).....	140
Маъхазҳои хаттии нимаи дуюми асри XIX - ибтидои асри XX (давраи нав).....	187
Маъхазҳо оид ба чуғрофиёи таърихӣ.....	205
Тазкираҳо.....	222
Сафарномаҳо.....	235
Сафарномаҳои аврупоиён.....	246
Ёддоштҳо.....	262
Мукотибот ва аснод.....	276
Маъхазҳо ва адабиёти илмӣ.....	291

ПЕШГУФТОР

Яке аз бахшҳои муҳими ғирасони илми таърих, маъхазшиносӣ ва ё манбаъшиносист. Муҳаққиқе, ки мавзуи таърихиеро шуруъ ба таҳқиқ ва баррасӣ мекунад, дар аввалин марҳала бояд манобеи мавзуи таҳқиқро бишносад ва ба ин васила битавонад матолиберо, ки дар таҳқиқи худ меоварад, мустанадсозӣ кунад, то асараш дар ниҳодҳои илмӣ чун марҷаи бозғатимод қарор гирад ва аз ҷониби муҳаққиқини соҳа пазируфта шавад.

Бо тавачҷуҳ ба ҳаҷми рӯзафзуни интишори манобеи иттилоотӣ, анҷоми пажӯҳиш бидуни шинохти маъхаз амалан имконпазир нест. Маъхазшиносӣ маҷмуаи равиши таҳқиқ аст, ки бо фароҳам намудани шароити таҳқиқ ва пажӯҳиш ба тавсияи улуми таърих кумаки шоёне мекунад ва набуди маъхаз дар пажӯҳиш мучиби сардаргумӣ дар мавзуи мавриди баррасӣ мегардад ва роҳи таҳқиқ ва пажӯҳишро бо душвориҳои фаровоне ҳамроҳ месозад.

Тибқи унвони худ маъхазшиносӣ омӯзиш ва баррасии он маъхазҳоеро дар назар дорад, ки ба ин фан марбутанд. Пас маъхазҳои таърихӣ кадомҳоянд? Дар илми таърихшиносӣ манбаъҳои тарихиро ба ёдгориҳои бостоншиносӣ, маъхазҳои хатгӣ, маъхазҳои шифоҳӣ (фолклорӣ), маъхазҳои мардумшиносӣ, сарчашмаҳои забоншиносӣ, акс, киноҳуҷҷатҳо ва сабти овоз чун мекунанд.

Муаррихе, ки ба пажӯҳиши таърихи қадим ва асрҳои миёна машғул аст, бояд ба он маъхазҳое, ки марбути замони таҳқиқи ӯянд, ошноии комил дошта бошад. Дар ғайри ин муҳаққиқ наметавонад замони мавриди пажӯҳишро ҳолисона ва бо абҷоди густурда баррасӣ кунад.

Дар ин китоб пиромуни мафҳуми сарчашмаи таърихӣ, роҷеъ ба дастхат ва нусха, таҳрири матн, омӯзиши таърихи матн, таҳлили фарқи нусхаҳо, мавзӯ ва вазифаи маъ-

ҳазшиносӣ, низоми таҳқиқи илми маъхазшиносӣ, масъу-
лияти муҳаққиқ дар омӯзиши маъхаз, аз таърихи услуб-
ҳои омӯзиши сарчашмаҳои таърихӣ, маъхазҳои бостонши-
носӣ дар Тоҷикистон, маъхазҳои давраи антикӣ ва маъ-
хазҳои ҳаттии асрҳои миёна, ки дар онҳо таърихи халқи
тоҷик бо паймонаҳои мухталиф дарҷ шудаанд, маълумот
дода мешавад.

Ин китоб барои усули омӯзиши маъхазҳои таърихӣ,
ҳамчунин шиносӣ бо асарҳои таърихӣ ва давраҳои мухта-
лиф ва муаллифони онҳо барои пажухандагон, аспирант-
ҳо, донишҷӯён ва магистрҳои макотиби олӣ роҳнамое
хоҳад гашт.

АЗ ТАЪРИХИ УСЛУБҲОИ ОМУЗИШИ САРЧАШМАҲОИ ТАЪРИХӢ

Услуби ратсионалӣ. Аввалин тасаввуроти илмӣ дар бораи моҳияти маъхази таърихӣ дар нимаи дуюми асри XVIII шакл гирифт. Дар маҷмуъ онҳо содалавҳона буданд ва мепиндоштанд, ки мазмуни маъхаз воқеъбинона буда, ҳодисаҳои гузашта дар сарчашма бидуни таҳриф баён шуда, дар худ афкори пинҳон надоранд. Муаллифи матн чун ноқили воқеаҳои сиёсии гузашта доништа мешуд, бинобар ин таърихнигорони оқилона фикр менамудаи асри XVIII комил будан ва ё тамомияти ахбори хаттиро эҳсос накарданд ва бемаврид аз сарчашма иқтибосҳо оварда, онро бо суҳанҳои худ такмил дода, мустақилона қисматҳое, ки иртибот надоштанд, бо ҳам мепайвастанд. Умуман услуби расионалӣ чанбаи субъективи маъхазро намедид. Бо гузашти замон ва ба андозаи он ки дониш ва биниши таърихнигорон васеъ гардид ва таҷрибаи бештаре дар заминаи омӯзиши санадҳои таърихӣ ҳосил намуданд, ноҳамгунӣ ва бетарафна набудани маъхазҳо барои онҳо зоҳир шуд.

Услуби позитивӣ. Дар нимаи дуюми асри XIX тасаввурот дар бораи моҳияти сарчашмаи таърихӣ зери нишонӣ услуби позитивӣ ташаккул кард. Ҷонибдорони ин услуб, ки нақши илмро танҳо дар баёни воқеиятҳо доништа, баррасии онро рад мекарданд, ба ин назар буданд, ки санадҳо ягона асоси донишҳои таърихӣ ба ҳисоб мераванд. Барои ин гурӯҳ муҳаққиқон таърих нишона ва ё боқимондаи воқеии гузашта буд. Онҳо аз маъхазҳо ҳодисаҳои таърихиро гирифта, услуби махсуси маъхазшиносии озод будани воқеияти таърихӣ аз таҳрифи шахсӣ ва равониро истифода намуданд. Ҳамин тариқ анъанаи баёни воқеиятҳо бидуни баррасии онҳо (позитивизм) назарияи сермаҳсу-

лоро дар бораи инъикоси гузашта дар сарчашмаи таърихиро ташаккул дод. Ин назария моҳияти воқеии иҷтимоӣ-равонӣ ва тавсифӣ-фарҳангии сарчашмаро муайян намуда, исбот кард, ки мазмуни маъхаз дар шакли субъективӣ-психологӣ он хулоса мешавад.

Аз таърихи омӯзиши маъхазҳои таърихӣ. Барои омӯхтани таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ, аз ҷумла тоҷикон, маъхазҳои муҳими таърихӣ мавҷуданд. Доир ба таърихи сохти ҷамоаи ибтидоӣ дар ҳудуди Осиёи Марказӣ маводҳои бостоншиносӣ, палеографӣ, фолклор ва этнографияи таърихӣ манбаи асосӣ ба шумор мераванд. Роҷеъ ба таърихи сохти ҷомеаи бардадорӣ Авесто, катибаҳои шоҳони Ҳахоманишӣ, асарҳои муаррихони юнонию римӣ (Геродот, Ктесий, Помпей, Плутарх, Страбон, Арриан ва дигарон) манбаҳои нодиранд. Тавсифи таърихи қадими Осиёи Марказӣ дар манбаҳои хитой, ҳиндӣ, бойгонии шоҳони Порт (асри I м., аз Нисо), Суғд (асрҳои VII-VIII, аз кӯҳи Муғ), замони ба ҳайати хилофати араб дохил шудани Мовароуннаҳру Хуросон дар асарҳои Табарӣ, Ибни Асир, Балозурӣ, Яъқубӣ ва дигарон акс ёфтаанд.

Баъзе аломатҳои маъхазшиносӣ бори аввал дар асарҳои муаррихони қадим (Лукиан ва Татсит) дучор мешаванд. Дар замони эҳё (давраи шукуфоии фан ва ҳунар дар Аврупои асрҳои XV-XVI) барои омӯзиши интиқодии матнҳои қадима маорифпарварон Л. Валл, У. Фон Гуттен ва дигарон кӯшидаанд. Охири асри XVIII – нимаи якуми асри XIX олимони немис А.Л. Шёлестер, Б.Г. Нибур ва Л. Ранке усули аз ҷиҳати интиқодӣ омӯхтани маъхазро пешниҳод намуданд. Вале маъхазшиносӣ ҳамчун илми махсус дар нимаи дуҷуми асри XIX ва ибтидои асри XX дар асарҳои муаррихон И. Г. Дройзен, Э. Бернхейм, В. В. Бартолд, В. А. Жуковский, Н. В. Хаников, И. И. Веселовский, В. П. Наливкин, А. А. Семёнов, М. С. Андреев ва дигарон ташаккул ёфт. Барои омӯхтани таърихи халқҳои Осиёи Марказӣ Донишгоҳи Петербург, Шуъбаи шарқии Ҷамъияти

бостоншиносии Русия, Чамъияти географии рус, Кружоки дӯстдорони бостоншиносии Туркистон нақши арзанда бозиданд. Зери таъсири олимони рус як гурӯҳ шарқшиносони маҳаллӣ, аз ҷумла Абусаид маҳдум, Мирзо Абдураҳмон, Мирзои Бухорӣ, Акрампалвон Аскарӣ ва дигарон ба камол расиданд. Солҳои 1865-1917 дар Осиёи Марказӣ зиёда аз 3000 дастхати асарҳои нодир ҷамъ ва ба осорхонаю бойгонӣ супорида шуданд. Баъзеи онҳо ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардидаанд.

Баъди ғалабаи Инқилоби Октябр маъхазшиносӣ хеле инкишоф ёфт. Олимони роҳро ва услубҳои таҳлили маъхазхоро аз ҷиҳати интиқодӣ омӯхта, ба доираи таҳқиқи илми маъхазшиносӣ маъхазҳои навро дохил карданд. Дар қори ҷамъоварӣ, омӯзиш ва наشري маъхазҳои таърихӣ олимони В. В. Бартолд, М. С. Андреев, А. А. Семёнов, Б. Ғ. Ғафуров, Б. И. Искандаров, А. М. Мухторов ва дигарон ҳиссаи арзанда гузоштаанд.

МАВЗУЪ ВА ВАЗИФАИ МАЪХАЗШИНОСӢ

Маъхазшиносӣ илмест оид ба маъхазҳои таърихӣ, назария ва амалияи омӯзиш ва истифодаи онҳо. Ба маъхазҳои таърихӣ ҳамаи сарчашмаҳои ба таърихи табиат ва ҷамъият мутааллиқбуда дохил мешаванд.

Маъхазшиносӣ ба ду қисм тақсим мешавад: назарӣ ва амалӣ. Маъхазшиносии назарӣ пайдоиши манбаҳои таърихӣ, қонуниятҳои ба таври воқеӣ акс кардани ҳодисаҳои таърихӣ, моҳияти ахбор ва ғайраро омӯхта, усулҳои ба тартиб андохтани манбаҳои муайян ва онҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо мекунад. Маъхазшиносии амалӣ (конкретӣ) бошад, соҳаҳои алоҳида, қисмҳо, масъалаҳои таърих, инчунин фаъолияти бойгонихо, осорхонаҳо ва китобхонаҳо дар ҷамъ намудан, нигоҳ доштан ва тавсифи маъхазҳо фаро мегирад.

Дар илмӣ таърихшиносӣ маъхазҳои тарихиро ба гурӯҳҳои зерин тасниф мекунад:

Маъхазҳои хаттӣ ё китобӣ. Масъалаҳои назарии маъхазшиносиро дар асоси маъхазҳои хаттӣ меомӯзанд. Маъхазҳои хаттӣ аз рӯи мазмун, пайдоиш, навъҳо ва намудҳояшон ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд: а) боқимондаҳои таърихӣ; б) анъанаҳои таърихӣ. Гурӯҳи якум аз қонунҳо, фармонҳо, ярлиқҳо, ҳукмномаҳо, иноятномаҳо ва шартномаҳои байни давлатҳо иборат аст. Ба гурӯҳи дуюм асарҳои таърихӣ (солномаҳо, хронографияҳо, дostonҳо), сафарномаҳо, ёддоштҳо, рӯзномаҳо, мактубҳо, асарҳои бадеӣ, маводи рӯзномаҳои даврагӣ ва ғайра шомил мегарданд. Вижагиҳои таҳлил ва баррасии ин навъ маъхазҳо иборат аст аз: а) муайян кардани замон ва макони офаридашудани он; б) исботи дурустии санад ва нависандаи он; в) кашфи ҳадафи навиштани асар; г) муқоиса ва татбиқи муқоисавии санадҳои мухталиф ба манзури эҷоди як тасвири комил ва бидуни ихтилоф аз ҷомеаи гузашта.

Маъхазҳои шайъӣ. Ба ин гурӯҳ маъхазҳо ёдгориҳои бостоншиносӣ, мисли тепаҳо ё қургонҳо, ғӯристонҳои қадимӣ, боқимондаҳои манзилҳо ва сохтмонҳои дигар, абзори меҳнат ва силоҳ, либос, нишонҳо, муҳрҳо, сиккаҳо, пулҳои қоғазӣ, дирафш, медалҳо ва дигар осор шомил мешаванд. Вижагиҳои таҳлил ва баррасии ин навъ маъхазҳо иборат аст аз: а) исботи замони офариниши он; б) таҳлили маводе, ки он осор сохта шудааст; в) муқоиса бо натиҷаи экспедитсияи гузашта; г) шабеҳсозии (моделсозӣ) воқеаи таърихӣ бо истифода аз бозёфтҳои бостоншиносӣ.

Бахши умдае аз маъхазҳои шайъӣ ва ё воқеиро риштаҳои кумакунандаи маъхазшиносӣ, мисли гералдика, сфрагистика, сиккашиносӣ, фалеристика ва ғайра меомӯзанд. Ин манбаъҳо сарчашмаи асосӣ ва ягонаи пажӯҳишгарон барои омӯзиши давраҳои қадими таърихи инсоният мебошанд, ки ҳанӯз осори ҳаттӣ вучуд надошт.

Маъхазҳои шифоҳӣ (фолклорӣ). Ба маъхазҳои шифоҳӣ матнҳои шомил мешаванд, ки то ба ҳоло дар шакли шифоҳӣ вучуд доранд ва ё дар муддати тӯлонӣ дар шакли шифоҳӣ мавҷудияти худро ҳифз карда, баъдан сабт гардидаанд. Бахши умдаи манобеи шифоҳиро манобеи фарҳанги омиёна – эҷодиёти даҳонакии халқ ташкил медиҳад. Ба ин гурӯҳ маъхазҳо афсонаҳо, қиссаҳои омиёна, таронаҳо, зарбулмасалҳо ва ғайра шомил мешаванд. Хусусиятҳои таҳлил ва баррасии ин навъ маъхазҳо иборат аст аз: а) таҷдиди вижагии зеҳнияти миллӣ; б) муносибат бо инсонҳо, давлат ва ватан; в) таҳлили вижагиҳои эътиқодҳои мазҳабӣ.

Маъхазҳои мардумшиносӣ. Ба ин гурӯҳ маъхазҳо технологияҳои бостонӣ, одоби русум, зоҳири манзил, либос ва хӯрокҳои миллӣ, маросими арӯсӣ, мотам ва дигар улғуҳои тафаккур ва фарҳанги омма шомил мешаванд. Хусусиятҳои таҳлил ва баррасии ин навъ маъхазҳо иборат аст аз: а) омӯзиш аз рӯи ашъи фарҳанги моддӣ ва маънавии миллатҳо ва қавмҳо; б) вижагиҳои миллӣ - қавмӣ онҳо.

Маъхазҳои забоншиносӣ. Дар даврабандии таҳқиқи манобеи забоншиносӣ ду марҳала вучуд дорад: марҳилаи анбоштани мавод ва марҳилаи ташаккули асосҳои назариявии соҳаи нави илмӣ. Дар марҳалаи аввал муҳаққиқони забон ёдгориҳои хаттиро, ки асосан ба давраи қадим марбут аст, таҳқиқ ва нашр мекунанд. Чунин шароит имкон медиҳад, то мутавачҷеҳ шавем, ки доираи матолиби нашршуда аз назари жанр, графика, сарзамин ва замон маҳдуд аст. Дар марҳалаи дуюм баррасии забоншиносии зоҳир ва муҳтавои ёдгориҳои хаттӣ ба манзури интишори илмӣ онҳо мавзӯи илмӣ ҷудоғона – маъхазҳои забоншиносӣ мегардад. Сарфи назар аз он, ки омӯзиши ёдгориҳои забонҳои қадимии эронӣ асоси манбаъҳои забоншиносӣ ба ҳисоб мераванд, имрӯз назари муҳаққиқони манобеи забоншиносӣ мунҳасиран ба гузашта мутамарказ нашудааст. Теъдод ва моҳияти маъхазҳои рӯз то рӯз дар ҳоли афзоиш аст, аз ин рӯ ҳадафи асосии ҷанбаи забоншиносӣ-сарчашмавии таҳқиқ бояд таҳияи усулҳои нави таҳлили муҳтавои забонӣ ё иттилоотии лингвистии ёдгориҳои хаттӣ ва эҷоди як табақабандии ягоноро дар назар бигирад.

Акс, филмҳои мустанад ва ҳунари, сабти овоз. Ба ин гурӯҳ манбаъҳои акси шахсиятҳои таърихӣ ва ҳаводис, филмҳои мустанад ва ҳунари ба унвони бахше аз фарҳанги маънавий шомил мешаванд.

Барои истифодаи маъхазҳои таърихӣ дар пажӯҳишҳои илмӣ бояд ба эътибору эътимоди он бовар ҳосил кард. Иттинон ба маъхазҳои таърихӣ тибқи нақди зоҳирӣ ва дохилии он таъйин мегардад.

Нақди зоҳирӣ ин муайян кардани асолати маъхаз аз тариқи мушаххас кардани замон ва макони арзи вучуди он ва ҳамчунин муаллифи сарчашма ҳулоса мешавад.

Муқаррар кардани замон, макон ва муаллифи сарчашма санад ва ё атрибутсияи маъхаз номида мешавад.

Интиқоди дохилӣ ин муайян кардани сихати иттилооти маъхаз аз тариқи муқоисаи муҳтавои он бо матолиби маъхазҳои дигар мебошад.

Ҳар чӣ қадар маъхаз қадимӣ бошад, ҳамон қадар нақди

зоҳирӣ ва дохилии он мушкилтар мешавад. Аммо бе анчоми ин амал ҳеҷ кадоме аз маъхази таърихино наметавон дар пажухишҳои илмӣ истифода кард. Лозим ба зикр аст, ки ҳаҷм ва печидагии қор дар ҳалли вазоиф гоҳе он қадар бузург мешавад, ки таъйини сикҳатии аҳбори маъхаз аглаб ба масоили мустақили пажухишии илмӣ мубаддал мегардад, яъне метавонад он масъала мустақилона барои пажухиши илмӣ вучуд дошта бошад

Омӯзиш ва таҳқиқи раванди таърихӣ ва бозсозии ҳаводиси гузашта тавассути пажухишҳои манобеи таърихӣ анҷом меёбад. Ба хотири он ки пажухиш амиқ ва ҳирфай бошад, муаррих бояд пиромуни мавзуи мавриди омӯзиш иттилооти фаровонеро аз маъхазҳои мутааддиди таърихӣ ҷамъоварӣ намояд.

Дар маъхазшиносӣ шакли иттилоотии шаҳодатҳои таърихино низ бояд ба назар гирифт. Мазмуни маъхаз дар сураати матн баён мешавад. Бисёр муҳим аст муайян кард, ки чи таъсире шакли иттилоотии матни санад ба инъикоси воқеатҳои таърихӣ ва қабули онҳо аз ҷониби муҳаққиқ дорад. Ин ба ошқор намудани моҳияти иттилоотии маъхази таърихӣ робита мегирад.

Баробари пайдоиш ва инкишофи хат ёдгориҳои хаттӣ ба вучуд омадаанд. Онҳо имконият доданд, ки таърихи ҷамъият ба таври ҳақиқӣ ва ҳаматарафа омӯхта шавад. Маъхазшиносӣ дар қатори фанҳои илмӣ-таърихӣ қарор дорад, ки гузашта ва сарчашмаҳои меомӯзад. Мавзуи омӯзиши маъхазшиносӣ сарчашмаҳои таърихӣ мебошанд. Маъхазшиносӣ сабабҳо ва шароити ба вучуд омадани сарчашмаҳо ва қонунмандии инъикоси рушди таърихӣ ин ва ё он тамаддунро дар онҳо меомӯзад.

Вазифаи маъхазшиносӣ иборат аз:

- ҷустуҷӯ ва пайдо намудани маъхазҳои таърихӣ;
- муайян намудани дараҷаи дурустии маълумоти маъхазҳо;
- тартиб додани услуби гирифтани иқтибос аз маъхазҳо, ки маълумоти саҳеҳ дорад.

ГУНАШИНОСИИ МАНОБЕИ ТАЪРИХӢ

(ТАБАҚАБАНДИИ ТИПОЛОГИИ МАНБАЪҲОИ ТАЪРИХӢ)

Омӯзиши манбаъҳои моддӣ (олоти меҳнат, иқоматгоҳ, воситаи нақлиёт, асбоби маишат, либос, силоҳ) барои таҳқиқи таърихи ҷамъият аҳамияти муҳими илмӣ дорад. Маъхазшиносӣ илми маҷмуист ва дар он фанҳои ёрирасони таърих, ки низоми дастгоҳи таҳқиқи онро ба вучуд овардаанд, дохил мешаванд. Дар ҳар давраи таърихӣ манобеи таърихӣ ба навъҳо тақсим мешаванд. Анвои манобеи таърихӣ – ин маҷмуае аз манобеи давраҳои таърихӣ мебошад, ки аз рӯи маншаъ ва амали онҳо дар ҷомаи интихоб шудаанд.

Дар миёни маҷмаи манобеи шайъӣ ва ё воқеии таърихӣ асосан навъҳои манбаъ муайян шудааст, ки ҳар яке аз онҳо мавзӯи мустақили омӯзиши фанҳои ёрирасони таърихӣ гардидаанд. Муҳимтарини онҳо иборат аст аз: бостоншиносӣ – илм дар бораи манобеи шайъӣ-воқеӣ, ки аз зери замин пайдо шудааст; остеология-устухоншиносӣ - илм дар бораи боқимондаи устухонҳои одамон ва ҳайвонотҳо; берестология (аз калимаи берёза-дарахти тус) илм дар бораи омӯзиши тасвибномаҳое, ки дар пӯсти дарахт навишта шудаанд; палеография - илм дар бораи услуби номанигорӣ дар гузашта; хронологияи таърихӣ, ки низоми солшуморӣ ва тақвими гузашта ва ҳамчунин баргардон кардани санаҳои таърихро ба низоми солшуморӣ ҳозира меомӯзад; нумизматика ё сиккашиносӣ; метрологияи таърихӣ - илме, ки андоза, ҳаҷм ва вазнро дар гузашта меомӯзад; сфрагистика - илм дар бораи муҳро; гералдика фан дар бораи омӯзиши нишонҳо (герб); фалеристика - фан дар бораи низоми мукофотҳо; дипломатика - илм дар бораи актҳо ва грамотаҳо; эпиграфика ё катибашиносӣ - илм дар бораи навиштаҷотҳо дар болои санг, ҷӯб, филиз, шиша ва устухон; ҷуғрофиёи таърихӣ -

илм дар бораи сокин шудани мардумон ва муҳочирати онҳо; топонимикаи таърихӣ номи аҷнос (предметҳо), мавзеъҳо, дарёҳо ва кӯҳхоро дар гузашта; лингвистикаи таърихӣ илм дар бораи забони мардумон дар гузашта ва генеалогия - илм дар бораи омӯзиши насаб ва шачара ва ғайра. Бинобар ин маъхазшиносӣ ба таври маҷмуӣ татбиқ намудани услубҳо ва усулҳои пажӯҳиши илмиро дар кори таҳқиқи соҳаҳои гуногуни таърихи ҷамъият тақозо мекунад.

Манобеи палеографӣ ва эпиграфӣ як гурӯҳи вижае аз манобеи шайъӣ-воқеиро ташкил медиҳанд, зеро онҳо ҳамзамон ҳам осори таърихии воқеӣ ва ҳам ҳомили мутун мебошанд. Онҳо ба манобеи хаттӣ дохил нашуда ба манобеи шайъӣ-воқеӣ ба он сабаб марбут мешаванд, ки дар доираи ин фан онҳо пеш аз ҳама на аз нигоҳи мазмуни матн, балки аз назари вижагиҳои зоҳирии ҳомили мавод, мисли сифат ва технологияи таҳияи қоғаз, сифат ва технологияи мактуб ва ғайра омӯхта мешаванд.

Дар манбаъшиносии муосир сарчашмаҳои хатии таърихӣ ба нух навъ тақсим мешаванд: таърихномаҳо, манобеи қонунгузорӣ, асноди расмӣ, асноди коргузорӣ, манобеи оморӣ, асноди шахсӣ (хотирот, рӯзнома ва номаҳо), осори адабӣ, публицистика, осори илмӣ.

Чунин анвои сарчашмаҳои хаттӣ дар давраҳои мухталиф офарида шуданд ва вучуд доштанд. Бо рушди ҷомеи теъдоди умумии сарчашмаҳои хаттӣ зиёд шуданд, анвое нопадид гардиданд ва навъҳои дигаре ба вучуд омаданд.

Манобеи таърихӣ дар шакл, муҳтаво, робитаи айнӣ ва зехнӣ, шахсӣ ва умумӣ, моҳияти низоми нишонашинохтӣ ва маъноӣ аз ҳам мутафовитанд. Табақабандӣ ин чудо намудани маҷмуаи ашёи ноҳамгун ба гурӯҳҳои ҳамгун тибқи вижагиҳои асосӣ ва нишонаҳои дохилӣ мебошад. Нишонаҳое, ки барои табақабандӣ истифода мешаванд, меъёр ва ё асоси он номида мешаванд.

Ҳамроҳ бо табақабандӣ дар илм низоми чудо намудани маҷмуи ноҳамгун аз рӯи нишонҳои ғайри асосӣ низ

дар илм истифода мешавад. Илми таърихнигорӣ таваччу-
ҳи зиёда ба масоили табақабандӣ кардааст. Дар Русия
аввалин таҷрубаи тақсимбандии сарчашмаҳои таъриҳӣ
ҳанӯз дар солҳои 30-юми садаи XIX анҷом ёфта, баъдан
такмил ёфтааст. Дар натиҷа таърихномаҳо, асноди ҳу-
қуқӣ, асноди расмӣ ва манобеи ривоятӣ ба гурӯҳҳо ҷудо
карда шуданд. Аммо ҳанӯз ҳам дар садаи XIX табақа-
бандии сарчашмаҳои таъриҳӣ бар мабной илмӣ натаво-
нист сурат бигирад. Истифодаи чунин гурӯҳбандӣ баргу-
зида аз ҳар ҷое буд ва пояи устувор надошт. Бори аввал
табақабандӣ аз рӯи навъ ва воқеан илмиро дар ибтидои
сади XX олими рус А. С. Лаппо-Данилевский пешниҳод
кард. Ба унвони поя ва ё заминае барои табақабандии ҳеш
А. С. Лаппо-Данилевский дараҷаи наздикии сарчашмаро
ба ҳаводиси инъикоскунандаи он интиҳоб кардааст.
Тибқи он тамоми шавоҳиди таърихиро ӯ ба сарсашмаҳое,
ки тасвири воқеияту манобеъ ва далолат ба воқеиятро
мекунанд, ҷудо кард. Аввалиро боқимондаҳои фарҳанг ва
дувумиро дoston ё ривоятҳои таъриҳӣ номид.

Боқимондаҳои фарҳанг ин боқимондаҳои рӯйдод ё
ҳаводис ҳастанд. Ба онҳо А. С. Лаппо-Данилевский осори
таъриҳии шайъӣ ё воқеӣ ва ҳуқуқиро шомил кард.
Ривоятҳои таъриҳӣ рӯйдодҳоро бозгӯӣ мекунад. Рӯйдод-
ҳои дар ривоятҳо тавсифшуда тавассути шуури муаллифи
он таҷзия мегарданд. Бинобар ин, ривоятҳои таъриҳӣ ба
бозрасии эътибор ва эътимод зарурат доранд. Боқимонда-
ҳои фарҳанг қобили эътимоданд. Аммо дар ибтидо мо
бояд асосат ва ё дурустии онҳоро исбот кунем. Баъд аз он
бо ҷуръат метавон ба шаҳодати онҳо таъҷа кард.

Шоистагии асосии табақабандии А.С. Лаппо-Данилев-
ский – ин ба расмият шинохтани бетарафона набудани
(субъективӣ будани) моҳияти ахбори сарчашма ва дара-
ҷоти мухталифи бетарафона набудани манбаи таъриҳӣ ба
ҳисоб меравад. Бо вучуди ин наметавон шартӣ будани
табақабандии пешниҳодшударо надид. Бисёре аз ин ша-

ҳодатҳо дар ҳоле ки қаблан боқимондаҳои як ҳодиса мебошанд, дар айни замон хабари рӯйдоди дигар низ ҳастанд. Ва баръакс, ривоятҳоеро роҷеъ ба воқеияти таърихӣ дигар метавон боқимондаи ҳодисаи дигар шуморид. Барои мисол, маншур ё грамота ҳамчун боқимондаи санадҳои ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад, дар айни замон навъи бозгӯии муносибатҳои ҳуқуқии аъзои он низ ҳаст. Дар ҳар як санад воқеият ва зехният вучуд дорад. Онҳо танҳо дар ягонагии ҷудонопазир вучуд доранд. Бинобар ин кӯшиши тақсими сарчашмаҳои таърихӣ ба боқимондаҳои воқеӣ ва зехнии ҳодиса номуваффақ будааст. Бо вучуди ин чунин таснифи сарчашмаҳо дар таҳқиқоти мушаххаси таърихӣ, ки ба руҳдоде ё мавзӯе бахшида мешавад, дуруст аст. Дар ин ҳолат боқимондаҳои ҳодиса аз ривоёт ба осонӣ ҷудо мешаванд. Ин табақабандӣ аз нигоҳи методологӣ исботшуда ва посухгӯи талаботи мушаххаси таърихӣ буд. Аз ин рӯ, ин табақабандӣ ба тариқи табиӣ ба усули таҳқиқи илми таърихнигорӣ шӯравӣ ворид шуд ва то нимаҳои солҳои 50-уми садаи XX нуфуз дошт. Ин замон мутобиқ ба мурочиати муаррихон ба ҷанбаҳои назариявӣ ва методии илм аст. Пажӯҳандагон масъалаи тасниф ва ё табақабандии сарчашмаҳоро низ баррасӣ карданд, ки дар натиҷаи муҳоҷисаи табақабандии кунунии сарчашмаҳо ба вучуд омад. Пазириши бештарро нақшаи табақабандии Л. Н. Пушкарёв ба даст овард, ки соли 1975 эълон гардид. Ҳамаи сарчашмаҳои таърихро ин муҳаққиқ ба ҳафт навъ тақсим кард: воқеӣ (бостоншиносӣ), хатгӣ, шифоҳӣ (фолклорӣ), мардумшиносӣ, забоншиносӣ, акс-кинохуҷҷатҳо ва санадҳои сабти овозӣ. Ин тасниф ду пояи асосӣ дорад: равиши рамзгзорӣ иттилоот ва мутааллиқ будани манобеъ ба ин ва ё он улуми инсонӣ. Аз сӯи дигар тақсимбандӣ аз рӯи ду нишона бидуни шак нуқтаи заъфи ин тасниф аст, зеро манбаъ метавонад ҳамзамон ба ду навъ тааллуқ гирад. Соли 1981 И. Д. Ковалченко гузинаи комили гурӯҳбандии навъиро, ки бар асоси ба назар гирифтани рамз-

гузории иттилоот буд, пешниҳод кард. Ин олим кулли манобеи таърихро ба ҷаҳор навъ тақсим кард: воқеӣ, хаттӣ, графикӣ ва овой.

Сарчашмаиносии таърихи асрҳои миёнаи тоҷик ба унвони мавзуи омӯзиш бештар навъи манбаъҳои катбӣ ё хаттиро дорад. Бинобар ин, бояд паҷуҳандагон ва донишҷӯён ба ин навъи таснифи сарчашмаҳои хаттии таърихӣ ошноӣ дошта бошанд. Вай метавонад дар омӯзиши хусусиятҳои мушаххаси шаҳодатҳои хаттӣ ва таҳияи усули дохилии ба даст овардани ахбори бозғатимод аз сарчашмаҳо кумак намояд. Бояд гуфт, ки ин усули таснифро дар илми сарчашмаиносии шӯравӣ И. Л. Шерман пешниҳод кард. Дар асоси нақшаи ӯ тақсимои маъруфи ҳуҷҷатҳо ба боқимондаҳо ва ривоятҳо гирифта шудааст. Ба истилоҳи ӯ ин маводи ҳуҷҷатӣ (боқимондаҳо) ва шаҳодатҳои ривоятӣ ё тавсифӣ мебошанд.

Ҳоло аксари сарчашмаиносон ва муаррихон ҷонибдорӣ аз таснифоти комилшудаи Л.Н. Пушкарёв мекунанд. Зери мафҳуми ин таснифот дар тӯли таърих ташаккул ёфтани гурӯҳе аз сарчашмаҳо, ки вижагиҳои умумии пайдор аз шакл ва муҳтаво доранд ва бо назардошти умумияти вазоифи иҷтимоӣ ба вучуд омадаанд ва истиқрор ёфтаанд, дар назар гирифта шудааст. Ин тасниф ё табақабандӣ аз: солномаҳо, санадҳои қонунгузорӣ, санаҳои коргузорӣ, ҳуҷҷатҳои расмӣ, омор, санадҳои шахсӣ (ёдоштҳо, рӯзномаҳо ва номаҳо), адабиёти бадеӣ, осори илмӣ, матбуоти даврӣ, осори публисистӣ ва сиёсӣ иборат аст.

И. Д. Ковалченко тақсимбандии умумии шаҳодатҳои хаттиро ба сарчашмаҳои оммавӣ ва инфиродӣ пешниҳод кард. Манобеи оммавӣ он сарчашмаҳое дар назар гирифта шуданд, ки мунъақискунандаи низоми иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сохтори иҷтимоӣ ва ғайра мебошанд. Ба онҳо омор, санадҳои коргузорӣ ва қонунгузорӣ шомил гардиданд. Сарчашмаҳои инфиродӣ ҳодисаҳои инфиродӣ ва беназир-

ро нишон медиханд. Ҳамчунин шомили ин навъ сарчашмаҳо анвои дигар, бавижа осори адабӣ ва манобеи маншай шахсӣ дошта низ мегарданд.

Дар дохили навъҳои манобеъ ба ҳангоми зарурат сарчашмаҳо ба гунаҳо тақсим мешаванд. Масалан дар миёни сарчашмаҳо, ки хусусияти шахсӣ доранд ёддоштҳо, рӯзномаҳо ва номаҳо ҷудо мегарданд.

Дар баҳши назариявии сарчашмашиносӣ тасаввуроти куллие аз ҳама навъи манобеи хаттӣ бояд дошт. Ин барои ба даст овардани маҳоратҳои баррасӣ ва таҳлили сарчашмаҳо ва дар оянда барои омӯзиши навъи мушаххаси сарчашмаҳои дохилӣ ва услубҳои хос кумак хоҳад кард.

Сарчашмаҳо ва ё манобеи асримиёнагии таърихи халқи тоҷик шартан ба панҷ навъ тақсим мешаванд: табиҷуғрофӣ (маълумот дар бораи манзараҳо, обу ҳаво, хок ва растаниҳо), мардумшиносӣ, манобеи шайъӣ - воқеӣ, ҳунари-тасвирӣ (меъморӣ, наққошӣ, мучассамасозӣ, ҳунари амалӣ), китобӣ - хаттӣ. Манобеи хаттӣ дар навбати худ ба манобеи ривоятӣ (солномаҳо, хроника, шарҳи ҳол, шачаранома ва таърихҳо), манокӯбҳо - таърихи анбиё, машоих ва дигар табақоти муқаддаси рӯҳонӣ, мероси мактуб, муаввиза ва иршод, адабиёти илмӣ ва бадеӣ, осори мустанад, осори қонунгузорӣ ва ғайра қисмат мешаванд.

Муассиртарин роҳ дар ин замина пардохтан ба таърифи баъзе аз навъҳои манобеи хаттӣ, номбар кардани гунаҳои асосии онҳо ва нишон додани вазоифи иҷтимоии ин сарчашмаҳост.

Солнома – ин асари таърихӣест, ки маводи он дар қолаби сабти обу ҳаво, ки бо ибораҳои дар тобистони фалон сол оғоз мегардад, номида мешавад. Солноманависӣ ҳомили вазифаи ҳувияти таърихӣ ва сиёсии асримиёнагӣ буд, ки он бештар дар вазоифи фарҳангӣ баён мешуд.

Асноди қонунгузорӣ – санадҳои меъёрӣ - ҳуқуқие мебошанд, ки аз ҷониби ҳокимияти олии давлатӣ қабул мешаванд ва болотарин нерӯи қонунӣ дар ҳар мантиқа ё

кулли давлат мебошанд. Қонун ин меъёри навишташудаи рафтор аст. Бо риояи қонунҳо давлат муносибатҳои иҷтимоиро танзим ва фаъолияти онро идора менамояд. Санадҳои қонунгузори асрҳои миёнаи халқи тоҷик бар асоси шариати исломӣ таҳия шудаанд.

Асноди расмӣ – гувоҳнома, аснод ва мадорики ҳуқуқие, ки дар шакли қонунӣ муомилоти байни афродро сабт кардаанд. Тибқи мавзӯи созишнома асноди расмӣ ба санадҳои ҳуқуқи хусусӣ ва ҳуқуқи ҷамъиятӣ тақсим мешаванд. Аввали қарордод байни афрод ва дувумӣ байни шахси ҳуқуқӣ ва мақоми давлатиро таъмин мекунад. Бо кумаки асноди расмӣ муносиботи иҷтимоӣ-иқтисодӣ дар дохили табақаи ҳоким ва муносиботи давлат бо ҷомеа танзим карда мешавад.

Санадҳои коргузорӣ – санадҳои ҷорие, ки аз ҷониби созмонҳои мухталифи давлатӣ, судӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва иҷтимоӣ ба манзури идораи фаъолиятҳои шахсӣ ва иҷтимоӣ нашр карда мешавад. Санадҳои коргузорӣ дар навбати аввал аз рӯи мансубияти онҳо ба ин ё он ниҳоди идорӣ тақсим мешаванд. Онҳо метавонанд, давлат, муассисаҳои иҷтимоӣ ва хусусӣ бошанд. Маводи асноди коргузори давлатиро аз рӯи соҳаҳои идории онҳо ва тибқи самти ҳаракати аснод дар зинанизоми муассисаҳои роҳбарӣ (аз боло ба поён, аз поён ба боло ва уфуқӣ) ҷудо мекунанд.

Манобеи оморӣ. Омор қонунмандҳои ҳаёти иҷтимоӣ ва ҷанбаҳои миқдории онро ба манзури идораи иҷтимоӣ меомӯзад. Иттилооти миқдорӣ дар асноди омории асрҳои миёна ба шакли шифоҳӣ ва рақамӣ дода мешуд. Дар натиҷа анвои маводи оморӣ - тавсифӣ ташаккул ёфтанд. Маводи омории марбут ба асрҳои миёна бештар ба арқоми мухталиф ба замин, ҳосили замин ва васоли киштукор ва ҷорводорӣ иртибот дошт.

Асноди шахсӣ: ёддоштҳо, хотирот, рӯзнома ва номаҳо. Санадҳои шахсӣ таассуроти ҳамзамонон, шохидон ва

ширкаткунандагони ҳодисаҳои муҳими иҷтимоӣ ва фарҳанги сабт карда, ҳомили ахбори таърихӣ ба шумор мераванд. Инҳо бештар шаҳодатҳои зеҳние аз гузашта медиҳанд. Маъмулан асноди шахсӣ ба намудҳои зерин чудо мешаванд. Яқум хотирот ва ё ёддоштҳои шохидон ва ё ширкаткунандагони воқеаҳои таърихӣ. Дар ёддоштҳои таъсири бисёр қавии фазои иҷтимоӣ-сиёсии аҳд ва замони мавриди тавсиф гузошта мешавад. Дуюм рӯзнома аст, ки нависандаи он мунтазам дар онҳо таассурот, мушоҳидаҳо ва фикрҳои хешро пиромуни ҳодисаҳои муҳими ҳаёти шахсӣ ва иҷтимоӣ сабт мекунад. Вижагиҳои онҳо ин интиқоли дақиқи рӯҳия ва ҷузъиёти замон мебошад. Хотирот ва рӯзномаҳоро бо як истилоҳ – ёддоштҳои зикр мекунад. Сеюм номаҳо. Тавассути номаҳо таассурот, бардошт ва афкор дар мавриди рӯйдодҳои муҳими зиндагии шахсӣ ва иҷтимоӣ радду бадал мешаванд. Сарчашмаҳои таърихӣ асноди шахсӣ дар дарозии таърих вазифаи мушаххаси иртиботи иҷтимоӣ-фарҳанги иҷро намуда, ҳифз ва интиқоли арзишҳои иҷтимоӣ ва ҳонаводагиро ба наслҳои оянда (хотирот ва рӯзномаҳо) таъмин кардаанд.

Сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ намоёндагӣ аз гурӯҳи махсуси нақлкунандаи иттилоот аз гузаштаре мекунад. Мисли сарчашмаҳои хаттӣ онҳо аз рӯи аломоти пайдоиши худ ва шахси мушаххас чудо мешаванд. Баррасӣ ва мушаххас кардани арзиши онҳо ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дар илми таърихнигорӣ расидагии ҳамаҷониба касб кардаанд ва истифодаи густурдаи онҳо ба ҳайси сарчашма дар ба даст овардани донишҳои улуми инсонӣ хеле назаррас аст. Пажӯҳишҳои таърихӣ, фарҳангшиносӣ, адабиётшиносӣ, забоншиносӣ ва ғайра иттиқоли бештар ба сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ мекунад, зеро онҳо имкони амиқтари дарки ҳодиса дар қаринаи шахсият ва замон медиҳанд. Мафҳуми сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ аҳамияти усулие дар муайян кардани ҷойгоҳи онҳо дар низоми ноқилони ахбори таърихӣ дорад. Ба

тариқи умумӣ мушаххас кардани мафҳуми чунин навъи сарчашма раванди тӯлониеро сипарӣ намуд, аммо аз нигоҳи назариявӣ ҳоло ҳам дар марҳилаи дарк қарор дорад. Бо вучуди ин равишҳои асосии методологӣ оид ба сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ дар назарияи сарчашмашиносӣ ба вучуд омада, ҷараёнҳои асосии омӯзиши онҳо муайян гардидаанд.

Равишҳои методологӣ дарки сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ дар сарчашмашиносии муосир дар ду ҷараёни робитаи мутақобилдошта – иттилоотӣ-коммуникатсионӣ ва тарҷумаҳои баррасӣ шудаанд.

Равиши иттилоотӣ имкон медиҳад то сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсиро чун ҳомили ахбори таърихӣ аз гузашта баррасӣ кунад, ки дар шакли хаттӣ воқеияти замони гузаштаро инъикос кардаанд. Дар доираи чунин услуб ва ё равиш тавсифи раванди иттилоотӣ ва тариқи рамзгузории ахбор аҳамият касб мекунад. Он бар ин поя асос мегирад, ки арзи вучуди аксари манобеи таърихӣ муаррифкунандаи раванди иттилоотие мебошад, ки дар он мабҳас (объект) – мунъакискунандаи воқеият, шахс (субъект) холиқи сарчашма ва ахбор – натиҷаи инъикоси мабҳас тавассути шахс ширкат мекунанд. Ин раванд мисли ҳама гуна раванди иттилоотӣ ҳамеша заминаи амалӣ дорад, яъне офарандаи сарчашма дар ҳоле ки ахборе пиромуни воқеиятеро ошкор месозад, ҳамеша думболи ҳадафи мушаххас аст. Ин ахбор барои ҳалли ин ва ё он вазоифи иҷтимоӣ ва шахсӣ талаб карда мешаванд. Он чизе, ки баъдан ба ахбори таърихӣ мубаддал мегардад ва дар манобеи таърихӣ мусаббат аст, нахуст иттилоое буд, ки барои бароварда сохтани ниёзҳои амалӣ зарур буд. Ин ба андозаи ягона ба номаҳо ва ёддоштҳо, ки ҳадафи худбаёнӣ, ҳудогоҳӣ ва худбарқарории шахсиятро дошт, дахл дошта, ба асноди қонунгузорӣ ва ҳуқуқӣ низ иртибот ме-

гирад, ки ин ва ё он муносиботро сабту танзим мекунанд.¹ Дар ин ҳол бояд усули рамзгузории ахборро ба назар гирифт, аз он нуктаи назар сарчашмаҳои марбут ба асноди шахси ро дар шумори сарчашмаҳои таърихии хаттӣ шомил мекунанд, зеро онҳо ахбори инъикоскунандаи воқеиятро дар худ доранд, ки онҳоро инсон таҳия кардааст ва ба онҳо дар ин ва ё он нишонае, калимае, аломате рамзгузорӣ шудааст.²

Равиши иртиботӣ (коммуникатсионӣ) бо омӯзиши сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ дар қаринаи фарзияи фардсозии инсон омӯхта мешавад. Моҳияти он аз ин иборат аст, ки тавассути барқарории робитаи дуҷумдараҷа байни инсон ва иҷтимоъ аз ҷониби ӯ дарки ҷойгоҳи худ дар ду ҷаҳо ба амал меояд: дарки иртибот бо муҳити иҷтимоӣ-фарҳангии худ, бо аҳду ҳамзамонони хеш ва бо гурӯҳи иҷтимоии мушаххас; дарки иртибот бо наслҳои гузашта ва оянда ва масири таърихии замон. Сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ аз ҳама бештар раванди худшиносии шахсият ва ташаккули робитаи байни шахсиятҳоро муттасил таҷассум менамояд.³ Чунин равиш имкон медиҳад то ба сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ аз қаринаи дарки шахсият ва инъикоси ахбори таърихӣ назар афканда, ҳамроҳшавии муаллиф бо ҳодиса ва замонро баррасӣ кард.

Равиши тарҷумаҳолӣ мустақиман бо сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ иртибот дошта, омӯзиши вижагиҳои масири зиндагӣ ва осори шахсиятҳои алоҳидаро дар назар дорад, ки он барои баррасӣ ва ошкор кардани нерӯи иттилоотии он дар пажӯхишҳои таърихӣ бисёр муҳим аст.

¹Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М., 1987. С. 115.

²Пушкарев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975. С. 95.

³Румянцева М. Ф. Исторические источники XVIII – начала XX века// Данилевский И. Н., Кабанов В. В., Медушевская О. М., Румянцева М. Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. М., 1998. С. 466.

Бавучудой ва рушди равияи илмие, ки дар таърих ва илм «тарчумаҳоли» ном гирифтааст, ба ҳайси илми синтетикӣ дар бораи инсон мавқеъ гирифта, як идда масоилро матраҳ мекунад, ки ба манбаи офариниши тарчумаҳоли иртибот доранд ва дар миёни онҳо сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ нақши калидӣ мегиранд. Дар ҳоле ки тарчумаи ҳоли муаллифи сарчашма, ки аз ҷониби худӣ ӯ тасниф шудааст, аҳамияти иттилоотӣ дар омӯзиш ва нақди шахсияти ҳомили ахбори таърихӣ дорад.

Ҳамин тариқ, равишҳои зикршудаи методологӣ барои дарки сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ дар сарчашмашиносии муосир мусоидат намуда, табиати мураккаби ҷуни манобеъро дар шинохти гузашта ошкор месозад. Чунин навъи манобеъ дар қаринаи раванди иттилоотӣ баррасӣ шуда, дар сарчашмашиносӣ ин навъ сарчашма махсус таъкид мегардад. Дар ҷунин сарчашмаҳо на танҳо ахбори таърихӣ инъикосшуда аҳамият дорад, балки фардӣ шудани ҳодиса аз тарафи ширкаткунанда ва ё мушоҳидакунандаи воқеа, ки инъикоскунандаи он аст, низ муҳим мебошад. Ин қаблан зарурати ташаккули дарки умумии сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ ва таснифи онҳоро муайян мекунад.

Мафҳуми манобеи марбут ба асноди шахсӣ. Таърифи мафҳуми манобеи марбут ба асноди шахсӣ, маншаъ ва табақабандии онҳо бисёр муҳим аст, зеро он иҷозат медиҳад то онҳоро дар низоми манобеи таърихӣ ҷудо кунем ва ҳамчунин тавсифи умумие аз ҷунин ҳомилони ахбор аз гузаштаре муайян созем. Муайян кардани мафҳуми ин навъ сарчашмаҳо ҳамчунин роҳнамоиҳои куллие барои муҳаққиқ роҷеъ ба маҷмуи ҳомилони ахбори гузашта эҷод мекунад. Мафҳуми умумии сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ дар сарчашмашиносӣ бо равишҳои методологӣ дар боло зикршуда бастагӣ дорад. Бар асоси инҳо муайян кардани сарчашмаҳои марбут ба асноди шахсӣ пиромунӣ ду мафҳум – хотирот ва сарчашмаҳои хатии шахсӣ-ирти-

ботӣ тамаркуз ёфтаанд. Хотирот ба унвони як мафҳуми кулии сарчашмаҳои марбут ба шахс онҳоро ҳамчун навъи ҳомили иттилооти таърихӣ тамоиз медиҳад ва тамоми анвои ҳомилони ахбори хусусияти шахсидоштаро фаро мегирад ва кулли навҳои онро шартан ба хотирот марбут медонад.

Тахти мафҳуми хотирот дар замонҳои мухталиф ёддоштҳои муосирон дар назар аст, яъне асаре, ки дар ҳаводиси он нависандаи хотирот ширкати мустақиман кардааст ва ё аз тарафи шоҳидони воқеаҳо ба ӯ маълум гардидааст. Зери мафҳуми ёддоштҳо (хотирот) - и муосирон ривояти шахс ва ё нақли шоҳидони воқеа дар бораи ҳодисаҳои машҳур ва ё дар бораи ин воқеаҳо аз дигарон шунида, инчунин аз дигар сарчашмаҳо гирифта фаҳмида мешавад. Хотирот ин ривоятест аз гузашта, ки бар асоси таҷрибаи шахсӣ ва ҳофизаи муаллиф бино ёфтааст.¹

Дар сарчашмашиносии муосир дар доираи ин равия сарчашмаҳои марбут ба шахсро хотирот номидаанд. Хотирот (дар мафҳуми васеи калима) таҷассуми моҳияти ҳофизаи таърихӣ, яке аз абзори маънавии тадовуми насл ва яке аз шохисҳои сатҳи тамаддуни ҷомеа, робитаи огоҳона ба гузаштаи хеш ва ба таври кулӣ ба мавҷудияти худ мебошад.²

Хотирот ин дoston ва ё бозтобест аз гузаштаи воқеӣ, ки бар асоси таҷрибаи шахсӣ ва ҳофизаи нависанда эҷод шудааст.³ Хотиротро метавон чунин тасниф кард:

1. Хотирот - воқеанома – ба таври мустақим пас аз рӯйдод ва тибқи бардоштҳои тоза эҷод шуда ва иборат аз рӯзномаҳо, номаҳо, қайдҳо ва сафарномаҳост.

¹ Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика. М., 1980. С. 22-23.

² Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX вв. М., 1991. С. 3.

³ Сиротина И. Л. Культурологическое источниковедение: проблема мемуаристики//Методология гуманитарного знания в перспективе XXI в. Мат. межд. научн. конф. СПб, 2001. Сер. «Symposium». Вып. №12. С. 227, 231.

2. Хотирот - ёддоштҳо пас аз гузаштани муддате аз ҳофиза навишта мешавад ва иборат аз тарҷумаи ҳоли ҳуди муаллиф, ёддоштҳо, симоҳои адабӣ ва эътирофхост.

3. Хотироти адабӣ (бадеӣ) – эҷодшуда то ҳудуде аз ҳофиза, то ҳудуде аз сабти навиштаҳои мухталиф аз солҳои гузашта, хотироти гузаштаи ҳуди муаллиф, ёддоштҳои дигар муаллифон, номаҳои худ ва дигарон, ки ба унвони як асари адабии вероӣшуда матраҳ аст. Дар ин ҳол ба назар мерасад, ки таъйини сарчашмаҳои шахсӣ мисли хотирот иҷозат намедихад, ки онҳоро аз дигар анвои чунин сарчашмаҳо маҳдуд созем, зеро ба хотирот ағлаб рӯзномаҳо, тарҷумаи ҳол, номаҳо ва ғайраро шомил мекунамд.

Манобеи хаттии иртибототи шахсӣ ба унвони инъикоси маншаи шахсии идрок, интиқол ва тафсири рӯйдодҳо дар сарчашмаҳо бо тавачҷуҳ ба ҷиҳати пайвандҳои робитаи фард ва фазои иҷтимоии атроф дар назар гирифта шудааст. Мафҳуми куллии манобеи марбут ба шахс камтар ба вузӯҳ таъриф шудааст, аммо аз тариқи амалкард он дақиқ нишон дода шудааст.

Дар заминаи равишҳои методологии пешниҳодшуда мафҳуми манобеи марбут ба шахс ҳамчун ҳомили иттилооти таърихӣ инъикоскунандаи ҷойгоҳи онҳо дар манобеи таърихӣ буда, нишондиҳандаи муҳтаво ва вижагиҳои ин навъ манобеъ мебошад.

Манобеи марбут ба шахс ин сарчашмаҳои хаттии таърихӣ мебошанд, ки мунъакискунандаи идроки шахсӣ аз ҳаводис буда, онҳоро дар шаклҳои мухталиф дар сатҳи санадӣ-зеҳнӣ сабт менамоянд. Ин манобеъ бозтоби гузашти иттилоот аз тариқи ҳофиза дар мавриди гузашта бо тавачҷуҳ ба таҷрибаи шахсӣ ва иртибототи иҷтимоии нависанда мебошанд.

Мафҳуми манобеи марбут ба шахс имкон медиҳад онҳоро чун навъ аз дигар манобеи хаттии таърихӣ ҷудо намоём. Ин тамоиз барои дарки умумии вижагиҳои асосии

мухтавои ин навъ манобеъ лозим аст, ки он дар анвои гуногуни манобеи марбут ба шахс зоҳир мегардад.

Манобеи марбут ба асноди шахсӣ чун ҳомили ахбор дорои нишонаҳои мушаххаси сифатӣ мебошанд, ки мунъакискунандаи тавсифи умумии онҳо ҳамчун сарчашмаи дониш дар мавриди гузашта аст. Онҳо бо се вижагии аслии мушаххас мешаванд: гузаштанигарӣ (ручӯъ ба гузашта), ҳуччатӣ будан ва зехният, ки бо зуҳури оғози фардӣ ва шахсӣ дар ин навъи манобеи таърихӣ иртибот дорад. Ин вижагӣ метавонад хусусиёти хоси чунин навъро ошкор созад ва тариқи истифодаи онҳоро дар пажӯҳишҳои таърихӣ ба ҳисоб гирад. Ба таркиби ҷанбаҳои чунин навъи манобеъ дар сарчашмаиносии таваҷҷуҳи махсус дода мешавад.

Гузаштанигарии манобеи марбут ба асноди шахсӣ муносибати ин навъ манобеъро бо рӯйдодҳои таърихӣ гузашта тавсиф менамояд, ки бозтоби онҳо дар қолаби хоси асноди хаттӣ-мадорик ва шавоҳиди гузашта иртибот мегирад. Ҳангоми таваҷҷуҳ ба гузашта миқёсҳои замонии ин инъикос метавонанд мутафовит бошанд: бо таваҷҷуҳ ба ҳамзамонии муаллиф ва ҳодисаи сабтшуда (хотирот, мукотибот) ё вҷуд доштани як фосолаи замонӣ байни онҳо – ин худ ба худ ҳангоми инъикоси гузашта гузаштанигарист, ки метавонад комилан назаррас бошад (дар мисоли ёддоштҳо). Гузаштанигарӣ хосияти зарурӣ ва вижагии ҷудоинопазири хотиротнависист. Ин амр на танҳо ба хотиротнависӣ, балки тақрибан ба тамоми манобеи марбут ба шахс иртибот дорад, зеро байни замони навиштани хотирот ва аз нав бавуҷудоварии ҳодиса ҳамеша як фосолаи замонӣ қарор дорад. Ин фосола метавонад дар рӯзномаҳо, номаҳо ва сафарномаҳо чандон зиёд набошад, ҳамчуноне ки дар осори тарҷумаҳоли, адабӣ ва ёддоштҳо ҳаст.

Табиати гузаштанигарии манобеи марбут ба шахс таъсире ҳам ба моҳияти ахбори дар онҳо зикршуда ва ҳам ба

аҳамияти онҳо ҳамчун сарчашмаи нодири таърихӣ дорад, ки дар онҳо иттилооте сабт шудааст, ки дар дигар сарчашмаҳои хаттии таърихӣ мавҷуд нестанд ва ҳатто наметавонанд дар дигар ҳомилони ахбор аз гузашта мучаддадан сабт шаванд. Дар ин маврид чунин навъи сарчашма барои пажухандагони муосир имкони нава барои дастрасӣ ва тафсири ахбори таърихӣ эҷод мекунад. Дар ин маврид лозим аст дар назар бигирем, ки гузаштанигарӣ инъикоси хешро дар дараҷаи мустанадии сарчашмаҳои марбут ба шахс меёбад.

Мустанадии сарчашмаҳои марбут ба шахс нуқтаи назари онҳоро аз нигоҳи инъикоси воқеии ҳаводиси гузашта ва шавоҳид дар мавриди онҳо тавсиф мекунад. Сарчашмаҳои марбут ба шахс ин асноде мебошанд, ки дар мавриди воқеаҳои таърихӣ хабар медиҳанд. Мустанадии чунин навъи сарчашмаҳо ба таври ҷудонопазир аз сатҳи ворид будани муаллиф дар ҳаводиси шарҳдодашуда ва бар ин асос арзиши иттилоотии сарчашмаҳои алоҳидаи марбут ба шахс аз мушорикати мустақими дар ҳаводис ва ё тавсифи онҳо бар асоси суҳанҳои дигарон муайян мешавад. Аммо дар ин маврид зарурат пеш меояд то вижагиҳои аслии сарчашмаҳои марбут ба шахс, мисли зеҳнияти мустанадии онро дар назар гирифт, зеро иттилооти таърихӣ аз тариқи шуур ва дарки ҳамзамони ахбори таърихӣ гузашта, бо хотира ва тарҷумаи ҳоли ӯ робита гирифта, ба ҳангоми интиқоли ахбор назари шахсӣ ва мавқеи навишанда инъикос мешавад.

Вобаста ба навъҳои сарчашмаи марбут ба шахс мустанадии ҳодиса мумкин аст дар шаклҳои мухталиф монанди хотирот, рӯзномаҳо, мукотиботи шахсӣ бо вижагиҳои хоси хеш роҷеъ ба интиқоли иттилоот дар мавриди гузашта рух диҳад. Дар ин маврид мустанадӣ ба таври ҷудонопазир муртабит бо омили замон мегирад, яъне ҷудо будани замони навиштани сарчашма аз замони ба вуқӯъ омадани ҳодиса, ки то ҳадди зиёде он мустанадии дуву-

миро муайян месозад. Дар иртибот бо ин муҳим аст баъзе чонибҳои ин навъ манобеъро ба назар гирифт, зеро ҳар кадоме аз ин сарчашмаҳо тарафҳои мусбат ва манфии ҳешро доранд. Барои мисол рӯзномаҳо зотан қобили эъти-модтар назар ба хотирот ва ё ёддоштҳо мебошанд. Ба онҳо дарки тоза ҳос аст ва аз ин рӯ шарҳи дақиқтари ин ва ё он рӯйдодро аз ин гуна сарчашма интизор бояд шуд. Хотирот маъмулан баъд аз гузашти як замони ҳос пас аз воқеа, замоне ки баъзе чузъиётҳои он метавонанд фаро-мӯш шаванд, навишта мешавад. Аммо ҳаводиси дар онҳо ироашуда низоми бештар доранд.¹

Мустанадии сарчашмаҳои марбут ба шахс метавонад бархе ихтилоф бо дақиқии воқеии ахбори интиқолшуда дошта бошад, ки мумкин аст барои равшан шудани он аз манобеи дигар ниёз пайдо мешавад. Барои мисол хотирот ба унвони як асари ҳуччатӣ-адабӣ матраҳ мешавад ва мунъакискунандаи сифатҳои хоси адабиёти ҳуччатист бо он гузориш аз ҳақиқат, ки эҳсоси он хонандаро тарк намекунад, аммо на ҳамеша бо дақиқии воқеа баробар аст.² Бинобар ин мустанадии ин навъи сарчашма ба таври чудоинопазир бо зехнияти он робита дорад.

Зехнияти сарчашмаҳои марбут ба шахс чун хусусияти онҳо вобастагӣ аз нуқтаи назарҳо, довариҳо, андешаҳо ва бардоштҳои муаллифи сарчашмаро тасвир мекунад. Зехнияти муаллифӣ ба андозае хусусияти чудонопазири ҳама сарчашмаҳои ин навъ аст. Хотирот беш аз ҳар дигар ҳуччате зехнӣ (субъективӣ) мебошанд. Ин як нуқтаи заъфи хотирот набуда, хусусияти онҳост, зеро онҳо ҳомили му-шаххасоти хувияти муаллиф мебошанд. Ҳамаи афзалият-ҳо ва нуқсонҳои хотиранавис ноҳоста ба хотира интиқол

¹ Зайончковский П. А. Введение//История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. М., 1976. Т. 1. С. 4.

² Гинсбург Л. Я. О психологической прозе. М., 1999. С. 7.

меёбанд. Дар акси ҳол хотирот бидуни чеҳра маълум мешаванд.¹

Бояд тавачҷух дошта бошем, ки муаллифи сарчашмаи марбут ба шахс танҳо аз тариқи як робитаи шахсӣ (бо дарназардошти вазъи хидматӣ, робитаи байни ашхос, назарҳо, хулку атвори отифӣ ва ғайра) ахборро интиҳоб карда, онро ба тариқи хаттӣ сабт мекунад. Дар ин маврид бархе аз мазмуни нисбатан воқеӣ дар ин зехнияти сарчашмаи марбут ба шахс мавҷуд аст, ки имкон медиҳад тамоси муҳаққиқ бо гузашта барқарор гардад, ба он «нуфуз» пайдо кунад ва аз тариқи хувияти муаллифи сарчашма ва тавсифи ҳодисаҳое, ки ӯ кардааст, гузаштаре дарк намояд. Дар сурати набудани тамоси мустақим бо воқеияти гузашта мо аз имконияти дарки бархе аз таҷрибаи вазъияти гузашта дар алоҳидагӣ маҳрум мешавем. Аммо онро метавон дар заминаи густурдатаре, дар тасвири ҷомеъатаре аз таҷрибаи таърихӣ дарк кард, ки шомили анвои мухталифе аз тафсиҳост.

Дар зехнияти хотирот ҳамчун сарчашма дидгоҳҳо ва афзалиятҳо, низоми арзишҳои мардум - муаллифони ин шаҳодатҳо инъикос ёфтаанд. Мутаносибан, зехният, ки аз тариқи он ахбори мушаххас убур мекунад ва мураккаб мегардад, ба андозаи бешу кам мунъақисунандаи дидгоҳҳои маъмулии бархе аз гурӯҳҳои иҷтимоӣ ва ё ҷомеа ба таври кул буда, вижагиҳои фарҳангӣ ва таърихӣ аз замони худро нишон медиҳад.²

Зехнияти сарчашмаҳои марбут ба шахс ба таври мустақим бо фосилаи замонии байни рӯйдоди тасвиршуда ва замони навиштани ҳомили ахбори таърихӣ робита дорад, ки метавонад ба баъзе аз таҳрифҳо ва инҳирофҳо, ки аз ҷониби муаллиф дар баёни воқеиятҳо шудааст, таъсиргу-

¹ Кабанов В.В. Источниковедение истории советского общества. Курс лекций. М., 1997. С. 133.

² Репина Л.П. Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии. М., 2005. С. 128.

зор бошад. Бар ин асос зарур аст, ки сатҳи зеҳнияти баъзе аз сарчашмаҳои марбут ба шахсро дар назар бигирӣ. Сатҳи нисбатан поини зеҳният ба навиштаҳои рӯзномаи хотирот, ки ба таври мустақим ва ё пас аз як замони кӯтоҳ пас аз ҳаводис иншо мешаванд ва ба номаҳо, ки аглаб дар иртибот бо ҳодисае, ки ба замони навиштани нома наздик аст, хос мебошад. Аммо сатҳи болои зеҳният ба хотирот ва ёддоштҳои хос аст, ки маъмулан баъд аз гузашти солиёни дароз навишта шуда, метавонанд танҳо дунболи аҳдофи шахсӣ ва ҳатто барои таҳрифи ахбори воқеан суратгирифта равона шуда бошанд.¹

Манобеи марбут ба шахсро дар заминаи идроки зеҳнӣ аз гузашта ва ахбори интиқолифта дар онҳоро таҳлил намуда, дар назар гирифтани лозим аст, ки воқеият дар сарчашмаҳои ҳатти аз нав ба вучуд оварда мешавад. Дар онҳо бар асоси ҳофизаи ҳодисаҳои гузаштаи бо чашми сардидаи муаллиф бозсозӣ мешаванд ва пас аз он дар шакли ҳатти бардошту афкор бозтоб меёбанд. Ҳофиза ба унвони яке аз амалкардҳои зеҳнӣ ва навъи фаъолияти зеҳнии инсон, ки барои ҳифз, чамъоварӣ ва аз нав созиши иттилоот муқаррар шудааст, дар ин фароянд нақши вижае мебозад. Аммо дар ин ҳол лозим аст, ки хусусиёти хотираи инсонро, ки тавассути иттилооти мунъакисшуда дар маърази тағйироти ҳоси воқеӣ ва иҷтимоӣ раванӣ қарор мегирад, дар назар гирифт. Хусусиёти воқеии таҳрифҳои муайяни бозтоби гузашта дар сарчашмаҳои марбут ба шахс бо вижагиҳои муайяни ҳофизаи инсон – тағйирот дар убури ахбор аз он, сатҳи эътимод, ки ба тариқи айнӣ коҳиш меёбад, иртибот дорад. Дар ҳофизаи инсон таҳрифи зеҳнии иттилоот, мисли танзими онҳо (бисёре аз хусусиёти падидаҳои қабулшуда баробар карда шуда, таърихи рӯйдодҳои шакли содашударо мегирад), равшансозиши ахбор (бархе аз қисматҳои боқимондаи иттилоот дар ҳофиза, ки гоҳе аҳа-

¹ Сирогина И.Л. Указ. соч. С. 228.

мияти дуҷумдараҷа доранд, аҳамияти вижа пайдо мекунад) ва омезиши он (рӯйдод мутобиқ ба хостаҳо ва авлавиятҳо ба хотир гирифта мешавад ва аз нав бунёд мегардад) сурат мегирад.¹

Аз нигоҳи иҷтимоӣ-равонӣ манобеи марбут ба шахс иттилооти аз тариқи ҳофиза гузаштаре, ки на танҳо бо таваҷҷуҳ ба вижагиҳои объективи ҳофиза, балки бо таъсири авомили иҷтимоӣ тағйир кардааст, мунъакис мекунад. «Дар ҳофизаи таърихи мо, - менависад файласуф С.Л. Рубинштейн,- гузаштаи мо мучаддадан тавлид мегардад, бавижа аҳамият барои шаклгирии ҳофизаи мавриди ниёзи инсон, ки муносиботи иҷтимоӣ пешниҳод мекунад ва ӯ вориди он мегардад, ба вузӯҳ нишон дода мешавад. Ниёз ба фаъолият дар оянда бо таваҷҷуҳ ба моҳияти тааххудот ба дигарон мусталзими зарурат ба ҳифзи хотироти гузашта мегардад. Ширкат дар зиндагии иҷтимоӣ тақозои ҳифз ва равшан кардани хотираро мекунад. Мо бояд гузаштаи хешро дар ёд дошта бошем, зеро он бо афроди дигар робита мегирад».²

Зехнияти баъзе анвои манобеи марбут ба шахс ва хусусиятҳои онҳо ҳамчун жанри адабиёти мустанад қаблан муайян шудааст. Бояд дар назар дошт, ки дар хотирот ва ё ёддоштҳо масоили баҳсбарангез ва ғайри қобили эътимод на танҳо ба далели ноқисии ҳофиза ё амдан хомӯшӣ ва таҳрифи он тавзеҳ дода мешавад, балки дар зоти ин сабк бархе аз моҳҳои безътимодӣ гузошта шудааст. Танҳо иттилооти ҳолис (номҳо, таърих ва ғ.) метавонад дар ёддоштнависони гуногун мутобиқат кунад. Фаротар аз ин сарҳад интиҳоб, арзёбӣ ва дидгоҳҳо оғоз мешаванд. Ҳеҷ муқолимае агар он билофосила сабт нашуда бошад,

¹ Миллер Дж. А. Магическое число семь плюс или минус два. О некоторых пределах нашей способности перерабатывать информацию//Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти. М., 1980.

² Рубинштейн С. Л. Память//Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти. М., 1979. С. 187.

наметавонад баъди сипарӣ шудани солҳо бо вижагиҳои калимоти хеш аз нав дақиқ баён карда шавад. Ҳеч рӯйдоде аз ҷаҳони хориҷ наметавонад барои хотиранавис бо комилии ахбор, эҳсосот ва ангезаҳои ширкаткунандагони он равшан бошад, вай метавонад танҳо дар бораи онҳо ҳадс бизанад.¹

Ҳамин тавр, хусусияти манобеи марбут ба шахс вижагиҳои мушаххаси онҳоро ҳамчун навъи сарчашмаи хаттии таърихӣ тавсиф мекунад. Бар ин асос гуногунавъии манобеи марбут ба шахс аз нуқтаи назари ҷузъиёти мушаххасоти фардӣ ва имкони истифода дар пажӯҳишҳо қобили тавачҷуҳ аст.

Мавзуи табақабандии манобеи марбут ба шахс дорои як суннати тӯлонимуддати омӯзиш, ба хусус барои таъйини гунаҳои он муҳим мебошад. Рӯйкардҳои мухталиф ба ин мавзӯ ғолибан дар ҷаҳорҷӯби равишҳои иттилоотӣ ва иртиботӣ, ки дар боло зикрашон рафт, ба вучуд омаданд. Бо дарназардошти ин пиромуни навъҳои мухталифи ин навъ аз манобеи таърихӣ, ки шомили рӯзномаҳо, муқотибот, ёддоштҳо ва сафарномаҳост, ибрази назар мекунем.

Рӯзномаҳо. Рӯзномаҳо ҳамчун манобеи марбут ба шахс намояндагӣ аз ҳомилони хаттии ахборро мекунанд, ки ба таври даврӣ бо матне такмил мешавад, ки муташаккил аз пораҳо буда, хангоми сабти ҳар яке аз ин пораҳо таърихи навишта шудани онҳо зикр мешавад. Муаллиф бедаранг (ҳамарӯза ва ё бо гузаштани муддате аз замон) тавассути сабт рӯйдодҳои гузаштаре менависад. Рӯзнома ҳамқадами зиндагист. Нуқоти инъикосшуда дар рӯзнома наметавонад ба масоили мухталифи ҷомеа ва давлат иртибот гирад. Ҳадафи рӯзнома ин анбоштани иттилоот бо имкони таҳлил ва истифодаи он дар оянда барои бозсозии гузашта дар хотирот, барои омӯзиши гузашта ва ё эҷоди осори

¹ Гинсбург Л. Я. О психологической прозе. М., 1999. С.7-8.

дигари хусусиёти ёддоштӣ ва ё бадеидошта мебошад. Онҳо дорои шакли ягона ва тавассути як воҳиди сохторӣ муайяншудае мебошанд, ки саҳафоти онҳо бо сабти ахбор рочеъ ба рӯйдодҳои мухталиф бо маҳдудияти замон ба тақвими таърих, такмил мешаванд. Бинобар ин кӯтоҳӣ, ноқисӣ ва нотамомии онҳоро дар тавсифи рӯйдодҳо бояд мадди назар гирифт. Яке аз вижагиҳои мушаххаси рӯзномаҳо ин аст, ки онҳо маъмулан на барои муаррифии умум, балки барои худ ва ё доираи маҳдуди мухотибони таъйиншуда тавассути нависанда эҷод мешаванд.

Мустанадии рӯзномаҳо бо сабти билотаъхири шаҳодати шоҳидон ва ҳамзамонии ҳодисаҳои шарҳдодашуда асос меёбад. Ин навъ манобеи таърихӣ бо сатҳи баланди диққат ва сихати инъикоси рӯйдодҳо бар асоси зикри тақвими таърихӣ тавсиф мешаванд. Ин имкон медиҳад то навиштаҳои дафтари рӯзномаҳоро бо дигар манобеи таърихӣ дақиқтар иртибот дод ва ба ин васила ба таври қобили мулоҳиза тасвири ҳаводисро, ки аз дигар ҳомилини ахбори таърихӣ дарёфт шудааст, комил кард. Айнияти тасбити иттилоот дар рӯзномаҳо дар муқоиса бо ёддоштҳо бо сатҳи баланди худ фарқ мекунад, чаро ки онҳо маъмулан барои интишор дар назар гирифта нашудаанд ва аз тарафи муаллиф таҷдиди назар нагардидаанд. Аммо ҳуди ҳаводиси сабтшуда ҳанӯз дар заминаи равобити маҷмуе аз рӯйдодҳо мавриди қазоват қарор нагирифта ва хорич аз баҳодиҳии ҳуди муаллиф ва чома, ки дар тӯли замон пайдо мешавад, ҷой дорад.

Гузаштанигарии рӯзномаҳо бо сабти дақиқтари замони воқеаҳо фарқ мекунад, ки як навъ аз низоми ба ҳам пайваस्ताи мутобиқати замон ва рӯйдоди гузаштаре эҷод мекунад. Ағлаб навиштаҳои рӯзномаҳо бо шарҳи макони рӯйдоди анҷомёфта иртибот доранд. Аммо дар ин ҳол нависандаи рӯзнома иттилооти ҷориро рочеъ ба рӯйдод нишон дода, ба андозаи он ки чи тавр онҳо идома пайдо мекунад, ҷонибҳои зоҳирии онҳоро тавсиф мекунад.

Зехнияти рӯзнамаҳо дар шахсияти офарандаи онҳо зоҳир шуда, тавассути онҳо муайян мегардад. Ба онҳо тавассурот аз зиндагии нависандаи он, синну сол, маълумот манофеи хирфай ва иҷтимоӣ, доираи муносибатҳо, маҳалли иқомат ва тағйир дар онҳо таъсиргузор аст. Дар ин ҳол дар киёс бо ёддоштҳо рӯзнамаҳо бо сатҳи пойини зехният тавсиф мешаванд, зеро маъмулан байни навиштаҳои дафтари рӯзнама ва тавсифи рӯйдод таъхири андаки замони мавҷуд аст. Зехнияти рӯзнамаҳо ҳамчунин дар он зоҳир мегардад, ки рӯйдоди қорӣ аз тариқи арзёбии нависандаи он гузашта, бо хости он сабт шуда, мунъакискунандаи назари ӯ роҷеъ ба аҳамияти рӯйдод аст.

Номанигорӣ. Мукотиботи хусусӣ чун манбаи таърихӣ ба унвони ҳомили иттилоте мебошанд, ки муттақӣ ба номаҳои хусусӣ буда, муаллифи он тавассути нома шахси муайян ва ё чанд нафарро мухотаб қарор медиҳад. Номаҳо ба таври кулӣ маъмулан барои ошноии хусусӣ бо касе навишта мешаванд. Чунин номаҳо барои ифшо ва иттилооти умумӣ навишта нашуда ва ба муҳтавои онҳо ба таври комил ва ё қузъӣ ошно кардани шахси сеюм дар назар гирифта намешавад. Барои ифодаи маводи мукотиботи хусусӣ ба таври кулӣ мафҳуми мероси мактуб истифода мешавад. Дар ин ҳол мукотиботи расмиро тибқи суннате, ки дар сарчашмаиносии роиҷ аст, марбут ба гурӯҳи асноду мадорик медонанд.

Мустанадаии мукотиботи хусусӣ наздик ба навиштаҳои рӯзнамаҳост, зеро нома дар баробари сабти бидуни таъхири иттилоот, имкон медиҳад онро ҳам бо рӯйдоди ба амаломада ва ҳам бо дигар манобеи таърихӣ ҳамқадам сохт. Дар ин ҳол номаҳое, ки барои ифшоии умумӣ муқаррар нашудаанд, сатҳи айнаиати онҳо дар интиқоли ахбори таърихӣ баланд аст. Ҳангоми иртиботи дуҷонибаи мухотабон, бавижа шиносои шудан ба қазоват ва назари нависандаи мактуб ва мухотаби он дар мавриди ҳаводиси руҳдода ҷолиб аст.

Аносири пайдори мероси мактуб ин нишон додани мухотаб, макон ва таърихи навиштани мактуб, мурочиат ба мухотаб ва имзои нависандаи нома ба ҳисоб меравад. Аммо дар мухтавои номаи шахсӣ муаллиф ба таври комил озод аст, ӯ метавонад дар мавриди қору зиндагӣ ва ҳаёти шахсии хеш бинависад.

Гузаштанигарии мукотиботи хусусӣ мисли рӯзномаҳо бо сабти замони рӯйдодҳо (зикри таърих ва маҳалли навиштан) ва тавсифи онҳо фарқ мекунад. Ин вижагии мероси мактуб имкон медиҳад то онҳоро бо дигар манобеи таърихӣ, мисли рӯзномаҳо ва ёддоштҳо муртабит ва ҳамоҳанг созем.

Зехнияти номаҳо аз тариқи шахсияти офаранда ва мухотаби он ошкор мешавад. Он тавассути равобити иҷтимоии нависандаи нома, мухтаво ва усули интиқоли иттилоот, муҳокимаронӣ, истидлол ва гуфтугӯ бо мухотаб мушаххас мегардад. Сатҳи зехнияти нома аз сабти мухтасари ҳаводис то ба таври густурда арзёбиҳо ва қазоватҳои шахсии он метавонад ба таври васеъ дигаргун шавад. Номаҳои, ки ба таври ғайрирасмӣ ирсол шудаанд, ҳомили тафсилоти ҷолиб ва қазоватҳо дар мавриди рӯйдодҳо ҳастанд, зеро дар номаҳои ба таври расмӣ ирсолшуда аз таҳдиди замон муаллиф он ахборро ё ҳазф ва ё кӯтоҳ мекунад. Ба сабаби зерӣ назар будани шахсони мукотибакунанда онҳо дар номаҳои таъбирҳо ва рамзҳои истифода мекунанд, ки танҳо ба мухотабашон фаҳмо бошад.

Ёддоштҳо. Ёддоштҳо ба унвони як навъ аз манобеи марбут ба шахс муаррифкунандаи хотироти яке аз ширкаткунандагон ва ё яке аз шохидони рӯйдодҳои таърихӣ маҳсуб мешавад. Онҳо дорои хусусияти умумии манобеи марбут ба шахс буда, аммо бо бархе аз вижаҳои онҳоро метавон дар заминаҳои мухталиф табақабандӣ кард.¹

¹ Шеретов С. Г. Проблемы классификации мемуарных источников в советской историографии источниковедения//Вестник Университета Кайнар. 2002. № 2.

Мустанадии ёддоштҳо тибқи навиштаҳои шоҳидони айнии ҳаводиси шарҳодашуда асос ёфта, аз нуқтаи назари инъикоси воқеият барои барқарории ҳақиқате, ки дар дигар манобеъ мунъакис нагардидааст, кумак намуда, ағлаб барои бозсозии рӯйдод аҳамияти муҳим дорад. Ёддоштнавис ба иттилоот аз гузаштаре, ки аз дигар манобеъ гирифтааст, афзунӣ баҳшида, онро равшан намуда, барои пур кардани шикофе дар иттилооти таърихии қаблан ироашуда мусоидат мекунад. Қимати ёддоштҳо на ба арзёбии онҳо, ки тақрибан ҳамеша зехният дар онҳо мушоҳида мешавад, балки дар ироаи ҷониби воқеии ҳаводиси шарҳодашуда мебошад.¹ Аммо лозим аст дар назар бигирем, ки ёддоштҳо ба унвони як асари мустанадӣ адабӣ махсуб шуда, дорои хусусияти вижаи адабиёти мустанадӣ бо мақсади баёни ҳақиқате мебошанд, ки эҳсоси он хонандаро тарк намекунад, аммо на ҳамеша дақиқ бо воқеият аст.

Гузаштанигарии ёддоштҳо ба унвони манобеи таърихӣ сифати зарурӣ ва ногусастании онҳост. Аммо дар ин ҳол ин гузаштанигарӣ на ҳама вақт мусбат арзёбӣ мешавад. Бинобар ин ҳангоми мурочиат ба ёддоштҳо бояд ба андозаи фосилаи байни рӯйдоди дар ёддоштҳо инъикосшуда ва замони навишта шудани он, ки то ҳудуде аз сихати арқоми воқеъ ва дидгоҳи нависандаи он вобаста аст, таваҷҷуҳ намоем. Ҳар чи ин фосила бештар шавад, эҳтимоли иштибоҳи ҳофиза афзун мегардад. Дурии замони навиштани ёддоштҳо аз ҳаводиси шарҳодашуда ҳар навъ иштибоҳро дар ёддоштҳо зиёд мекунад. Илова бар фаромӯшии ҳақиқат, таҳрифи онҳо, ки дар равншносии таҷрибуӣ ба номи «дурӯғи руъёӣ» зикр мешавад, ба назар мерасад, зеро вақте дар хотира гузаштаҳои дур тира мегарданд, хостаҳои нависанда ба ҷои воқеият баён мешаванд.

¹ Зайончковский П. А. Введение//История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. М., 1976. Т. 1. С. 4.

Зехният дар ёддоштҳо ба унвони як сифати ҷудоинопазирест, ки ба таври возеҳ ва комил дар ин навъи манобеи марбут ба шахс зоҳир мегардад ва ба назар мерасад, ки ин сифат монетаи ҷиддие барои ба даст овардани иттилооти дақиқ мегардад. Яке аз хусусиёти аслии адабиёти ёддошти дар зехнияти табиати он будааст, ба ин далел, ки нависанда комилан огоҳона мардум ва иқдомоти онро бо сабки маъмул инъикос месозад: чизеро нишон медиҳад, чизи дигареро пинҳон мекунад ва савумиро бо таҳриф баён менамояд.¹

Аввалин вазифаи муаррих, ки асарӣ ёддоштиро мавриди истифода қарор медиҳад, он аст, ки бидонад ҷӣ касе муаллифи ин асар аст; ҷӣ ангезае боис шудааст то нависанда ба ёддоштнависӣ даст занад; ба ҳангоми навиштани он ҷӣ ҳадафро думбол кардааст ва нуктаи назари муаллиф дар ҷӣ зоҳир мегардад? Бо анҷоми ин баҳши кори интиқодӣ, ҳамеша таваччуҳи вижае ба вучуд доштан ва ё мавҷуд набудани тағйир дар ҷаҳонбинии нависандаи ёддоштҳо, ба таносуби нуктаи назари ӯ дар лаҳзаи бавучудоии ҳаводис бо он назароте, ки ӯ ҳангоми навиштани ёддоштҳо дошт, бояд кард. Ҳамчунин бояд теъдоде аз масоилро дар бораи сарчашмаҳои мавриди истифода дар ёддоштҳо ва сатҳи огоҳии нависанда, ки метавонад муҳаққиқро аз гирифтани маълумоти носаҳеҳ дар ёддоштҳо хушдор диҳад, муайян кард. Яъне муайян сохт, ки оё нависанда муосир ва ширкаткунадаи рӯйдоди тасвиркардааш ҳаст ё не? Агар нависанда рӯйдодҳоро на бар асоси мушоҳида ва шиносоии шахсӣ ироа мекунад, пас манбаъ ва вижагиҳои иттилооти ӯ дар ҷӣ чист? Иттилооти гирифта аз дигарон суоле аз огоҳӣ ва омодагии ин афродро мекунад ва маҷбур месозад то шаҳодати ёддоштнавис ва манобеи иттилоотии ӯро баррасӣ кунем. Дар ин ҳол зарур аст ба ин нукта таваччуҳ намоем, ки оё санади мавриди таҳқиқ ҳосили шах-

¹ Тарле Е. В. Значение архивных документов для истории//Вестник архивоведения. 1961. №3. С.102.

сан ба хотираи муаллиф супурдаи ҳақиқ ҳаст ва ё ёддоштнавис тору пуди матои хотироти худро бар асоси аснод – мукотиботи расмӣ, хусусӣ ва ё дигар иттилоот сохтааст.¹

Ёддоштҳо имкон медиҳанд ба дарки амиқи сабабҳо ва равобигии бархе аз рӯйдодҳои муҳим ва чи гуна аз ҷониби ширкаткунандагон ва шохидони ҳаводис пазиро шудани онҳо биравем.

Дар бархе аз мавридҳо нависандагони ёддоштҳо ба гардиши илмӣ маводи ҷадид ворид карда ва ё дар мавриди ба даст омадани ин ва ё он санад сухан гуфта, нуктаи назари худро нисбат ба он баён мекунанд, ки хеле арзишманд аст. Ба ҳамон андоза арзёбии рӯйдод аз тарафи муаллифи сарчашма муҳим аст, зеро дар онҳо бозтоби дараҷаи огоҳии муаллифи ёддоштҳо аз моҳияти падидаҳо ва фарояндҳои рушди иҷтимоӣ, робитаи фардӣ ва иҷтимоӣ ҳузур пайдо мекунанд.

Навиштаҳо ё сафарномаҳои хориҷӣ, ки муаллифони онҳо сафирон, сайёҳон, тоҷирон ва низомӣён маҳсуб мегарданд, низ ҳомили ахбори муҳим дар бораи вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии дар бораи ин ва ё он кишвар, ки ашхоси мазкур аз он дидан намудаанд, мебошанд ва метавон онҳоро ба гурӯҳи ҷудоғонае аз манобеи таърихӣ ихтисос дод. Ба ин гурӯҳи манобеъ ёддоштҳо, рӯзномаҳо, гузоришҳои махфӣ ва дигар қайдҳо, ки бар асоси мушоҳидоти худ ва ё нақли қавл аз дигарон аз ҷониби хориҷӣ дар бораи кишвари сафаркардашон навишта шудааст, шомил мешаванд. Инъикоси пурраи муҳтавои навиштаҳои хориҷӣ ба ҳангоми омӯзиши ин ва ё он давраи таърихӣ бо таваҷҷуҳ ба нукоти барҷастаи тасвиркардаи онҳо аз ҳаёти иҷтимоӣ, сиёсӣ ва фарҳангии ин ва ё он кишвар аз он ҷиҳат муҳим аст, ки ин ашхос ба далели робитаи мустақим надоштан бо ҳодисаҳои зикршуда нисба-

¹ Никитин С.А. Курс источниковедения истории СССР. М. 1940. Т.2. С. 100.

тан холисона ибрази назар кардаанд. Ба хусус нукоти муҳим дар бахшҳои ҳокимон ва дарбори онҳо, идораи умури давлат, лашкар, пазирой аз сафирони хоричӣ ва гайраро метавон пайдо кард. Бо вучуди ин чунин навъ манобеи таърихӣ ниёз ба нақди илмӣ доранд, зеро муаллифони хоричӣ дар тасвири аксари воқеаҳои, ки ҳамзамон ва шохиди онҳо набуданд, аз шоеоти сохташуда истифода бурда, барои падидаҳои истисноӣ ва тасодуфӣ хулосаҳои умумӣ баровардаанд. Мухотабоне, ки рисолаҳои онҳоро мутолиа кардаанд, наметавонанд шаходати онҳоро инкор ва ё эътимод ба он дошта бошанд.

Ҳамаи ин навъ осор пояи сарчашмавии пажухишро роҷеъ ба таърихи Мовароуннахру Хуросон густурда намуда, онро тақвият медиҳад.

Ҳамин тавр, нишон додани гунаҳои алоҳидаи сарчашмаҳои марбут ба шахс дар манбаъшиносӣ иҷозат медиҳад бо дар назар гирифтани ҷузъиёти сабти иттилооти инъикосшудаи таърихӣ дар онҳо ҷойгоҳи ин навъ манобеъро дар баёни рӯйдоди таърихӣ муайян кард. Ба назар гирифтани ин вижагиҳо ба муҳаққиқ имкон медиҳад, то ҳангоми таҳқиқи фарояндҳои мухталифи ҷомеаи гузашта ба бардоштҳои густурдаи ҳеш роҷеъ ба он ҷилои бештар диҳад.

Арзиши истифодаи сарчашмаҳои марбут ба шахс дар фаъолиятҳои пажухишӣ аз дарки дурусти муҳаққиқ аз ҳамдигарро убур намудани идроки гузаштанигарии мустақад ва зеҳнияти он, ки дар осори гуногуни ин навъ сарчашмаҳо инъикос ёфтааст, иборат мебошад.

Дар илми таърихнигорӣ ба таври возеҳ исбот шудааст, ки сарчашмаҳои марбут ба шахс имкон доранд ба ҳайси як абзори мунҳасир ба фард барои омӯзиши таърихи гузашта нақши калидӣ дошта бошанд. Ҳамчуноне ки дар муаррифии ёддоштҳо зикр гардид, ин навъ осор дорои иттилоот ва ҳақоқиқи муҳиме ҳастанд, ки дар дигар манобеъ ба назар намерасанд. Барои мисол тасмимгириҳои сиёсии пасипардагӣ, нақши шахсиятҳо дар фарояндҳои таърихӣ,

иттико ба санадҳои муътабар, на ба исми мустаор, балки бо номи воқеӣ навишта шудани он аз шумори аносири мунхасир ба фарди асарҳои ёддоштист. Ин навъ осор, ба хусус ҳангоми омӯзиши таърихи огоҳӣҳои иҷтимоӣ ва зиндагии рӯзмарра бисёр муҳим ба назар мерасанд. Бар юмни вучуди ёддоштҳо метавон собиқаи таърихро дубора эҷод кард, ки дар он ҳаводис рушд кардаанд, фазо ва обуранги даврон эҳсос мешавад. Гоҳе чунин шудааст, ки аснод ва номаҳои муҳим аз байн рафтаанд ва танҳо дар матни ёддоштҳо онҳо боқӣ мондаанд. Дар баъзе мавридҳо ёддоштҳо манбаи ягона ё асосии донишҳои мо роҷеъ ба ин ва ё он рӯйдод ва чанбаҳои он мебошанд. Арзиши иттилоотии ёддоштҳо дар мавриди шахсиятҳои алоҳида, назарҳо, фаъолият ва одоти онҳо кам нест. Тафовутҳо дар ироаи бардоштҳои фардӣ имкон фароҳам меоварад то тасаввуротҳоро пиромуни воқеаҳои таърихӣ ва чехраҳои маъруф густариш дода, донишҳои худро ғанӣ созем. Ёддоштҳо сарчашмаи таърихӣ на танҳо ба давроне мебошанд, ки он аҳд шарҳ ёфтааст, ҳамчунин манбаи таърихӣ аз замоне маҳсуб мешаванд, ки ин осор эҷод шудаанд.

Бидуни рӯҷуъ ба ёддоштҳо ва рӯзномаҳо ба маънои воқеияш ғайримумкин аст, ки равандҳои таърихӣ, дар навбати аввал масоили сиёсати дохилӣ ва хориҷии ин ва ё он давлатро бо ҳама абъоди густурдааш фаро гирифт. Маълум аст, ки мадорики расмӣ фақат як тарафи мавзӯ – расмияти онро равшан мекунад. Рӯзномаҳо ва ҳамчунин ёддоштҳо тарафи дигари он, яъне тарафи пасипардагии падидаҳо ироа карда, имкон медиҳанд сихатӣ ва нодурустии иттилооти мавҷуд дар маводи расмиро дақиқ кард.¹

Арзиши ёддоштҳо, рӯзномаҳо, сафарномаҳо ва номаҳои таърихӣ бидуни тардид бузург аст ва ин қимат пеш аз ҳама дар он зоҳир мешавад, ки нависандагони онҳо дар

¹ Зайончковский П. А. Введение//История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. М., 1976. Т. 1. С. 3.

замони ҳодисаҳои тавсифнамудашон зиндагӣ карда, бештар ва ё камтар ба онҳо ва ё ашхосе, ки дар ин ҳодисаҳо нақши калидӣ бозидаанд, иртибот доштаанд. Дар ин хотирот инъикоси натиҷаи ин робитаро мо дар таассуротҳое, ки ба муосирон ин ва ё он рӯйдод гузоштааст, инчунин иртиботи мустақими онҳоро ба зиндагии иҷтимоӣ пайдо мекунем. Дар ниҳоят дар ин осор бо ҷузъиёт ва аглаб бо вижагиҳои пасипардагии воқеаҳои тавсифшуда ошноӣ ҳосил менамоем, ки онро наметавон аз ҳеҷ қадом манобеи расмӣ дастрас намуд.

Инак, ба таври қуллӣ тавсифи анвои асосии сарчашмаҳои марбут ба шахс аҳамият ва вижагиҳои истифодаи онҳоро барои пажӯҳиши гузашта нишон медиҳад. Чунин нави манобеи таърихӣ дар инъикоси рӯйдодҳои гузашта ба унвони сарчашмаи бозтоби зехнӣ дошта баромад карда, ба таври қобили мулоҳиза дар рангорангии тасаввуротҳо дар мавриди онҳо мусоидат мекунанд. Онҳо ин рӯйдодҳоро мукамал намуда, гоҳе авқот нишондиҳандаи иттилооти мунҳасир ба фард мебошанд, ки дар дигар манобеи таърихӣ шомил нашудаанд ва низ наметавонистанд шомил гарданд.

Дар маҷмуъ зикр бояд кард, ки сарчашмаҳои марбут ба шахс василаи муҳиме дар дарки падидаҳои таърихӣ ин ва ё он давр маҳсуб мегарданд. Ин нави манобеи таърихӣ ба унвони ҳомили иттилооти таърихӣ дар тавсифи густурдаи сохтори давлатии ин ва ё он аҳд ба унвони як ниҳоди созмондеҳ ва назоратӣ мусоидат намуда, имкон медиҳанд фарояндҳои иҷтимоӣ ва сиёсӣ, вижагиҳои равандҳои таърихӣ дар онҳо бозтоб ёбанд. Чунин нави сарчашмаҳои таърихӣ ба таври фавқулода аҳамияти муҳиме дар омӯзиши ташаккул ва таҳаввули идеологияи давлатӣ, муаррифии зиндагинома ва дидгоҳҳои сиёсии мутафаккирони гузашта дошта, низоми равобит ва ҷанбаҳои фаъолияти ширкаткунандагони онро дар ҷомеа мушаххас мекунанд. Густариши ҷалби сарчашмаҳои марбут ба шахс

дар пажуҳишҳои таърихӣ имкон медиҳад иттиқои беш аз ҳад ба манобеи расмӣ нанамуда, ба ин васила таърих-нигор метавонад арзиши омӯзиширо дар таҳқиқоти хеш иртиқо бахшад.

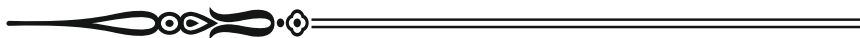
Осори адабӣ ин осори таърихӣ-адабие мебошад, ки воқеияти замонро дар шакли хунарӣ-адабӣ инъикос намудаанд. Вазифаи иҷтимоии адабиёт дар талқини арзишҳои иҷтимоӣ, ормонҳо ва тасовири рафтори инсонҳо хулоса мешавад. Осори адабӣ як низоми иҷтимоӣ-фарҳангии хосро намояндагӣ мекунанд. Воқеият дар чунин осор аз нигоҳи арзишҳо ва ормонҳо инъикос мешавад. Бинобар ин сарчашмаҳои адабии асрҳои миёнаи тоҷик чун манбаъи таърихи фарҳанги маънавии кишвар маҳсуб мегарданд. Бехтарин намунаи ин осор «Бадоеъу-л-вақоъ»-и Восифӣ мебошад.

Осори илмӣ ин гурӯҳе аз сарчашмаҳои таърихӣ мебошанд, ки дарки илмӣ аз гузаштаре мунъақис месозанд. Онҳо мавзӯи омӯзиши фанни маҳсули таърих – таърих-нигори (историография)-и таърихи ватанӣ маҳсуб мегарданд.

Матбуоти даврӣ – нашрияҳои даврианд, ки ҳадаф аз интишор иттилоот ва маводи таҳлилии аз зиндагии иҷтимоӣ ва сиёсӣ ин ва ё он кишвар мебошад. Нашриёти даврӣ намояндаи манофеъ ва мавозеи гурӯҳҳои мухталифи табақкаи ҳоким, аз ҷумла равшанфикрон аст. Онҳо васила ва ё абзори мудирӣ ва ҳокимият бар мардум буда, дар мубориза барои ҳокимият ва нуфуз бар иҷтимоӣ истифода мешаванд. Нашриёти даврӣ ба рӯзномаҳо, маҷаллот, бюллетенҳо, солнома ва алманахҳо тақсим мешавад. Ҳамаи нашриёти даврӣ ба давлатӣ ва ҷамъиятӣ ҷудо мешаванд. Нашрияҳои гурӯҳҳои иҷтимоӣ - сиёсиро аз рӯи ғароиши иҷтимоӣ ва сиёсии онҳо қисмат мекунанд. Аввалин нашрияи даврии тоҷикон «Бухорои шариф» аст, ки соли 1912 нашр шудааст.

Публисистика ва рисолаҳои сиёсӣ - ин навиштаҳои мубрами ҳаёти ҷамъиятӣ ва давлатӣ мебошад, ки дар худ ғояҳои мухталифи сиёсӣ, пешгӯиҳо, дурнамо ва пешниҳодҳои дорад ва онҳоро таблиғ мекунад. Онҳо манфиатҳои сиёсии гурӯҳҳои мухталифи табақаи ҳокимро баён мекунанд. Публисистика бо доварҳои сатҳӣ ва рӯзмарра будани худ фарқ мекунад. Вай ба эҳсоси мардум равона шуда, барои доираи васеи хонандагон пешбинӣ гардидааст. Рисолаҳои сиёсӣ бо истидлоли амиқ ва илмии худ фарқ мекунанд. Онҳо барои доираи роҳбарони давлатӣ, мақомоти идоракунӣ ва намояндагони ашрофи ҳоким матраҳ мешаванд.

ТАҲЛИЛИ МАЪХАЗИ ХАТӢ

Таҳлили маъхазӣ хаттӣ аз муайян кардани нусхаи асли ва муаллифи ҳуҷҷат, хондани матн ва шарҳи он иборат аст. Барои муайян намудани аҳамияти илмии маъхаз мушаххас кардани ҷаҳонбинии муаллиф ва баромади иҷтимоии ӯ нақши муҳим мебозад. Ҳар як маъхаз маҳсули давраи муайян буда, пайдоиши он ба сабабҳои мушаххаси таърихӣ вобаста аст.

Таҳлили интиқодии маъхазшиносии таърихӣ аз ду қисм иборат аст: муайян кардани нусхаи аслии маъхаз (баррасии зоҳирӣ ё текстологӣ); муайян кардани дурустӣ ва боэътимодии маълумоте, ки маъхаз дар бар мегирад (баррасии дохилӣ ё худ таърихӣ).

Таҳлили маъхазшиносии навъҳои гуногуни маъхазҳо хусусиятҳои худро дорост. Муайян намудани нусхаи асли аз ҳалли се масъалаи зерин вобастагӣ дорад: муайян намудани матн, шарҳи маъхаз, таърихи пайдоиши маъхаз.

Муайян намудани матн аз рӯи усуле, ки дар илми матншиносӣ истифода мешавад, амалӣ мегардад ва унсурҳои зеринро дар бар мегирад: хондан ва дарки матн, пайдо намудани илова ва замимаҳои минбаъда ба матни асар. Агар он нусхаи асли набошад, он гоҳ бояд таърихи матни нусхаи асл барқарор шавад.

Шарҳи маъхаз аз муайян кардани далелҳои мушаххас, ҳодисаҳо ва зухурот, тафсири бевосита ва бавоситаи маъноӣ матн, кушодани рамзи ибораҳои маҷозӣ ва кинояҳо иборат аст.

Омӯзиши маъхаз ин раванди муайян намудани номи муаллиф, замон, ҷой ва шароити пайдоиши онро фаро мегирад. Замон ва ҷойи пайдоиши маъхазро метавон аз рӯи аломатҳои ғайримустақим бо усулҳои палеографӣ, метрологӣ, дипломатӣ ва ғайра муайян кард. Танҳо дар ҳолати

ба ҳам мувофиқ омадани аломатҳои ғайримустақим ин вазифаро анҷомёфта шуморидан мумкин аст. Нишонаҳои аз рӯи аломатҳои ғайримустақим муайяншуда (мазмун, забон, тарзи баён ва ҳусни хат) он қадар боэътимод нестанд ва то тасдиқи ҳуҷҷатии он бояд ҳамчун фарзия (таҳмин) ба ҳисоб гирифта шаванд.

Дар натиҷаи таҳқиқи қисми аввал муҳаққиқ метавонад дар бораи асолати манбаъ, яъне бо дасти муаллифи маъхаз иншо шудани он ва ё аз сохта будани маъхаз, яъне аз ҷониби кадом хаттоте нусхабардорӣ кардани маъхаз ҳулосаи худро барорад. Дар ин ҳолат баъзе масъалаҳо, мисли макон ва шароити пайдо шудани маъхаз ҳалли худро ёфта наметавонанд. Усули таҳқиқи минбаъда ба хусусияти маълумоти дар маъхаз ҷойдошта робита дорад. Маъхазҳо – ҳуҷҷатҳо ба исботи эътиборнокӣ зарурат надоранд. Вале дар онҳо метавонанд баъзе қисмҳои хусусияти тавсифӣ дошта, мисли сарсухан ё муқаддимаи таърихӣ ҷой дошта бошанд, ки дар он ҳолат бояд ба он аз нуктаи назари интиқодӣ муносибат кард. Баъд аз муайян кардани нусхаи аслии маъхаз–ҳуҷҷат муҳаққиқ мазмуни сиёсӣ ва табақотии онро мекушояд, шароити мушаххаси таърихи пайдоиши маъхаз–ҳуҷҷатро омӯхта, ҷойи онро дар ҳаёти ҷамъияти муайян менамояд ва аз он ҳуҷҷат маълумотеро, ки бе иродаи муаллиф ба он ворид шудааст, муайян менамояд.

Муайян намудани саҳеҳии маъхазҳои қиссавӣ ё ривоятӣ (солномаҳо, ёддоштҳо ва публитсистика) аз рӯи ҳалли се вазифа мушаххас мешавад: мушаххас кардани шароите, ки дар он маъхаз пайдо гардидааст; ошкор намудани манфиати табақотӣ ва сиёсии муаллифи маъхаз; санҷидани ахбори мушаххас.

Агар маъхаз маълумоти ширкаткунанда ё шоҳиди зиндаи ҳодисаҳоро дар бар гирифта бошад, дар ин ҳолат шароите, ки дар он ӯ барои назорат ва тавсифи ҳодисаҳои таърихӣ дошт, муайян мешавад. Агар муаллиф дар бораи

рухдоде маълумот диҳад, ки худ шоҳиди он набуд, пас дар ин ҳолат бояд дараҷаи пуррагӣ ва дурустии манбаъҳои, ки аз онҳо иқтибос овардааст, муайян гарданд. Омӯзиши мачмуи маъхазҳо, ки хангоми баррасии асари қиссавӣ истифода шудаанд, ба дуруст ва саҳеҳ будани он равшанӣ меандозанд. Мавқеи табақоти ва сиёсии муаллифи асар, тавачҷуҳ ва нафрати ӯ ба саҳеҳии маълумоти дар маъхаз инъикосшуда таъсир мерасонанд.

Ҳолисона инъикос нашудани ҳодисаҳои таърихӣ дар маъхаз метавонад ба таври возеҳ ва ё рӯйпӯшона зоҳир гардад. Хангоми тадқиқи ахбори мушаххаси маъхаз аз усули таҳқиқи мантиқӣ-маъноӣ ва муқоисавӣ истифода мебаранд. Дар ин ҳолат муайян кардани зиддиятҳои дохилӣ ё ихтилофи ахбори маъхазҳои дигар ва муқаррар намудани сабабҳои он зарур аст. Мувофиқати далелҳо дар маъхазҳои гуногун, ки пайдоиши онҳо бо ҳам алоқамандӣ надоранд, аз саҳеҳии онҳо гувоҳӣ медиҳанд. Аммо мувофиқати ҳамаи ҷузъҳои инъикоси воқеаҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки аз асарҳои дигар иқтибос оварда шудааст.

МАСЪУЛИЯТИ МУҲАҚҚИҚ ДАР ОМУӢЗИШИ МАЪХАЗ

Кори таҳқиқоти муҳаққиқ аз пайдо намудани маъхазҳо аз рӯи мавзуи интихобшуда оғоз мегардад. Дар ин ҳолат бояд аз ҳамаи маъхазҳои дастрасбуда истифода бурд. Муҳаққиқ ҳангоми ба омӯзиши маъхазҳо шуруъ намудан, бояд бо вазъи таърихӣ ошноӣ дошта, аз илмҳои зарурии бо ҳуҷҷатҳои замони мавриди тадқиқ қарордошта бохабар бошад.

Муҳаққиқ мисли офарандаи маъхаз инсон аст. Дар ин ҷо саволе пайдо мешавад, ки оё муҳаққиқ қобилият дорад аз маъхаз иттилоӣ беғаразонаро аз маълумоти таҳрифшуда ва боғаразонаи муаллиф ҷудо намояд ва бар асоси он тасвири воқеии ҳақиқатро гузаштаро бар пояи он маъхаз офарад? Барои анҷоми ин кор муҳаққиқ пеш аз ҳама мафҳуми дар сарчашма баёншударо бояд дарк намояд ва фаҳмад. Ба хусус, дарки он ҳақиқатро аз сарчашма барояш муҳим аст, ки ба онҳо таваҷҷуҳ дорад. Кори муҳаққиқ бо сарчашма моҳиятан таъсири мутақобили ду фарҳанг аст - фарҳанги муаллифи сарчашма ва фарҳанги муҳаққиқи асар. Муҳаққиқ ҷониби фаъл аст ва таъсири мутақобилро ӯ созмон медиҳад. Вай ҳатто метавонад ба сарчашма андешаи худро таҳмил намояд ва мазмуни онро дар низоми арзишҳо ва афкори худ ошкор созад. Аз он ки муҳаққиқ чи тавр дар заминаи қомеъ мешавад, аз услубҳои кори ӯ муайян мегардад.

Муҳаққиқ ҳамаи маъхазҳои заруриро таҳқиқ намуда, ба ҷамъбасти ҳулосаҳои худ дар бораи маъхазҳои мавриди омӯзиш оғоз менамояд. Дар раванди баррасии маъхаз ҳамаи маълумоти бадастовардашуда ҷамъбаст гардида, маъхазҳо аз рӯи саҳеҳӣ ва пуррагиашон бо ҳам муқоиса карда мешаванд ва алоқамандии генеалогии онҳо ба таври муайян ошкор мешавад. Муҳаққиқ маҷмуи далелҳои ба мавзуи таҳқиқ алоқамандбударо муқаррар карда, бандҳои

ноқиси онро муайян менамояд ва онҳоро ба воситаи фарзияи илмӣ пурра мегардонад.

Мурочиат ба маъхази таърихӣ аз чониби таърихнигор ва маъхазшинос гуногун аст. Таърихнигор таваччуҳи асосиро ба гузашта дода, ин ва ё он мавзӯро таҳқиқ намуда, аз маъхаз танҳо он маълумотеро, ки барояш зарур аст, мегирад. Барои маъхазшинос бошад, аз ҳама муҳим ҳуди маъхаз аст. Ба гузашта маъхазшинос танҳо барои он мурочиат менамояд, то ҷойгоҳ ва вазифаи маъхазро дар он даврон муайян намояд ва ба дурустии маълумоти хабар додаи ӯ баҳо диҳад. Мавзуи таърих инъикоси гузашта дар маъхаз, аммо мавзуи маъхазшиносӣ ҷойгоҳ ва нақши маъхазҳо дар гузашта мебошанд.

МАФҲУМИ МАЪХАЗИ ТАЪРИХӢ

Маъхаз ва ё сарчашмаи таърихӣ боқимондаи фарҳанги моддӣ ва маънавии замони худ буда, маҳсули фаъолияти фарҳанги муайяни иҷтимоӣ дар гузашта мебошад, ки дар худ маълумотҳои ҳақиқиро роҷеъ ба вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии кишварҳо дорад ва онҳо дар раванди шинохти таърихӣ истифода мешаванд. Он чизи воқеист ва ҳодисаҳои дар он инъикосёфта низ воқеъият доранд.

Сарчашмаҳои таърихро бояд аз ёдгориҳои таърихӣ фарқ кард. Ёдгориҳои таърихӣ низ боқимонда аз фарҳанги гузашта маҳсуб мешаванд. Аммо фарқи онҳо аз сарчашмаҳои таърихӣ аз он иборат аст, ки бо гузашти замон, онҳо ағлаб асолати худро дар асари боду борон аз даст медиҳанд.

Маъхаз ва ё сарчашмаи таърихӣ асари офаридаи инсон аст, ки мусалламан бетарафона иншо нашудааст. Сарчашмаи таърихӣ бар асоси дидгоҳҳо ва бардошти касе навишта шуда ва ҳаргиз наметавон дурустӣ ва ё нодурустии хабари онро дар қиёс бо ҳуди рӯйдод санҷид. Бинобар ин нахуст бояд мушаххас кард, ки дар ин асари таърихӣ дар бораи ҷомеаи гузашта иттилооти беғаразона мавҷуд ҳаст ё не? Агар мавҷуд аст, пас инъикоси ҳодисаҳои таърихӣ то кадом дараҷа воқеъбинона аз ҷониби муаллифи он тасвир шудаанд. Дар ин ҷо коре, ки метавон кард, ин сарчашмаро дар қиёси сарчашмаҳои дигар бояд омӯхт.

Аз нигоҳи муҳим будан ва сӣҳати ахбор маъхазҳоро ба «дасти аввал» ва «дасти дуюм» ҷудо мекунанд. Маъхазе, ки ҳамзамон бо рӯйдод офарида мешавад, аз ҷумлаи санадҳои «дасти аввал» ба ҳисоб меравад. Масалан, гузориши Байҳақӣ дар бораи қатли Ҳасанаки вазир ва тавсифи қатли Шайбониҳон дар набарди Марв аз тарафи Амир Маҳмуди Хондамир аз ин гурӯҳ ҳастанд. Маъхазҳои дасти дуюм сарчашмаҳои ҳастанд, ки дар замони рӯйдоди таъ-

рихӣ навишта нашуда, балки дар замонҳои баъд офарида шудаанд. Агар муаллифи сарчашмаи таърихӣ худ шоҳиди воқеаи таърихӣ набуд, вале бо шоҳидони он ҳамсухбат шуда бошад, пас ахбори зикрнамудаи ӯ дар шумори маъхази дасти аввал меояд. Дар зимн мисоли мушаххас аз «Сиёсатнома»-и Низомулмулк меорем. Низомулмулк дар «Сиёсатнома» аз табаддулоти давлатӣ дар солҳои охири ҳукумати Насри II Сомонӣ (914-942) хабар медиҳад. Бино ба ахбори Низомулмулк дар замони ҳукумати Насри II мубаллиғон (доиён)-и исмоилӣ бо таблиғи мазҳаби исмоилӣ (қарматӣ) дар қаламрави давлати Сомониён на танҳо мардум, инчунин аҳли дарбор, аз ҷумла Насри II-ро ба мазҳаби хеш майл кунониданд.¹ Яке аз ин доиён Муҳаммад ибни Аҳмади Нахшабӣ мукаррар дар суҳбати Насри II ҳузур пайдо мекард. Низомулмулк менависад: «Чун табаи ӯ бисёр шуданд, оҳанги подшоҳ кард ва хавосси подшоҳро бар он дошт, то сухани ӯро бо мастиву хушёрӣ пеши Наср ибни Аҳмад ёд мекарданд. Чандон гуфтанд дар мастиву хушёрӣ, ки Наср ибни Аҳмад ба дини ӯ рағбат кард... Ва кори Нахшабӣ бад-ин ҷой расид, ки даъват ошкоро кард ва ҳар ки аз наздикони подшоҳ буданд, нусрати ӯ карданд. Ва мазҳаб ошкоро шуд ва подшоҳ ҳампуштии шиаён мекард. Туркон ва сарони лашкарро нохуш омад, ки подшоҳ қарматӣ шуд. Ва он рӯзгор ҳар ки дар ин мазҳаб шудӣ, ӯро қарматӣ хонданд».²

Муҳолифони мазҳаби исмоилӣ, аз ҷумла туркони дар дарбор нуфуздошта ва сарони лашкар, ки бо онҳо ҳамфикр буданд, дар андешаи табаддулоти давлатӣ афтоданд, то Насри II-ро ба қатл расонанд ва ҳокимиятро ба даст гиранд. Аммо ин табаддулоти давлатӣ нофарҷом монд. Зеро писари Насри II – Нӯҳ ибни Наср аз ин хабар ёфт ва падарашро дар ҷараёни ҳодиса гузошт. Пеш аз он ки туркон даст ба табаддулоти давлатӣ зананд, Насри II оми-

¹ Низомулмулк. Сиёсатнома. Душанбе, 1998. С. 194 -195.

² Ҳамон ҷо. С.195-196.

лини онро ба қатл расонида, писарашро ба тахт шинонд. Низомулмулк дар идома менависад, ки Нӯҳ ибни Наср пас аз ба тахт ништастан «банд хост, то бар пой падар ниҳоданд ва дарҳол ба куҳандиз бурданд ва маҳбус карданд».¹ Аз ин ахбор хулоса мешавад, ки Насри II дар замони зинда буданаш аз тахт барканор мешавад ва дар маҳбус соли 943 вафот менамояд.

Ин хабар то кунун назираш дар ҳеҷ сарчашмаи таърихӣ пайдо нашудааст. «Сиёсатнома»-и Низомулмулк 87 сол баъд аз сукути давлати Сомониён (агар муқовиматҳои охири намояндаи Сомониён - Мунтасирро, ки соли 1005 ба поён расид, ба назар гирем), соли 1092 таълиф гардидааст. Низомулмулк дар замоне таваллуд шуд (408 ҳ.к./1017-1018) ва ҷавонӣ ёфт, ки шоҳидони руҳдодҳои таърихии сукути давлати Сомониён зинда буданд ва аз воқеият дур нест, ки муаллифи «Сиёсатнома» аз суҳбатҳои баъзе аз онон мустафид шуда бошад. Зеро ӯ дар 21-солагиаш ба шаҳри Ғазна омада, ба вазир Абдулсамади Аббосӣ дар дастгоҳи давлати Ғазнавиён, ки бо ӯ ошно буд, пайваст ва дар дастгоҳи онҳо ба кори девонӣ (дафтардорӣ) пардохт. Баъид нест, ки ахбори хонадони Сомонӣ, ки дар «Сиёсатнома» зикр шудааст, маҳсули суҳбатҳои Низомулмулк бо шоҳидони воқеаҳои марбут ба дудмони Сомонӣ дар ин давр буда бошад.

Оё рисолаеро, ки дар бораи ҳодисаҳои таърихии 200-300 сол пеш аз офаридани он навишта шудааст, маъҳази таърихии он аср номидан мумкин аст? Албатта, не. Он рисолае маъҳази таърихӣ шуморида мешавад, ки дар замони вуқуи воқеаҳои таърихӣ ва ё наздик ба он офарида шуда бошад. Барои мисол, рисолаи таърихии «Ҳабибу-с-сияр»-и Ғиёсуддин ибни Ҳумомуддини Хондамирро мегирем, ки солҳои 1521-1524 навишта шудааст. Оё ин рисоларо метавонем сарчашмаи таърихи ҳодисаи муғул дар

¹ Низомулмулк. Сиёсатнома. Душанбе, 1998. С. 198 - 199.

Мовароуннахр маҳсуб донем. Ҷавоб ин аст, ки: Не. Чаро? Барои он ки ин асар се аср баъд аз вуқуи ҳодисаи мугул таълиф шудааст ва ҳар чизе ки Хондамир дар ин мавзӯ иншо кардааст, бознависи осори муаррихони асри сенздаҳум ва чаҳордаҳум мебошад. Аммо «Ҳабибу-с-сияр» сарчашмаи муҳиме барои воқеаҳои охири асри XV ва ибтидои асри XVI мебошад, ки муаллифи он шоҳиди бевоситаи ҳодисаҳои таърихии он давр буд.

Бояд гуфт, ки баъзе ҳодисаҳои таърихӣ, ки 200-300 сол пеш аз таълифи «Ҳабибу-с-сияр» ба вуҷуд омадаанд, вале дар асри вуқуи ҳодиса зикр нашуда, аммо дар асари Хондамир зикр гардидаанд, то замоне ки сарчашмаи ҳамзамони ин ҳодиса пайдо намешавад, асари Хондамирро метавон манбаи таърихии он замон донист. Дар сурати пайдо шудани ин асар, «Ҳабибу-с-сияр» аҳамияти худро ҳамчун сарчашмаи таърихии 200-300 сол пеш аз ҳодисаи медахад.

Тасаввур мекунем, ки дар болои мизи мо асари писари Хондамир – Амир Маҳмуд Хондамир «Таърихи шоҳ Исмоил ва шоҳ Таҳмосби Сафавӣ», ки бо номи «Зайли Ҳабибу-с-сияр» низ маъруф аст, гузошта шуда аст. Ин асар ҳамзамони ба қудрат расидани Исмоили Сафавӣ дар Эрон буда, воқеаҳои муборизоти Исмоил барои соҳиб шудан ба тахти Эронро ба тариқи густурда сабт кардааст. Рисолаи Амир Маҳмуд бидуни тардид сарчашмаи боэътимод ба ҳисоб меравад. Аммо агар асаре пайдо шавад, ки муаллифи он ҳамрикоби Исмоили Сафавӣ буда, ҳамарӯза ҳодисаҳоро сабт кардааст, пас дар ин сурат, «Зайли Ҳабибу-с-сияр» аҳамияти худро аз даст медахад.

Саволи дигаре матраҳ мешавад, ки метавон осори илмиро, ки фарз кардем 80-100 сол пеш аз ин навишта шудаанд, сарчашмаи таърихӣ донист. Ҷавоб мусалламан манфист. Масалан, асари академик В. В. Бартолд «Туркестан в эпоху монгольского нашествия», ки соли 1900 навишта шудааст метавонад сарчашмаи таърихӣ бошад?

Албатта, наметавонад. Барои он наметавонад сарчашма ҳисобида шавад, ки ин асар бар пояи сарчашмаҳои таърихӣ навишта шудааст, аммо бо ҳулосаи муаллиф.

Дастхат. Матн ин ифодаи баёни матлаби нависанда ё муаллифи асар аст, ки дар дасхат инъикоси худро меёбад. Дастхатҳо ба ду қисм чудо мешаванд: дастхате, ки ҳуди муаллиф навиштааст (автограф) ва дастхате, ки аз тарафи шахси дигар нусхабардорӣ шудааст, яъне нусха.

Матни дастхатро аз матни нусха бояд фарқ кард. Автограф метавонад ҳам ба шакли тозанавис бошад, ҳам ба шакли сиёҳнавис (иловаҳо, тағйиротҳо, ислоҳҳо ва ғ.). Илова ба ин дастхат ва нусхаҳои тозанавис ва сиёҳнависе ҳам ҳастанд, ки аз ҷониби шахси нусхабардор навишта шудаанд ва муаллифи асар онҳоро ислоҳ намудааст ва ё иловаҳо дохил кардааст. Инҳоро дастхат ё нусхаҳои зери назари муаллиф ислоҳшуда меноманд.

Нусха ин матнест, ки аз дасхати муаллиф пурра рӯйбардор шудааст. Шахси нусхабардор ҳангоми рӯйбардор кардани матн шояд ба хатоҳо роҳ диҳад ва ё баъзе нақшу расмҳои дар нусхаи асл вучуддоштаре ҳангоми рӯйбардор кардани матн дар нусха наорад. Дар қадом ҳолате ки набошад, ин гузина нусха номида мешавад.

Таҳрири матн ин ҳадафмандона ба матн тағйирот ворид кардан аст, ки аз тарафи муаллиф ё шахси дигар амалӣ мегардад. Мақсади матнро дубора аз нав қор кардан шояд дигар намудани мазмуни идеявии асар, услуб. бартараф кардани баъзе норасоӣҳо ё дохил намудани иловаҳо ва ғайра бошад.

Архетип ин матни аз ҳама наздиктаринест, ки матнҳои то замони мо боқимонда аз он навишта шудаанд. Шарт нест, ки архетип ин аз нусхаи асл бошад. Масалан, нусхаи аслии (дастнависи ҳуди муаллиф) баъзе маъхазҳои римӣ, византиявӣ ва ғайра то ба мо нарасиданд, аммо нусхаҳои онҳо аз рӯи нусхаҳои дигар ба мо расидаанд. Аз ин рӯ мо

метавонем гӯем, ки ин матни аз ҳама наздиктаринест, ки дигар матнҳо аз он нусхабардорӣ шудаанд.

Протограф ин матнест, ки матни мавриди таҳқиқ қарорёфта аз он гирифта шудааст ва ё ба воситаи нусхаҳои зиёди дигар то ба мо расидааст. Баъзеҳо протографро бо архетип омехта мекунанд, ки ин хатост. Протограф ин нусхаи аслиест (оригиналӣ), ки аз тарафи муаллиф рӯйбардор шудааст.

Хондани матн. Пеш аз он ки маъхаз мавриди таҳқиқ қарор гирад ва таърихи матн омӯхта шавад, бояд матнро хонд. Қабл аз хондани матн бо аломатҳои палеографӣ¹ ва тарзи навишти ҳарфҳо боястӣ шинос шуд. Ҳар як дастхат тарзи навишти ҳарфҳои худро дорад. Яке аз шартҳои асосии дуруст хондани матн ин дониستاني забони ҳамон давраест, ки маъхаз навишта шудааст.

Омӯзиши таърихи матн. Нахуст матни нусхаҳои гуногун бояд муайян шавад. Пас аз он ба алоқамандии онҳо таваҷҷуҳ карда, баъдан матнҳоро ба гурӯҳҳои ислохшуда, ислохнашуда, пурра, нопурра тақсим мекунанд ва барои нашр матни ислохшуда ва пурраро истифода мебаранд.

Таърихи матн аз рӯи маълумотҳои бевосита ва бавосита муайян мешавад. Маълумотҳои бевосита ин таърихи навиштани матн дар дастхат, имзоҳо ва маълумоти дигаре, ки аз тарафи муаллиф ё нусхабардорон дар дастхат сабт гардидааст, мебошанд. Таърихи матнро аз рӯи ин нишондодҳо метавон ба осонӣ муайян кард.

Муайян кардани таърихи матн аз рӯи маълумотҳои бевосита чун таҳлили фарқи нусхаҳо, хатоҳо, ворид намудани тағйирот дар матн, бо тахмин муқаррар намудани маънои матне, ки нобуд шудааст, муайян намудани ҷойи ихтисоршудаи матн, илова намудани замима, навиштаҷоти ҳошия, аз тарафи хаттот ба матни асар ворид намудани калима, ибора ва порчаҳои, ки дар асл дар асар набуданд

¹ Палеография - илм дар бораи таърихи хат

ва ғайраҳо аз муҳаққиқ заҳмати зиёдеро тақозо дорад. Ҳангоми муайян намудани таърихи матн ба истифодаи маълумоти бавосита аз маълумоти бевосита низ кор гирифтани мумкин аст.

Таҳлили фарқи нусхаҳо. Мақсади таҳлили фарқи нусхаҳо ин муайян кардани таърихи матн аст. Ҳангоми омӯзиши фарқи нусхаҳо муҳаққиқ бояд давраҳои мобайнии навиштани матнро муайян намуда, мақсади нусхабардориро дар давраҳои гуногун мушаххас кунад. Навиштаҷоти фарқи нусхаҳо дар давраҳои муайян ба шахсияти эҷодкор вобастагӣ дорад.

Таҳлили фарқи нусхаҳо одатан аз омӯзиши фарқҳои алоҳидаи дар матни нусха вучуддошта оғоз шуда, пас ин фарқиятҳо дар нусхаҳои дигар муайян карда мешаванд ва ниҳоят ҳамаи онҳо ба таври умумӣ ҷамъбасти мегарданд. Дар ин ҳол пайдоиш ва робитаи дутарафаи онҳо мушаххас мегардад. Фарқи матн ё дар натиҷаи хатои муаллиф, ҳатто ё муҳарир ва ё ба сабаби тағйири матн, ки аз тарафи онҳо иҷро мешавад, ба вучуд меояд. Хатоҳо беихтиёр сар мезананд, аммо ворид кардани тағйирот дар матн бошад, бошуурона амалӣ мегардад. Ин фарқиятро муҳаққиқ бояд дақиқ дарк намуда, фаҳмад, ки хатоҳои беихтиёр рӯйдода ба ҳуди матн алоқаманд нестанд ва ҳангоми нашри матн онҳо бояд баргараф карда шаванд. Ҳар як тағйирот ва хатое, ки дар матн зоҳир мегардад, бояд муайян карда шавад.

Раванди нусхабардорӣ аз чунин амалиётҳо иборат аст: хондани матн аз тарафи ҳаттоте, ки онро нусхабардорӣ мекунад; дар хотир нигоҳ доштани пораҳои матни мавриди нусхабардорӣ қарордошта; навиштани матн.

Хатогиҳое, ки ҳангоми хондани матн руҳ медиҳанд, аксар вақт бо он алоқаманданд, ки ҳатто бо хусусиятҳои матни нусхаи аслии шиносоии хуб надорад ва дар хондани баъзе ҳарфҳо мушкилӣ мекашад.

Иштибоҳҳои, ки ҳангоми дар хотир нигоҳ доштани по-

раҳои матн сар мезананд, ин аслан аз он иборатанд, ки хаттот пораҳои зиёдеро дар хотира ҳифз мекунад ва ҳангоми навиштани он баъзе калима ва ибораҳо аз хотирааш фаромӯш мешаванд. Хаттот дар аксар ҳолат ҳангоми навиштани феълҳо дар замони он ба хатой роҳ медиҳад. Маслан, ба ҷои наздик шудан – наздик шуд менависад. Ё ин ки навиштани пайвандакхоро фаромӯш менамояд.

Хатоҳое, ки ҳангоми навиштани матн рӯй медиҳанд, асосан ин иваз кардани ҷои ҳарфҳо ва ҳичоҳо, фаромӯш кардани ҳарфҳо ё ибораҳо, такрори ҳарфҳо ва ҳичоҳо, хатоҳои имлоӣ ва ғайраҳо мебошанд.

Бо роҳи тахминӣ муқаррар кардани маъноӣ матне, ки нобуд шудааст (конъектура). Чунин иттифоқ бисёр меафтад, ки дар матни дастхат иштибоҳ ҷой дорад ё ин ки як қисми матн дар асари рутубат ва ё дигар авомил нобуд гардидааст ва ин нусхаи ягона аст. Дар чунин ҳолат чӣ тавр амал бояд кард? Дар ин ҳолат матни дастхатро аз рӯи мазмуни он муайян намуда, ҷойи хато ва ё нобудгаштаро аз рӯи мазмуни матн барқарор кардан мумкин аст, ки онро конъектура меноманд. Дар зимн бояд замони навиштани асар, рӯҳияи муаллиф, услуби забони он замон, палеография ва як қатор омилҳои заруриро ба эътибор гирифтани лозим аст. Танҳо бо ин усул маъноӣ матнеро, ки нобуд гардидааст, ба асли он наздик метавон кард.

Муайян намудани замима ва ҷои ихтисоршудаи матн. Агар дар баъзе нусхаҳои дастхат ягон пораи матн вучуд дошта бошад, вале он дар нусхаҳои дигари ҳамин асар мавҷуд набошад, пас муайян кардан лозим аст, ки ин пораи матн дар нусхаи ин асар илова шудааст ё ин ки дар нусхаҳои дигари асар он ихтисор гардидааст. Пораи матни ба нусха иловашуда ё аз он ихтисоршуда ба номувофиқатии мазмуни матн сабаб мешавад. Барои ҳамин зарур аст, то муайян шавад, ки ин илова ба матн аст ё ки аз матн берун афтадааст. Барои муайян намудани ин бо мантиқи матн, услуби навишти он ва дигар ҷузъиёт таваҷҷуҳ бояд

намуд. Муҳаққиқро зарур аст равшан созад, ки пораи матни иловашуда ё ихтисоршуда аз тарафи, кӣ ва ба кадом сабаб анҷом ёфтааст. Бояд алоқамандии ин пора матнро вобаста ба таърихи матн муайян намуд.

Ҳошияҳо, калима, ибора ё пораҳои матн, ки аз тарафи тарҷумонҳо, хаттотон ба матни асар ворид шудааст (интерполятсия). Ҳошия дар дастхат ин иловаҳои на чандон зиёдеанд, ки аз тарафи хаттот ё хонанда барои шарҳи боз ҳам васеътари ин ё он масъала, тафсири калимаҳо ва ғайра дар ҳошияи варақи дастхат илова карда мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо нусхабардорон ё тарҷумонҳо ҳошияро ба матни асосӣ илова менамоянд, ки ин интерполятсия номида мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо ҳошия ва интерполятсия аз тарафи хаттотон ё тарҷумонҳо дар ҳолате истифода мешавад, ки агар ягон пораи матн нохоно ва ё нест шуда бошад. Агар ҳангоми истифодаи ҳошия ва интерполятсия таърихи ин амал, аз тарафи кӣ ва дар кучо иҷро шудани он зикр гардида бошад, пас ба муҳаққиқ таърихи навиштани матн, номи хаттот ва ғайра равшан мегардид. Ин барои муайян сохтани бисёре аз масъалаҳо оид ба таърихи матни асар аҳамияти муҳими илмӣ дорад.

Муайян намудани нусха. Дар ҳолати мавҷуд будани нусхаи асли аҳамияти нусхаҳои он чандон зиёд нестанд. Вале агар нусхаи асли зарар ё нобуд гардида бошад, он гоҳ арзиши нусха баланд гардида, он барои муайян намудани таърихи матн дорои аҳамият аст. Барои муайян намудани он ки нусхаи мавҷуда нусхаи ин ё он асари рӯйбардоршуда аст, натанҳо наздикии матнҳои онҳо, балки фарқи таълифи онҳо аз рӯи вақт низ бояд муайн шавад. Дар баъзе ҳолатҳо ҳангоми нусхабардории матн хусусиятҳои инфиродии нусхабардор ва иштибоҳоти ӯ дар матн зоҳир мегарданд. Масалан, навиштани баъзе аломатҳо ва ҳарфҳои иловагӣ, ихтисори баъзе порчаҳои матн, навиштани иловаҳои тасодуфӣ ва ғайра. Ин чузъиёт танҳо ҳангоми таҳлили бодикқати матн муайян мешавад. Агар ҳан-

гоми нусхабардорӣ тамоми норасоихои дар матни асли вучуддошта бетағйир навишта шаванд ва дар нусхаҳои дигари ин асар низ онҳо ҷой дошта бошанд, пас ба хулосае омадан мумкин аст, ки ин нусха аз матни нусхаи асли рӯйбардор шудааст.

Таснифи матнҳо. Агар нусхаҳои як асар сершумор бошанд, барои суҳулати кор онҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо менамоянд. Ба гурӯҳҷудокунии матнҳо ду навъ мешаванд: зоҳирӣ ва таърихӣ. Қори гурӯҳҷудокунии зоҳирӣ нисбатан осон аст. Муҳакқиқ онҳоро бо ихтиёри худ аз рӯи аломатҳои зоҳирӣ ё миқдорӣ тасниф менамояд. Ба таснифи таърихӣ бошад, заҳмати зиёдро талаб менамояд. Матнҳо бояд аз рӯи таърихи навишташудаашон ба гурӯҳҳо ҷудо шаванд.

Таснифи зоҳириро барои осонии кор истифода мебаранд. Таснифи таърихӣ бошад, талаб мекунад, ки таърихи воқеии нусхабардории ҳар як матн муайян шавад. Таснифи зоҳирӣ ин марҳалаи таҳлилӣ ва гурӯҳҷудокунии таърихӣ бошад, ин марҳалаи ҷамъбасткунӣ ба шумор меравад.

ТАСНИФИ МАЪХАЗҲО АЗ РӯИ ПАЙДАРҲАМИИ ВОҚЕАҲО

ГОҲШУМОРИИ РУҲДОДҲО Ё ТАСНИФИ ЗАМОНӢ

Дар маъхазшиносии муосир як низоми мураккаби табақабандии сарчашмаҳои таърихӣ вучуд дорад, аммо намудҳои асосии он таснифи замони (хронологӣ) ва гунашиносӣ (типологӣ) ба ҳисоб мераванд.

Таснифи замони – ин бар асоси интиҳоби гурӯҳи маъхазҳо тибқи даврҳои таърихӣ рушди ҷомеаи инсонӣ мебошад. Ин тасниф ба даврбандии таърихи ватани мутобиқат дорад.

ДАВРАИ ҚАДИМТАРИН

(ҷомеаи ибтидоӣ: аз 1 млн сол пеш то ҳазорсолаи VI то милод)

Намунаи осори ин давр дар Тоҷикистон Кулдара (палеолити боло) то маданияти Ҳисор (неолит) ба ҳисоб мераванд.

Дар Тоҷикистон аз ёдгориҳои он давр танҳо дандони фил, ки дар наздикии шаҳри Конибодом ёфт шудааст ва намунае аз ҳайвоноти он замони ин минтақа мебошад, маълум аст.

Дар наздикии шаҳри Кӯлоб устухонҳои зиёди бо ҳам часпидаи ҳайвонҳои қадима ёфт шудаанд, ки дар байни онҳо устухонҳои барзагов, гурхар ва гавазн мавҷуданд.

Яке аз мавзӯҳои машҳури одамони неандерталӣ дар Осиёи Миёна мағори бошукӯҳи Тешуктош мебошад, ки он дар доманаи қаторкӯҳи Ҳисор (дар ноҳияи Бойсуни Узбекистон) дар баландии 1500 м аз сатҳи баҳр ҷойгир буда, аз панҷ қабати мадани иборат аст. Дар ин ҷо 2859 адад олот ёфт шуд, ки аз онҳо 339 тояш олотҳои аз санг сохташуда мебошанд. Муҳимтарин бозёфти мағори Тешуктош – ҳасади писарбачаи 8-9 сола аст.

Ёдгориҳои палеолити миёна ё асри миёнаи қадими

санг дар дигар ноҳияҳои Осиеи Миёна, аз ҷумла дар Тоҷикистон бисёранд. Соли 1954 дар Истаравшан (Ўротеппа) ва дар деҳаи Чоркӯҳи ноҳияи Исфара баъзе олотҳои замони неолит ёфт шуданд, ки намудаш шакли махсуси белча дошта, аз санги чақмоқ сохта шудааст. Олотҳои замони палеолити миёна дар Тутқавул, ки андаке дуртар аз шаҳри Норақ вақеъ гардидааст, ёфт шудаанд.

Яке аз бойтарин ёдгории палеолити миёна дар Тоҷикистони Ҷанубӣ дар Ҷиликӯл ёфт шудааст, ки аҷноси аз он ёфтшуда ба олотии Қайрокум умумияти хося доранд. Дар соҳили дарёи Вахш маҷмуи олотҳои муштери гирд оварда шудаанд. Ёдгориҳои мезолитӣ дар Тоҷикистон дар тарафи рости дарёи Сир, хавзаи дарёҳои Кофарниҳону Вахш ва деҳаи Тутқавул воқеъ гардидаанд. Дар деҳаи Кухимбулиёни ноҳияи Данғара бисёр олотҳои кории замони мезолит, мисли секунҷаҳои сангини тегаашон тезу тарафҷояшон парчиндор ва белчаҳои сангин ёфт шуданд.

Кашфиёти ёдгориҳои асри санг тасдиқ мекунад, ки одамон дар ҳудуди Осиеи Миёна, аз ҷумла, дар Тоҷикистон аз замони палеолити охир сукунат доштанд.

Мисоли ёдгориҳои дигари ин давра: Ёдгориҳои давраи палеолити поён дар Кӯлдара, Қаратоғ, Лохутӣ, Хонақоҳ.

Ёдгориҳои давраи палеолити миёна дар Навкат, ғори Оғзикичик, Қаробӯра, Хучӣ, Шаршар, Симиғанҷ.

Ёдгориҳои давраи палеолити боло дар Хоҷағор, Шугнов, Харкуш.

Ёдгориҳои аҳди мезолит ва эипалиолит дар Ошхона, Чилучорчашма, Норақ, Тутқавул, Шахта.

Авесто. Барои омӯзиши давраи қадимтарин маъхазҳои мухталиф, аз ҷумла сарчашмаҳои хаттии гуногун вучуд доранд, ки дар байни онҳо Авесто муҳимтарин ба ҳисоб меравад. Авесто қадимтарин асари адабиёти форс-тоҷик, китоби муқаддаси дини зардуштӣ ба шумор меравад. Матни ибтидоии он, ки дар байни аҳли ин мазҳаб шифоҳӣ нақл меёфт, баъдтар китобат шуда, дар аҳди Сосониён

(асрҳои III - VII) сурати расмӣ гирифт. Он аз 21 китоб иборат буда, 350000 калимаро дар бар мегирифт ва то замони мо танҳо 83000 калимааш боқӣ мондааст. Авесто дар ду тахрир (гузина) маъмул аст: якум - маҷмуаи порчаҳои ибодатӣ, ки аз чанд китоб фароҳам омадааст ва дуюм - панҷ қисми мустақил: «Вандидод» - маҷмуаи амрҳои динӣ, «Виспарад» ва «Ясно» - муноҷотҳо, «Яштҳо» - суруди муқаддаси маъбудони тозардуштӣ (Митра, Ҳаома ва ғ.) ва зардуштӣ, «Хурд Авесто» - дуоҳо. Қадимтарин қисми Авесто, готҳо (муноҷотҳо) мебошад. Таълифи ин қисмро ба Зардушт нисбат медиҳанд. Тахрир (гузина)-и якуми Авесто тарҷумаи паҳлавӣ (форси имиёна) надорад. Матни тахрири дуюм тарҷума бо тафсири ба забони паҳлавӣ дорад, ки «Занд» меноманд.

Дар илм чунин назаре ҳукм меронад, ки Авесто дар ибтидои ҳазораи якуми то милод дар қаламрави Варорӯд ва шимолии Хуросон арзи ҳастӣ кардааст. Аммо шакл нест, ки тақомули минбаъдаи Авесто дар кишварҳое, ки дар он ҷойҳо мардуми эронитабор маскун буданд, мисли Мод (вилояти таърихӣ дар ноҳияҳои шимолу ғарбии кӯҳсори Эрон), Отрупотан (Озарбайҷон) ва хусусан, ҷануби Эрон (Форс) ба амал омадааст. Бинобар он, Авесто барои омӯхтани таърихи фарҳанг, дин, адабиёти шифоҳӣ ва анъанаҳои адабии эстетикӣ ин халқҳо аҳамияти бузурге дорад.

Авесто асари динию ибодатӣ бошад ҳам, бисёр пораҳои адабие дар он мавҷуданд, ки асосан ҷанбаи асотирӣ дошта, намунаҳои адабиёти шифоҳии эронӣни қадимро то имрӯз дар худ ҳифз кардааст. Дар ин пораҳо бисёр санъатҳои бадеӣ ва баъзе унсурҳои қофия дучор меоянд. Готҳо саросар мисли шеър вазн доранд.

Таркиби иҷтимоию ҳудуди аҳолии қадими Варорӯд, Хуросон ва Эрон мувофиқи Авесто ба се гурӯҳи иҷтимоӣ - чорводору барзгарон, лашкариён бо фармондеҳии сипаҳсолор ва руҳониён бо сардорӣ мубади мубадон ва инчу-

нин ба авлод, қабила ва иттиҳоди қабилаҳо бо сардории пешвоёнашон тақсим шудааст.

Муҳтавои асосии таблиғоти динии готҳо аз даъват барои неруманд кардани ҷамоаи чорводорону барзгарони муқимӣ, зарба задан ба ҳучумҳои бодиянишинон ва мутаносибан истехком додани ҳокимияти руҳониёну пешвоёни низомӣ - сипаҳсолорон иборат аст, ки ин аз ибтидои давлатдории табақотӣ шаҳодат медиҳад.

Авесто дар нусхаҳои дастнависи асрҳои XIII-XIV ба мо расидааст. Дар Аврупо Авесто нахустин бор соли 1771 бо ёрии дастурони порсӣ - пешвоёни динӣ (дар Ҳиндустон) аз тарафи Анкетил Дюперрон ба фаронсавӣ тарҷума шуд. Аз он замон ба баъд Авесто бо забонҳои зиёде, аз ҷумла ба русӣ ва тоҷикӣ чандин бор тарҷума гардидааст.

ДАВРАИ ҚАДИМ

(аз ҳазорсолаи V то милод то охири асри II мелодӣ)

Таърихи ёдгориҳои бостонии фарҳанги муқимию кишоварзӣ дар қаламрави Тоҷикистон ба 5600 сол мерасад, ки он дар Саразм, дар ғарби шаҳри Панҷакент ёфт шуд. Ин ёдгории бузурге (масоҳаташ 100 га) шоҳиде аз фарҳанги муқимӣ-кишоварзӣ дар мантақа ба ҳисоб меравад.

Соли 1978 таҳти роҳбарии бостоншиноси варзидаи тоҷик А. Исҳоқов дар мавзеи Саразми ноҳияи Панҷакент ҳафриёт оғоз гардид. Ҳафриёти Саразм дар таърихи омӯзиши ҳаёти барзгарии халқи тоҷик саҳифаи наве боз намуд. Он собит кард, ки ниёкони мо беш аз панҷуним ҳазор сол пеш шуғли кишоварзӣ доштанд. Мардуми ин мавзеъ асосан ба кишоварзӣ, шикор, моҳигирӣ, чорводорӣ ва ҳунармандӣ машғул буда, Саразм намунаи оғози шаҳрсозӣ дар минтақа ба шумор меравад.

Харобаҳои Афросиёб дар Самарқанд, хумдони зарфпазӣ дар шаҳри Кӯлоб, ки ба ибтидои замони Ҳахомаишӣ мусодифанд, қабатҳои маданияи дар мавзеи қалъаи

Чармгарони шаҳри Кӯлоб пайдошуда, ки зарфҳои давраи охири Ҳахоманишиёнро фаро мегиранд, сиккаҳои шохони давлати Юнону Бохтар, ки дар Бохтари шимолӣ ёфт шудаанд, ғуристони Тӯпхонаи Ҳисор (асрҳои I-III милодӣ) ва ғайра ба давраи қадим тааллуқ доранд.

Ҳазинаи Амударё, ки аз харобаҳои Тахти Қубод пайдо шудаанд ва бо номи Тахти Сангин маъруф аст, дар ноҳияи Қубодиён, дар резишгоҳи дарёҳои Вахшу Панҷ, дар саршавии дарёи Ому воқеъ буда, ба асрҳои IV-III то солшумории мо мутааллиқанд. Ин хазина ҳоло дар осорхонаи Британия маҳфуз аст ва нусхаи баъзе аз ашёи ин хазина дар Осорхонаи миллии Тоҷикистон нигоҳдорӣ мешаванд.

Маъхазҳои хаттии юнонӣ. Барои омӯзиши таърихи халқҳои Осиёи Миёна аз асри VI то милод, оғози солшумории мо ва то давраи истилои араб маъхазҳои хаттии юнонӣ арзиши ниҳоят бузурги илмӣ доранд. Аҳамияти онҳо аз он иборат аст, ки танҳо дар ин маъхазҳо доир ба баъзе масоили таърихи халқҳои Осиёи Миёна маълумоти аввалин зикр гардидааст. Аммо на ҳамаи осори хаттии юнонӣ, ки оид ба таърихи мардумони Осиёи Миёна маълумот додаанд, то замони мо расидаанд. Аз баъзеи онҳо танҳо пораҳои алоҳида боқӣ мондаанд, ки омӯзиши онҳо аз аҳамият холӣ нест.

Дар асарҳои муаррихони Юнони қадим, ки доир ба Осиёи Миёна маълумот додаанд, пиромуни робитаҳои мутақобили юнониҳо бо Ҳахоманишиён (солҳои 558-330 то м.) ахбори арзишманде метавон дастрас намуд.

Яке аз чунин муаррихони машҳури Юнон Геродот (асри V то м.) ба шумор меравад. Ӯ дар Голикарнас таваллуд шуда, баъдтар ба бисёр кишварҳо сафар намудааст. Геродот асареро бо номи «Таърих» таълиф намуд, ки он ба воқеаҳои муҳими сиёсии таърихи Юнони қадим - ҷангҳои байни Юнону Форс (500-449 то м.) бахшида шудааст. Геродот дар ин асари худ аз санадҳо ва маълумоти муаллифони пешгузашта истифода намудааст. Муаррихи

дигари ин давра Ксенофонт (асрҳои V-IV то м.) ба шумор меравад ва шогирди Сукрот буд. Асарҳои зиёде таълиф намудааст, ки барои таърихи мо ду асари он хеле муҳиманд: «Анабасис Кира» ва «Киропедия». Дар асари аввал Ксенофонт ҳодисаҳое, ки ҳангоми иштироки худ дар юриш мушоҳида карда буд, тавсиф намудааст. Дар «Киропедия» бошад, дар бораи асосгузори давлати Ҳахоманишинҳо - Куруши Кабир ахбор медиҳад. Дар ин асар дар бораи сақоиҳо ва бохтариҳо низ маълумот вучуд дорад.

Муаррихони машҳури дигари ин давр Гелланик (асри V то м.) ва Ктесий (асри V-IV то м.) ба шумор мераванд. Асарҳои ҳардуи онҳо «Персика» ном дошт. Дар асари Гелланик дар бораи сақоиҳо ва сарчашмаҳои ба мо номаълум маълумоти нодире мавҷуд аст. Ктесий бошад, якчанд сол дар дарбори шоҳи Форс ба сифати табиб хизмат намуда, ба хонаводаи шоҳ робитаи наздик дошт. Баъд аз бозгашт ба ватани худ, ӯ асарашро таълиф намуда, дар он дар бораи бохтариҳо ва ҳамсояҳои онҳо ахбори зиёде додааст.

Маъхазҳои дигари таърихӣ, ки дар онҳо оид ба таърихи халқҳои Осиёи Миёна маълумот оварда шуданд, осоре мебошанд, ки ба қорнамоиҳои Искандари Мақдунӣ бахшида шудаанд. Аз асарҳои муаррихони ҳамасри Искандари Мақдунӣ ҳеҷ асаре то замони мо омада нарасидаанд. Асарҳое, ки ба ин мавзӯ бахшида шудаанд, аз тарафи муаллифони давраи баъдина таълиф ёфтаанд. Аз ҷумлаи онҳо муаррих ва нависандаи Юнони қадим Арриан Флавий (асри II м.) буд, ки доир ба фалсафа, таърих, илми ҷанг ва ҷуғрофиё асарҳо офаридааст. Китоби ҳафтҷилдаи ӯ «Таърихи юришҳои Искандари Кабир» барои омӯхтани таърихи Осиёи Миёна бисёр арзишманд аст.

Аз муаррихони ҳамасри Искандар - Каллисфен (асри IV то м.), таърихнигори дарбори Искандар буд, ки дар лашкаркашиҳои шарқии ӯ ширкат кардааст. Каллисфен

муаллифи асаре бо номи «Таърихи Юнон» буд, ки аз он фақат порчаҳои ҷудогона боқӣ мондаанд. Аз ҳамасрони Искандар ба ҷуз аз Каллисфен боз Поликлит, Онесикрит, Клитарх, Птоломей ва Аристокл низ буданд. Онҳо дар асарҳояшон бештар ба урфу одат ва анъанҳои сокинони маҳаллие, ки аз он ҷойҳо убур мекарданд, тавачҷух намудаанд.

Маъхазҳои давраи эллинизм¹ ва византиявӣ. Оид ба таърихи халқҳои Осиёи Миёна аз асарҳои муаррихони давраи эллинизм маълумоти нодире чамъ оварда шудааст. Намояндагони маъруфи ин давра Полибий (асри II то м.), Посидоний (асри II-I то м.) ва Аппиан (асри II м.) ба шумор мераванд. Хамаи асарҳои онҳо ба таърихи давлати Рим бахшида шуда, дар бораи таърихи халқҳои Осиёи Миёна низ дар онҳо маълумоти фаровоне ҷой дорад. Полибий асареро бо номи «Таърих» офаридааст, ки он аз 40 китоб иборат буда, 5 китоби аввал пурра то замони мо расидаанд. Асари Аппиан «Таърихи Рим» ном дошта, аз 24 китоб иборат буд ва китобҳои 18-24 то ба замони мо расидаанд. Китоби Посидоний низ «Таърихи Рим» ном дошта, дар он бештар маълумоти ҷуғрофӣ ва мардумшиносӣ мавҷуд аст. Аз ин китоб низ пораҳои алоҳида боқӣ мондаанд. Шумораи кулли китобҳои Посидоний маълум нест.

Дар асарҳои муаррихони Византия² низ доир ба таърихи Осиёи Миёна маълумот вучуд доранд. Аз ҷумлаи муаррихони византиявӣ Прииск (асри V м.), Порокопий

¹ Асри IV то милод - солҳои 30-юми асри I то милод - замони лашкаркашии Искандари Мақдунӣ ба мамлакатҳои Баҳри миёназамини Шарқӣ (334-323 то м.) то Мисрро ишғол кардани Рим (30 то м.) фаро мегирад.

² Империяи Византия соли 395 дар натиҷаи сукути империяи Рим тақсим шуда, то миёнаҳои асри XV вучуд дошт.

(асри VI м.), Менандр (асри VI м.), Агафий (асри VI м.) ва Симокатт (асри VII м.) дар асархояшон дар бораи ходисаҳои дар ҳудуди шарқи давлати Сосониҳо рӯйдода ахбор медиҳанд.

Муаррихони дигар низ дар асархояшон бо тавачҷух ба таърихи Осиёи Миёна маълумоти зиёдеро ҷой додаанд. Аз ҷумла Диодор (асри I то м.) асареро бо номи «Китобхонаи таърихӣ» иборат аз 40 ҷилд таълиф карда буд, ки баъзе қисмҳои он то замони мо расидаанд. Ин асар қимати бузурги илмӣ дошта, аз бисёр манбаҳои гумшудаи қадим ахбор додаст.

Маъхазҳои таърихӣ-адабӣ ва ҷуғрофӣ. Дар давраи бостон асарҳои таърихӣ-адабӣ низ вучуд доштанд, ки онҳо бештар хусусияти солноманависиро доро буданд. Ба қатори чунин маъхазҳо асари Евсевий Памфил (асри IV то м.) «Солнома»-ро номбар кардан мумкин аст. Дар ин асар таърихи умумичаҳонӣ аз давраи қадим то соли 324 м. ба шакли ҷадвали ҳамзамон (синхронӣ) оварда шуда, роҷеъ ба таърихи халқҳои Осиёи Миёна низ маълумот мавҷуд аст. Асарҳои адабии бостонии нависандагон, ки хусусияти тарҷумаиҳолӣ дошт, низ мавқеи муҳим касб карданд. Дар ин бора асари Плутарх (асри I-II м.) «Шарҳи ҳоли мутавазӣ»-ро номбар кардан мумкин аст, ки дар он ҳаёт ва фаъолияти шахсони таърихӣ инъикос ёфтааст.

Дар асарҳои олимони ҷуғрофиянависи ин давра аслан дар бораи сарзамини Осиёи Миёна ба таври умумӣ ахбор дода шудаанд. Аз ҷумлаи чунин олимони Скилак (асри VI то м.)-ро метавон зикр кард. Скилак бо супориши Доро ҳудуди шоҳигарии Форсро паймуда, дар бораи роҳҳои обӣ ва хушкигард маълумоти нодир оварда, аввалин шуда дунёи бостонро бо давлатҳои осиймиёнагӣ шинос намулдааст. Аз осори ӯ мутаассифона то замони мо фақат пораҳои алоҳида расидаанд. Ҷуғрофиядони дигари машҳури

ин замон Гекатей (асри VI-V то м.) буд. Ҷ дар асари худ «Периегеса» дар бораи қитъаҳо маълумот дода, тасвири онҳоро дар харита ҷой додааст.

Муаррих ва ҷуғрофиёдони дигари он давр Страбон (асри I то м. - I м.) аст, ки асарҳои «Қайдҳои таърихӣ» ва «Ҷуғрофиё» ба қалами ӯ тааллуқ доранд. «Ҷуғрофиё» аз 17 китоб иборат буда, дар бораи мамӯлики мухталифи олам маълумот медиҳад. Страбон роҷеъ ба таърихи қадими аҷдоди тоҷикон, аз он ҷумла, дар бораи муборизаи Куруш бо массагетҳо¹, муомилоти пул дар байни массагетҳо, Юнону Бохтар, шӯришҳои халқӣ ва вилоятҳои алоҳидаи Осиёи Миёна ахбор медиҳад.

Намояндаи дигари машҳури ин давр Клавдий Птоломей (асри II то м.) маҳсуб мешавад. Ӯ муаллифи асари машҳур оид ба нучум аст, ки он соли 825 бо фармони халифаи араб Маъмун бо номи «Ал-маҷастӣ» ба забони арабӣ тарҷума шуд. Асари ҷуғрофиёии Птоломей «Осорул-билод» ном дошта, аз 8 китоб иборат буд. Дар ин китоб ба ҷуз маълумоти гуногуни ҷуғрофиёӣ 8000 билод (кишвар) оварда шудааст, ки дар байни онҳо ахбори ҷуғрофиёӣ дар бораи Самарқанду Бухоро, Кӯлоб, Фороб, Шош низ зикр шудаанд. Соли 1801 нусхаи аз арабӣ ба латинӣ тарҷумашудаи ин асарро пайдо намуданд.

Маъхазҳои вавилонӣ - осурӣ. Маъхазҳои вавилонӣ-осурӣ² доир ба таърихи давраи қадим маълумоти арзанда медиҳанд. Аслан ин маъхазҳо дар шакли ёдгориҳои эпиграфӣ гирд оварда шудаанд ва қадимтарини онҳо ба ибтидои асри III то мелод рост меоянд. Дар он давра робитаҳои тичоратӣ бо давлатҳои дигар, аз ҷумла бо вилоятҳои мутааллиқ ба Систон вучуд доштанд. Аз ин рӯ, дар ҳуҷҷатҳои шоҳони осуриву вавилонӣ ва навиштаҷоти дигари

¹ Номи умумии гурӯҳи қабилаҳои назди Каспий ва назди Арал дар асарҳои муаллифони Юнони қадим.

² Осуриҳо-аҳолии, ки дар яке аз қадимтарин давлатҳои Шарқи Наздик зиндагӣ мекарданд.

боқимонда оид ба ин вилоятҳои ба онҳо дурдаст маълумоти зиёде вучуд доранд.

Дар нимаи аввали ҳазорсолаи то милод шоҳони осурӣ ба хоки Эронзамин лашкаркашиҳо карданд. Яке аз шоҳони осурӣ Асархаддон солҳои 680-674 то мелод ба вилояти Патушарраи Эронзамин ҳучум намуда буд ва байни шоҳон шартнома имзо шудааст, ки матни он дар лавҳаи сафолин сабт гардида, то замони мо расидааст. Дар лавҳаҳои аз устухони фил сохташуда, ки бо ин лавҳаи сафолин ёфт шуда буд, расми хирочдихандаҳо кашида шудааст.

Дар маъхазҳои вавилонӣ низ оид ба таърихи Осиёи Миёна маводҳои зиёде мавҷуданд, аз ҷумла, дар бораи бохтариҳову сақоҳои метавон ахбори фаровон ба даст овард.

Катибаҳои шоҳони Ҳахоманишӣ (559 - 330 то милод). Маъхазҳое, ки оид ба таърихи давраи Ҳахоманишиён маълумот медиҳанд, инҳо катибаҳоеанд, ки аз номи шоҳони мухталифи Ҳахоманишӣ бештар дар харсангҳо, лавҳаҳои сангин ва хиштҳои навишта шудаанд.

Машҳуртарини онҳо Катибаи Бесутун аст, ки дар давраи ҳукмронии Дориюши бузурги Ҳахоманишӣ (солҳои подшоҳӣ 521-486 пеш аз милод) навишта шудааст ва он намунаи беҳтарини ёдгориҳои эпитафия ба шумор меравад.

Сангнавишта ва ё Катибаи Бесутун, бузургтарин катибаи ҷаҳон, нахустин матни шиносшуда аз осори дудмони Ҳахоманишӣ воқеъ дар шаҳри Бесутун, дар сӣ километрии шаҳри Кирмоншоҳ дар доманаи кӯҳи Бесутун аст. Катибаи Бесутун яке аз муҳимтарин ва машҳуртарин санадҳои таърихи ҷаҳон ва арзишмандтарин матни таърихӣ дар замони Ҳахоманишиён аст, ки шарҳи пирӯзии Дориюши Бузургро бар Гаумотаи муғ ва ба банд кашидани саркашон ва муддаиёни давлатро нишон медиҳад. Дориюш дар ин ҷо ду катиба дорад: яке катибаи бузург ба хатти мехӣ ва ба забони форсии қадим, эломӣ ва бобули

дар ду ҳазор калима ва дигар катибаи хурдтар ба забони форсӣ қадим ва эломӣ дар саду панҷоҳ калима.

Нуктаҳои аслии Катибаи Бесутун чунин аст: Муаррифии Дориюш аз забони худӣ ӯ, дудмони Ҳахоманишӣ, чигунагии аз сар гирифтани подшоҳӣ аз ҷониби Ҳахоманишиён, шеваи ҳукумати Дориюш, марги Камбучия, тугёни Гаумотаи муғ ва кушта шудани ӯ дар тирамоҳи соли 522 пеш аз милод, шӯриш ва тугён дар бисёре аз сарзаминҳо ва сарқубии онҳо ва бозгардонидани ноҳияҳои бисёре, ки аз фармондории Ҳахоманишиён сар боз зада буданд, пирӯзӣ, ки дар нӯздаҳ набард насиби Дориюш шудааст, аз ҷумла пирӯзии муҳим ва душвор бо сақоноҳо, чигунагии барқарор шудани оромишу амният дар шоҳаншоҳии паҳновари Ҳахоманишиён, рад намудани иддаоҳои саркашонӣ зидди ҳукумат, ҳушдор нисбат ба дурӯғгӯӣ, дифоъ аз ростӣ ва ростгӯӣ, дуои нек дар ҳақиқи кишвар ва мардум, сипосгузорию Дориюш аз ёриҳои Аҳурамаздо дар ғалаба бо муҳолифон ва боз гаштани сулҳ, андарз ба шоҳони оянда ва касоне, ки Катибаи Бесутунро мехонанд, номи касоне, ки дар ғалаба бар Гаумота аз Дориюш пуштибонӣ карданд ва ишора ба интишори матни катиба дар саросари қаламрави шоҳаншоҳии Ҳахоманишӣ ба хатти меҳӣ ва бо се забон - форсии бостон, бобулӣ ва эломӣ. Ин катибаҳо баъдан калиди кашфи рамзи тамоми хатти меҳӣ аз ҷониби олимони гардид.

Катибаи Бесутун аз катибаҳои муҳимтарини аҳди Ҳахоманишиён аст ва аз рӯи ин навиштаҳо қисмати бузурге аз таърихи ин дудмон равшан мегардад.

Катибаи Бесутун бо хатти меҳӣ қанда шудааст. Дар ин катиба қорномаҳои шоҳи Ҳахоманишӣ - Дориюш баён гардида, дар он рӯйхати мамлакат ва халқҳои дар қаламрави давлати Форс сокинбуда навишта шудааст. Дар ин рӯйхат номи кишвар ва халқҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистони имрӯза низ зикр ёфтаанд. Дар охири ин катибаҳо дар

бораи юриши зидди сакоиҳо¹ накл мешавад. Дар катибаҳои дигари давраи Ҳахоманишиён, ки дар тахтасангҳо, сутуни қасрҳо, тахтачаҳои аз гач сохташуда ва тиллоӣ сабт гардидаанд, дар бораи ҳудуди давлати Ҳахоманишиён, муносибати байналмилалӣ онҳо, ниғаҳдории номи аҷно-су ашӣи гуногуни маданӣ ва моддӣ, исми касбу корҳои мухталиф маълумоти фаровон оварда шудаанд.

Катибаи машҳури дигари ин давр - катибаи Нақши Рустам ба шумор меравад, ки он аз номи Дорой I бо хатти меҳӣ навишта шудааст. Дар он расми сипоҳсолорон ва сипоҳбардорони Дорой тасвир ёфта, баъзе катибаҳо ба шарҳи ин расмҳо бахшида шудаанд. Дар ин катиба инчунин мамлакатҳои номбар мешаванд, ки Дорой I ба муқобили онҳо ҳуҷум оварда, онҳоро тобеи худ карда буд.

Катибаи Зидди Девон ва Катибаи ҳарамӣ низ аз муҳимтарин ёдгориҳои он давр ба шумор мераванд, ки дар давраи ҳукмронии писари Дорой I - Хушёршоҳ навишта шудаанд. Дар катибаҳои номи қавму қабилаҳои гуногун, таърихи сулолаи Ҳахоманишиён, мубориза ва муқобилияти онҳо барои тахту тоҷ сабт гардидааст.

Дарки моҳияти ифтихори аҷдодӣ ва бо низоми муайян сабт намудан ва ба насли пасоянд ба мерос мондани ному насабу ҷумла корҳои шоистаи аҷдоди худ танҳо марбути мардуми соҳибфарҳанг аст. Аввалин шачараномаҳои то исломӣ бо хати қадимаи меҳӣ дар кӯҳпораҳои Ҳамадон дар мавзее, ки имрӯз бо номи Аббособод ёд мешавад ва дар маҳалле бо номи Ганҷнома канда шуда, аз даврони ҳукумати Дориюши Ҳахоманишӣ ва писари ӯ Хушёршо то кунун ба ёдгор мондааст. Дар ин санад илова бар тасдиқ кардани Дориюш ва Хушёршо чун шоҳи сарзаминҳои бузург аз насаби онҳо низ зикр рафтааст: «Худои бузург аст Аҳурамаздо, ки ин заминро офарид, ки он осмонро офарид, ки мард (инсон)-ро офарид, ки шодӣ барои

¹ Ҳазораи I то м., қабилаҳои эронитабор.

мардумро офарид, ки Дориюшро шоҳ кард, шоҳе аз бисёрӣ, фармонравое аз бисёрӣ. Манам Дориюш, шоҳи бузург, шоҳи шоҳон, шоҳи сарзаминҳои бузурги дурдаст, писари Виштоспи Ҳахоманишӣ».

Катибаи Хушоёршо дар паҳлӯи катибаи падараш дар кӯҳ канда шудааст ва матни он чунин аст: «Худои бузург аст Аҳурамаздо, ки ин заминро офарид, ки он осмонро офарид, ки мард (инсон)-ро офарид, ки шодӣ барои мардумро офарид, ки Хушоёршоро шоҳ кард, шоҳе аз бисёрӣ, фармонравое аз бисёрӣ. Манам Хушоёршо, шоҳи бузург, шоҳи шоҳон, шоҳи сарзаминҳои бузурги дурдаст, писари Дориюши Ҳахоманишӣ».

Умуман ин катибаҳо барои омӯхтани таърихи Эрони қадим, фарҳанги моддӣ ва маънавии давлати Ҳахоманишӣ, мамлакатҳои зиёди ҳамсоияи Ҳахоманишиён аҳамияти илмӣ доранд.

Маъхазҳои хаттии паҳлавӣ. Катибаи Шопури I (асри III), ки бо номи Каъбаи Зардушт маъруф аст, дар қатори ин гуна маъхазҳои боэътимод дохил мешавад. Ин катиба дар деворҳои оташкада сабт гардида, дар он оид ба насаби Шопури I, ному кишвару вилоятҳои зердасташ, инчунин се ҳучуми ӯ ба муқобили римиҳо ва ғайра сухан меравад. Дар охири катиба рӯйхати маъмурони дарбори Бобак, Ардашер ва Шопур зикр шудаанд. Каъбаи Зардушти Шопур аз чихати фаро гирифтани маълумоти таърихӣ оид ба давраи аввали ҳукмронии Сосониён яке аз муҳимтарин катибаҳо ба шумор меравад.

Дигар аз маъхазҳои машҳури ин давр китоби «Бундаҳиш» (бо паҳлавӣ - офариниш) мебошад, ки он дар асри IX ба забони паҳлавӣ таълиф ёфтааст. Таълифи ин китобро ба Фаробағ нисбат медиҳанд. То замони мо чанд нусхаи он расидааст. Мундариҷаи ин китоб аз ҳикояту ривоятҳои динӣ, маълумотҳои пурқимати мардумшиносӣ, дostonҳои асотирию қаҳрамонӣ иборат аст, ки қисман дар Авесто мавҷуданд.

Асари дигари таърихию адабии ба забони паҳлавӣ офаридашуда ин «Худойнома» аст, ки он дар асри VII навишта шудааст. Мураттиби онро Донишвари деҳқон ном мебаранд. «Худойнома» дostonҳои қаҳрамонӣ, саргузаштҳои ишқии шохону паҳлавонон, қиссаҳои динӣ, хулоса хеле матолиберо, ки ба таърихи Эрони қадим иртибот дорад, дар бар мегирифт. Матни паҳлавию «Худойнома» баъди интишори дини ислом аз байн рафт, аммо порчаҳои зиёдаш дар осори таърихнависони араб ва форс-тоҷик боқӣ мондаанд.

Маъхазҳои хаттии ҳиндӣ. Дар омӯзиши таърихи қадимаи халқҳои Осиёи Миёна матнҳои ба забони ҳиндӣ иншошуда низ аҳамияти басо муҳим доранд. Дар шумори онҳо ёдгориҳои қадимтарини ҳиндӣ - Ведаҳо (нимаи дууми асри II - нимаи аввали асри I то м.), дostonҳои қаҳрамонии ҳиндӣ «Махабхарат» (асри IV-III то м.) ва «Рамаян» (асри II то м.) дохиланд. Дар онҳо дар бораи халқҳои қадимаи Осиёи Миёна ахбор оварда шудааст. Дар навиштаҷоти «Пуранҳо» (асри VI-IV то м.) зикре аз дарёҳои Сир ва Ому меравад. Инчунин дар асари бадеии ҳиндӣ қадим «Артхашастра» (асри IV-II то м.) дар бораи сохти сиёсӣ ва иҷтимоии Ҳиндустон ва вилоятҳои бо он алоқаманди Осиёи Миёна ва Эрони Шарқӣ маълумот дода шудааст. Дар асарҳои буддӣ ва навиштаҷоти мухталифи ҳиндӣ қадим низ оид ба таърихи қадими Осиёи Миёна ахбори зиёде дарёфт кардан мумкин аст.

Маъхазҳои хаттии хитойӣ. Дар маъхазҳои хаттии хитойӣ бештар дар бораи вилоятҳо ва халқиятҳои алоҳидаи Осиёи Миёна маълумот оварда, дар робита бо он ҳодисаҳои таърихӣ ба таври муфассалтар ва саҳеҳ шарҳу эзоҳ дода мешаванд.

Асари аввалини хитое, ки дар бораи таърихи қадимаи Хитой маълумот медиҳад, ин асари Сим Тсян (145-86 то м.) «Шитсзӣ» («Ишораҳои таърихӣ») мебошад. Баъд аз навиштани ин асар як қатор асарҳои дигари таърихӣ таъ-

лиф ёфтанд, ки дар онҳо дар бораи Осиёи Миёна маълумоти мухталиф оварда шудааст.

Муносибати хитойҳо бо Осиёи Миёна дар асри II то м. хангоми муборизаи хитойҳо бо хуннҳо оғоз меёбад. Аввалин хитое, ки ба Осиёи Миёна сафар карда буд, ин сафири хитой Чжан Тсян буд, ки дар нимаи дуюми асри II то мелод ду маротиба ба ин ҷо омада аст. Ӯ ба якчанд вилоятҳои Осиёи Миёна сафар намуда, таассуроти худро дар бораи онҳо баён кардааст.

Дар асарҳои «Суйшу» ва «Таншу» роҷеъ ба сафорати Тун Юан ва Гао Мин (асри V м.) маълумот оварда шудааст.

Дар бораи таърихи халқҳои Осиёи Миёна ахбори сайёҳони буддоии хитой хеле муфид аст. Онҳо ба ҷойҳои муқаддаси Осиёи Миёна сафар намуда, таассуроти худро оид ба ин кишвар навиштаанд. Сайёҳи хитой Сон Юн (асри VI) ба Вахон ва Бадахшон сафар карда, дар бораи ин мавзёҳо нукоти ҷолиберо баён намудааст. Дар асри VII бошад, чунин амалро сайёҳ Сюан Тсзан иҷро намуд ва ба Суғд, Тахористон¹, Вахон ва Помир сафар намуд. Баъди ӯ дар аввали асри VIII сайёҳи дигар Хой Чао ба ин сарзамин сафар карда, дар бораи вилоятҳои Осиёи Миёна маълумоти боарзиш додааст.

¹ Сарзамини Бохтари қадим, дар байни кӯҳҳои Помир ва кӯҳҳои Ҳиндукушу Ҳисор.

МАЪХАЗҲОИ ХАТТИИ ФОРСИИ ТОҶИҚӢ ВА АРАБИИ АСРҲОИ МИЁНА

Давраи асри миёна, ки донишмандон онро ба се қисм: ибтидои асри миёна (асрҳои III-VII), давраи мутараққӣ (асрҳои VIII-XV) ва давраи охири асри миёна (асри XVI-миёнаи асри XIX) чудо кардаанд ва ҳамчунин давраи нав (нимаи дууми асри XIX то соли 1917) – ин замони офаридани муҳимтарин сарчашмаҳои хаттии мебошад, ки барои инъикоси ин давраи тӯлонии таърихи халқи тоҷик бисёр арзишманд ба ҳисоб меравад.

Аз шумори муҳимтарин манбаҳои хаттии то истилои араб асноди кӯҳи Муғ мебошанд, ки номи Деваштич ва корномаи ӯро аз зери губори асрҳо берун овард ва бозгӯӣ аз ҳаёти иқтисодӣ ва фарҳангии асрҳои VII-VIII-и ҷомеаи Суғд мекунад. Аз қалъаи Муғ 81 санади дастнавис ёфт шуд, ки забони як санади дар чарм навишташуда муайян нагардид ва 80 адади он чунин шиносӣ шуданд: 25 санад дар қоғази нафиси намунаи чинӣ (22 тои он ба забони суғдӣ, ки пушти 5 тои он матн бо забони чинӣ дорад), 32 санад дар чарм (29 тои он ба забони суғдӣ) ва 23 санад дар чӯб (шоҳаҳои мачнунбед, ҳама ба забони суғдӣ. Аз ҷумлаи ин санадҳо ду санад дар чарм ба забони арабӣ навишта шудааст, ки И.Ю. Крачковский ва В.А. Крачковская онҳоро бахшҳои аз як санад меҳисобанд. Ҳашт санад ба забони чинӣ иншо шудааст, ки онҳоро муҳаққиқ А.С. Поляков шиносӣ намуд. Ҳамчунин ба ҳангоми ҳафриёт аз ин ёдгории таърихӣ теъдоди 400 ашёи фарҳанги моддӣ, мисли пораҳои матоъ, чарм, маснуоти кулолӣ, таҷҳизоти низомӣ (тир ва сипар) ва 6 сикка (як сиккаи нуқра ва боқимонда мис, ки дар мобайнашон сӯроҳ доранд) ба даст омад. Муқаррар гардид, ки ба шарофати хоки маҳсули ин дараи кӯҳӣ асноде, ки дар рӯи чарм ва қоғаз навишта

шудаанд, дар зери замин пас аз гузашти сенздаҳ сада комилан ҳифз гардидаанд.

Дар ин қисмат он манобеи хаттиё, ки баъди истилои араб дар қаламрави Варорӯд, Хуросон, Эрон ва хорич аз ин сарзаминҳо навишта шудаанд, бо дарназардошти фарогирии матолиби муҳими онҳо роҷеъ ба таърихи халқи тоҷик дар қаламрави густурдаи суқунати он, бо риояи қолаби замони зикр мешаванд.

МАЪХАЗҲОИ ХАТТИ АСРҲОИ IX - XV

Абулҳасан Аҳмад ибни Яҳё ибни Ҷобир ибни Довуд маъруф ба Балозурӣ (810 - 12 - 892). Муаррихи бузурги эронитабори арабинавис, дар Бағдод ба дунё омада, дар синни ҷавонӣ ба дарбори Маъмуни халифа роҳ ёфт ва дар замони хилофати ал-Мустаин Биллох (817-18 - 862) мақоми бузург ёфт ва назди халифа арҷманд гашт, вале пас аз гузашти халифа аз дарбор дур карда шуд. Балозурӣ аз бисёре улуми замон баҳраи кофӣ дошта, дар баъзеи он устои комил будааст. Аз осори ӯ танҳо «Ансобу-л-ашроф» ва «Футуху-л-булдон» расидааст. Муаллиф бештар бо «Футуху-л-булдон» шуҳратёр гашт. «Китобу-л-булдону-л-кабир», «Ансобу-л-ашроф», «Аҳди Ардашер» ва «Китобу-р-радд ала-ш-шуубия»-и ӯ аз миён рафтаанд. Таърихномаи ӯ аз ҷиҳати фарогирии воқеоти таърихи дар баъзе маворид аз асноди таърихи «Таърихи Табарӣ» ганитар аст. Маълумоти ӯ дар «Футуху-л-булдон» роҷеъ ба таърихи футухоти Хуросон ба дасти аъроб хеле муфассал ва муҳиманд. Дар он футухоти аъроб аз лашкаркашиҳои Муҳаммад то ибтидои асри VIII ба таври дақиқ оварда шудааст. Дар ин китоб инчунин дар бораи вазъи иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии сокинони тобеи хилофати араб маводи ҷолиб оварда шудааст.

Балозурӣ ба ҷуз аз таърихноманависӣ боз ба тарҷумаи асарҳои форсӣ ба забони арабӣ шуғл дошта, шеър низ менавишт.

Матни арабии «Футуху-л-булдон» аз ҷониби Михаэл Ян де Гук дар Лейден нашр гардидааст. Тарҷумаи аввалини «Футуху-л-булдон» ба забони русӣ соли 1897 аз ҷониби Н.А. Медников¹ анҷом шуда буд. Тарҷумаи ин китобро ба забони англисӣ соли 1916 Филипп Хиттӣ иҷро намудааст.² Порчаҳои алоҳидаи он бо забони русӣ нашр гардидаанд.³

Қисмати ба фатҳи Хуросон алоқаманди китоби «Футуху-л-булдон» соли 1987 аз ҷониби шарқшиноси тоҷик Ғ. Ғоибов бо забони русӣ нашр гардид.⁴

Абуҳанифа Аҳмад ибни Довуд ибни Вананди Диноварӣ (815-25 - 901). Аз донишмандони бузурги эронии арабинавис, ки дар улуми нучум, риёзӣ, гиёҳшиносӣ ва луғат асарҳо дорад ва бо онҳо шуҳрати ҷаҳонӣ ёфтааст. Дар таърихнигорӣ низ рисолае бо номи «Ахбору-т-тивол» навиштааст, ки муаррихони баъдӣ аз он фаровон истифода кардаанд. Ӯ дар ин таърихномааш бештар дар бораи Эрони Сосонӣ ва махсусан роҷеъ ба ҷунбишҳои мардумӣ дар қаламрави ислом, аз ҷумла нахзатҳои хаворичу ташайюъ маълумот додааст. Аҳамияти дигари ин асар боз дар он аст, ки муаллиф осори таърихии паҳлавиро истифода карда, аз худ бадбинии мазҳабӣ ба зухур нарасонидааст.

Матни китоби «Ахбору-т-тивол»-ро шарқшинос В.

¹ Медников Н. А. Палестина от завоевания её арабами до крестовых походов по арабским источникам//Православный палестинский сборник. Т. 17. Вып. 2 (2). СПб. 1897.

² Al - Baladhuri, Ahmad ibn Yahya. The origins of the Islamic state: being a translation from the Arabic. New York: Columbia University, 1916.

³ Аҳмад ал-Балазури. Книга завоевания стран//Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.: Институт Востоковедения, 1939. Т.1. С. 62-78; Аҳмад ал-Балазури. Книга завоевания стран//Древние и средневековые источники по этнографии и истории Африки южнее Сахары. М.-Л.: АН СССР, 1960. Т.1. Арабские источники VII-X вв. С. 22-29; Аҳмад ал-Балазури. Книга завоевания стран//Хрестоматия по истории Халифата. М.: МГУ, 1968.

⁴ Аҳмад ибн Йахйя ибн Джабир ал-Балазури. Завоевание Хорасана//Футуха-л-булдан. Душанбе: Дониш, 1987.

Гиргас ба чоп омода намудааст.¹ Маводи таърихии дар он овардашуда воқеаҳои то соли 642-ро дар бар мегиранд.

Абулқосим Убайдуллоҳ ибни Абдуллоҳ маъруф ба Ибни Хурдодбех (820-26-885 ё 912). Мутаваллиди Хуросон аст. Ҷадди ӯ зардуштӣ буд, баъдтар ба хизмати халифаҳо дохил шуда, исломро қабул кард. Падараш Абдуллоҳ солҳои 816-819 ҳокими Табаристон буд. Аз сабаби ба хонадони ашроф алоқаманд буданаш, ӯро дар вилояти Ҷибол (шимолу ғарбии Эрон) ба вазифаи соҳибу-л-барид ва ал-ахбор (раиси созмони барид) таъйин карданд. Вай надим ва муқарраби дарбори Муътаmid - халифаи Аббосӣ (870 - 892-93) буд.² Ӯ агарчи дар ҷуғрофиё хеле маъруф аст, аммо дар таърихнигорӣ низ шуҳрат дошт. Илова бар ин муси-қидон, насабшинос, сиёсатшинос низ буд. Осори ҷуғрофӣ ва таърихии ӯ барои муҳаққиқини ин ду фанн хидмати бузург кардааст. Агарчи асари ҷуғрофии «Ал-масолику ва-л-мамолик»-и ӯ бештар маъруф аст, вале осори таърихӣ ва сиёсию ахлоқии «Ҷамҳарату ансоби-л-фурс ва-н-наво-қил» (дар насабшиносии), «Ан-нудамо ва-л-чуласо» (дар одоби суҳбати дарборӣ), «Китобу-л-вузаро», «Китобу-л-ахбор», «Китоб ал-адабу-с-само'и», «Китобу-т-табохи», «Китобу-ш-шароб», «Китабу-л-лахв ва-л-малоҳӣ-и ӯ низ арзиши бузург дорад. Дар бештари маврид хангоми навиштани матлабе ба далоили таърихӣ рӯй овардааст, ки он мавод низ барои имрӯз аз арзишҳои илми таърих маҳсуб мешаванд.

Худ ба сафар набаромадааст. Ҳамчун маъҳази асосӣ барои навиштани асарҳои бойгонихои Бағдод ва ахбори маълумотдиҳандагони ҳамасри ӯ – сайёҳон, ҳарбиён, тоҷирон ва сафироне, ки ба мамолики мухталиф рафтуомад

¹ Abu Hanifa ad-Dinaweri. Kitab al-ahbor at-tiwol. Publie par V. Guirgass. Leide, 1888; Brockelmann, GAL, Bd I, S. 123.

² Ибни Хурдодбех. Масолик ва мамолик/Ғарҷуман Саъиди Хокранд. – Техрон, 1371. Варақи 9 (шумораи сафаҳот дар сездҳа варақи аввал мусаббат нест).

доштанд, истифода шудаанд. Тавсифи Византияро ӯ аз ахбори Муслим ибн Абумуслим ал-Чармӣ, ки дар Византия асир буд ва соли 845 озод гардид, гирифтааст. Китоби «Ал-масолику ва-л-мамолик»-и Ибни Хурдодбех соли 1986 дар Боку аз ҷониби Наила Велиханова ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардид.¹

Абумуҳаммад Абдуллоҳ ибни Муслими Куфӣи Марвазии Динаварӣ маъруф ба Ибни Қутайба (828 – 889) муаррих, забоншинос ва адиби бузурги эронии арабнавис, аз ҷумлаи сермахсултарин адибони замони худ буд. Дар шаҳри Куфай Ироқ таваллуд шудааст. Аксари умраш дар Бағдод гузашта, ӯ дар ин ҷо бо ҷараёнҳои мухталифи ислом ва мактаҳои фалсафӣ ошноӣ пайдо намудааст. Бо ашхоси зиёди маъруфи дар хилофат нуфуздошта шиносӣ дошт. Ба корҳои давлатӣ низ машғул мешуд. Ибни Қутайба дар синни 63-солагӣ дар Бағдод даргузашт. Замоне вазифаи қозии Динаварро бар уҳда дошт ва сабаби ба «Динаварӣ» маъруф шуданаш низ ин будааст. Китобҳои таърихӣ ӯ - «Уюну-л-ахбор» ва «Китобу-л-маориф» дар миёни уламои таърих маъруфанд. Китоби дигаре бо номи «Адабу-л-котиб» дорад. Дар китоби «ал-Маориф» бисёр асноди таърихӣ роҷеъ ба мардумони қаламрави ислом мавҷуданд, ки назари онҳо дар дигар осор кам ба мушоҳада мерасад ва бад-ин сабаб матни онро ҳанӯз дар соли 1850 Вустенфелд ном шахс дар Гётинген интишор сохта буд. «Уюну-л-ахбор» дар бораи таърихи Эрони замони Сосонӣ ахбори пурарзиш медиҳад.

Ба ҷуз аз китобҳои фавқуззикр ба қалами ӯ боз асарҳои зерин тааллуқ доранд: тафсиrho: «Мушкил ал-Қуръон», «Мушкил ал-Ҳадис», «Ал-Ашриба» ва «Китоб ас-Сиям» (фиқҳ), «Китоб ан-Насаб» (таърих), «Китоб ал-Чаросим» ва «Китоб ан-Набат» (биология), «Китоб ал-Анво» (астрономия), «Китоб табақот аш-шуаро» (дар бораи тарҷумаи

1. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследования, указатели и карты Наилы Велихановой. Баку, 1986.

ҳоли шоирон), «Китоб адаб ал-котиб» (доир ба сабкшиносӣ) ва ғайраҳо.

Аҳмад ибни Абияъқуб Исҳоқ ибни Чаъфар ибни Возеҳ маъруф ба Яъқубӣ (ваф. 897-900). Ба истиноди мундариҷоти «Ятимату-д-дахр» аслан эронӣ ва аз мардumi Исфохон будааст.¹ Бобои ӯ Возеҳ аз маволии Мансури Давоникӣ буд. Ӯро таваллудшудаи Бағдод ва таърихномаашро қадимтарин, яъне аввалин таърихи умумӣ дар олами ислом донидаанд. Дикқати Яъқубӣ бештар ба бузургии ҷомеаи эронии қабл аз исломӣ, махсусан ташкилоти идории Сосонӣ аст, ки ҳоҷат ба шарҳи сабаби тавачҷуҳи ӯ бад-ин мавзуъ нест. Аз рӯи маълумоти ӯ роҷеъ ба таърихи замони ислом бармеояд, ки вай дар муносибат бо мазҳабҳои мухталифи ислом бетараф аст ва бад-ин ҷиҳат бештаре аз асноди таърихияшро дар мавзуоти мазҳабӣ боъътимод талаққӣ кардаанд.

Яъқубӣ солҳои ҷавонияшро дар Арманистон гузарондааст. Баъдар ӯ дар Хуросон ба дарбори Тоҳириён хизмат мекунад. Соли 873 пас аз таназзули давлати Тоҳириҳо Яъқубӣ ба Ҳиндустон сафар менамояд. Пас ба Миср омада, аз он ҷо ба Мағриб меравад.

Ҳангоми дар Хуросон будан Яъқубӣ асари дучилдаи худ «Таърих»-ро менависад, ки он аввалин китоби таърихи умумичаҳонӣ дар адабиёти араб ба шумор меравад. Дар ҷилди аввали он таърихи офариниши олам зикр гардида, ба ҷуз аз маводи таърихӣ дар бораи тақсимои маъмурӣ, заҳоири маъдан, урфу одат ва тарзи зиндагии арабҳо маълумоти ҷолиб меорад. Дар ин китоб дар бораи таърихи Миср, Юнон ва мамолики дигар ахбор ҷой дорад.

Ҷилди дуюми он ба таърихи мамолики араб, аз замони таваллуди Муҳаммад то соли 872 бахшида шудааст. Дар он муаллиф дикқати асосиро бештар ба наҳзати шиҳо

¹ Азизуллоҳи Баёт. Куллиёти таърихи Эрон аз оғоз то машрутият бо зикри аснод ва маохизи он. С.111.

додаст. Қобили қайд аст, ки аксари маълумоти дар «Таърих»-и Яъқубӣ овардашуда дар маохизи дигар вучуд надоранд.

Яъқубӣ ба илми чуғрофия низ рағбати беандоза дошт. Вай тақрибан соли 891 таълифи китоби чуғрофии худ «Китобу-л-булдон»-ро ба охир расонд. Матни ин асар пурра то замони мо нарасидааст. Аз рӯи хусусияти худ ин асари Яъқубӣ ба китоби чуғрофии Ибн Хурдодбех ва Кудума ибни Чаъфар монандӣ дорад, вале афзалияти китоби Яъқубӣ дар он зоҳир мегардад, ки аксари маводҳо мушоҳидаи бевоситаи ҳуди муаллифанд. Хусусияти ҷолиби асари Яъқубӣ боз дар он аст, ки ӯ ба маълумоти аз дигарон гирифтаашро аз назари интиқодӣ таҳлил намуда, чун муаллифони ҳамасраш Масъудӣ ва Ибни Факех ахбори хусусиёти асотирӣ доштаро дохил намекунад.

Дар асари «Китобу-л-булдон»-и Яъқубӣ дар бораи роҳҳои байни шаҳрҳо ва мавзеоҳо, масофаи байни вилоятҳо, заҳоири маъдан, коркарди онҳо ва амсоли он маълумоти зиёд вучуд дорад.

Абуалӣ Хусайн ибни Аҳмад ибни Муҳаммад Салломии Байҳақии Нишопурӣ (ваф. 914-15) – муаррихи араби-нависи форс-тоҷик. Ӯ аз ҷумлаи мулозимони ҳокимони Чағониён, баҳусус Абубакр Муҳаммад ибни Музаффар ибни Муҳтоҷи Чағонӣ ва писари ӯ Абуалӣ ва устои Абубакри Хоразмӣ буд. Китоби «Ат-таърих фӣ ахбори вулоти Хуросон»-и маъруф, ки дар истифодаи таърихномаҳо яке аз сарчашмаҳои муҳим будааст, марбут ба қалами ӯст, вале мутаассифона то ба имрӯз пайдо нест. Ба гуфти В.В. Бартолд дар сабти муфассали рӯйдодҳои таърихии Хуросон таърихномаи Салломӣ яке аз манобеи асосӣ барои муаррихони баъдӣ, чун Гардезӣ ва Ибни Асир будааст. Ҷувайнӣ ва Ибни Халликон низ аз он фаровон истифода кардаанд.¹ Аз ӯ китобҳои дигаре низ тахти

¹ В.В. Бартольд. Сочинения. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. М.: Изд. Вост. лит., 1963. – Т.1. С. 55.

унвони «Таърихи хувор» ва «ал-Мисбоҳ ва-н-нутаф ва-т-тураф» маълум аст.

Абучаъфар Муҳаммад ибни Ҷарир ибни Язид ибни Касир ат-Табарӣ ал-Омулӣ ал-Бағдодӣ. Рӯзгори ӯ дар тӯли солҳои 839-923 буда, зодаи шаҳри Омули Табаристон аст ва дар Бағдод вафот кардааст. Ӯро аз ҷумлаи муаррихону муфассирон ва фуқаҳои арабзабони форс-тоҷик донистанд, аммо ба забони форсӣ асаре надорад. Аз 83 сола, ки умр дидааст, чиҳил солаш пайваста китоб менавишт. Вай тафсири Куръонро таҳти унвони «Ҷомеъу-л-баён ат-таъвили-л-Куръон» дар сад ҷилд навишт ва баъдан ба чиҳил ҷилд мухтасар кард, ки дар олами ислом беназир буд, инчунин оид ба шеър, сарфу наҳв, риёзиёт ва тиб таҳқиқотҳо бурд ва дар таърих шоҳасаре офарид бо номи «Таъриху-р-русул ва-л-мулук», ки шуҳрати ҷаҳонияш бештар марбут ба ин китоб аст.

Имрӯз аз он китоби Табарӣ 13 ҷилд (тарҷумаи форсии он 15 ҷилд) боқӣ монда, ки тартиби он чунин аст: Нахуст ин, ки таърихи оламо аз ибтидои офариниш то даҳсолаи дуюми садаи X ба таври хронологӣ дар бар мегирад ва баъдан ҷунон аст, ки ҷилди аввал иборат аз муқаддима ва маълумоти гуногун оид ба халқҳои қадими сарзамини аъроб; ҷилди дуюм пурра ба таърихи давлати Сосониён ва замони ҳукумати онҳо бахшида шудааст. Дар се ҷилди баъдӣ таърихи пайғамбари ислом, замони ӯ ва таърихи хулафои рошидин; дар ҷилдҳои 6-9 таърихи хилофати Умавиён ва ҳодисоти замони онҳо, ки дар олам рух додаанд ва дар ҷилдҳои 10-13, ки охири китоб аст, таърих ва ҳодисоти замони хилофати Аббосиён ҷой дода шудааст.

Таърихи Табарӣ таассуроте дар миёни муаррихин дошта, роҷеъ ба таъсири он ба олами Ғарб мебояд гуфт, ки ханӯз соли 1879 як идда аз ховаршиносони ҳоландӣ бо ҳамкориҳои М.Д. Ҷойч ба омӯзиши ин таърихнома шурӯъ карда, соли 1901 матни пурраи онро дар даҳ ҷилд ба таъри расониданд. Баъдан М. Нёлдеке қисмати марбут ба таъ-

рихи Эрони онро тарчума кард.¹ Қаблан қисмате аз онро соли 1836 (дар худуди 300 сафха) Дёбе ном шахсе ба забони фаронсаvӣ тарчума ва дар Париж мунташир сохт. Ва боз давоми онро дар солҳои 1867-1874 дар Париж нашр намуданд.² Вале нахустин бор тарчумаи парокандаи англисии он соли 1824 маълум аст.³ Дар асри бистум мо ба тарчумаҳо ва таҳқиқотҳои зиёди он ба забонҳои гуногуни олам вомехӯрем. Дар ин авохир донишмандони тоҷик пас аз таъхири зиёд ба омӯзишу таҳқиқи он шуруъ кардаанд.⁴

Се нусхаи дастнависи «Таърихи Табарӣ» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ маҳфузанд.⁵ Дар ганчинаи дастхаҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия 6 нусхаи дастхати «Таърихи Табарӣ» вучуд дорад.⁶

Абулқосим Абдуллоҳ ибни Аҳмад ибни Маҳмуд Каъбии Балхӣ (ваф. 931) – аз муаррихони маъруфи тоҷик ва аз эҳтимол дур нест, ки аз мардумони Вахшонзамин бошад. Муаллифи китобест дар таърихи Хуросон. «Ибни Надим, ки аз ин китоб матолибе накл карда, гоҳ бо унвони «Фазоиلى Хуросон» ва гоҳ бо номи «Маҳосини Хуросон» аз он ёд кардааст. Лекин Самъонӣ ва Алӣ ибни Зайди Байҳақӣ, ки аз ин китоб баҳра гирифтаанд, онро «Мафохирӣ Хуросон» номидаанд. Дар ин китоб шарҳи

¹ Алиакбари Шихобӣ. Аҳвол ва осори Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. С.48.

² Ҷ. А. Стори. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Переработал и дополнил Ю.Э.Брегель. М: Гл. ред. Вост. лит, 1972. Ч.1. С. 286.

³ Ҳамон ҷо.

⁴ Аз ҷумла ниг.: Абузалии Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ/Бо муқаддима ва тавзеҳоти Муҳаммадҷон Умаров ва Файзулло Бобоев. Техрон, 1380(2001). – Ҷилдҳои 1 ва 2.

⁵ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. Под ред. и при участии профессора А.М. Мирзоева и профессора А. М. Болдырева. Сталинабад, 1960. С. 25-27.

⁶ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. Исторические сочинения. Москва: Наука, 1975. С. 23-34.

ҳоли уламо ва удабо ва шуарову ашъори онон, ки аҳёнан ба забони форсӣ буда, гирд омада будааст».¹

Абуабдуллоҳ Ҳамза ибни Ҳасани Исфаҳонӣ маъруф ба Ҳамзаи Исфаҳонӣ (тахм. 883 – 960-70). Муаррихи тавоно, адиб ва забоншиноси арабинависи эронӣ. Дар навиштани таърихномаҳои сарчашмаҳои пешазисломии эрониро васеъ истифода кардааст. Дар бораи мардумони Осиё ва қисман Аврупо маълумоти арзишманд дорад. Дар миёни осори маълумаш («Девони Абунувос», «Китобу-л-амсол», «Китобу-т-танбеҳ») таърихномаи ӯ таҳти унвони «Таъриху синӣ мулуки-л-арз ва-л-анбиё» (ё «Китобу-л-умам») маъруф аст. Бо навиштани ҳаводиси таърихӣ, ки дар китоби ӯ фаровон аст, номи муаллифро дар радифи муаррихони бузург ҷой додааст. Ӯ ҷонибдори сулуки шуъубия буд ва даъвои онро дошт, ки арабҳо дар олами ислом дар соҳаи фарҳанг ва сиёсат авлавият доранд. Ҳамзаи Исфаҳонӣ аз маъхазҳои истифода намудааст, ки онҳо то замони мо нарасидаанд. Китоби «Таъриху синӣ мулуки-л-арз ва-л-анбиё» соли 1961 дар Техрон нашр гардидааст.²

Абубақр Муҳаммад ибни Ҷаъфар ибни Закариё ибни Хаттоб ибни Шарик маъруф ба Наршаҳӣ (899 – 959). Аз Наршахи Бухоро буда, яке аз аввалин муаррихонест, ки роҷеъ ба таърихи Бухоро бори аввал маълумоти муфассал додааст. Дар тафсили ҳолу аҳволи рӯзгорӣ ӯ маводи таърихӣ мавҷуд нест, ба ҷуз ин хабар, ки зодаи деҳаи Наршах аст; сармуншии дарбори Сомониён буд ва дар баҳори соли 959 дар Бухоро вафот кардааст. Дар хусуси китоби ӯ - «Таърихи Бухоро» ва то ба имрӯз расидани он маълумот фаровон аст.

«Таърихи Бухоро», ки бо номҳои «Таърихи Наршаҳӣ», «Таърихи Наршаҳии ҷадид», «Ахбори Бухоро» ва ё «Тах-

¹.Муҳаммадризо Ночӣ. Таърих ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. Техрон, 1378. С.540-41.

².Исфаҳонӣ Ҳамза. Таъриху синӣ мулуки-л-арз ва-л-анбиё. Тарҷумаи Ҷаъфари Шиор. Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1967. - 261 с.

қиқи вилояти Бухоро» низ маълум аст, соли 943-44 бо забони арабӣ таълиф шудааст. Воқеоти таърихии он дар нусхаи асл то соли 943 аст. Эҳтимол аст, ки муаллиф ин китобро бо фармони Нӯҳ ибни Наср (942-953) навиштааст. То ба имрӯз нусхаи аслии он номаълум ва хушбахтона тарҷумаи форсии он дар шакли хеле мухтасар то имрӯз боқист. Ин тарҷумаро соли 1128 Абунаср Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Наср ал-Қубовӣ анҷом дода буд. Қубовӣ сабаби мухтасар тарҷума кардани китобро чунин тавзеҳ медиҳад, ки чун баъзе ахбори он дилгиру беҳуда менамуданд, ба иҷмол тарҷума шуд ва дар айни ҳол хабар медиҳад, ки аз сарчашмаҳои дигар маълумоти изофиро ба он ворид сохтааст. Баъдан соли 1178-79 Муҳаммад ибни Умар тарҷумаи мухтасари Қубовиро боз ҳам мухтасартар намуда, онро ба номи Абдулазиз ибни Муфтии Бухоро таълиф кард. Бино бар гуфти Азизуллоҳи Баёт баъд аз китоби хулосашудаи Ибни Муфтии Бухоро «шаҳси дигаре дар китоб даст бурдааст ва ҳаводиси замонро то ғалабаи муғул ва тасарруфи Бухоро тавассути Чингизхон бар он изофа кардааст, ки ба ҳамин шакл ба замони мо расидааст».¹ «Таърихи Бухоро»-е, ки имрӯз мо дар ихтиёр дорем, хулосашудаи чандинкаратаи он аст.

Воқеоте, ки дар «Таърихи Бухоро»-и зикр шудаанд, асосан замони падидаи ислом ва мунташир шудани он динро то ба аҳди Сомониён дар бар мегирад. Асари мазкур асосан ба таърихи шаҳр ва навоҳии Бухоро дахл карда, дар он натавонӣ таърихи маҳалҳо, балки ҳатто таърихи қасрҳову бозорҳо ва баъзе аз мансабҳову мансабдорон низ омадааст. Махсусан, паҳн шудани ислом ва ҷиғунагии қабул кардани он аз тарафи бухориён ва амсоли ин муфассал навишта шудааст, ки ҳодисоти мазкур бори аввал танҳо тавассути ҳамин таърихнома маълум шудаанд.

¹ Азизуллоҳи Баёт. Кулӣи таърихи Эрон аз оғоз то маршрутӣ бо зикри аснод ва маохизи он. С.124.

Наршаҳӣ аввалин муаррих аст, ки роҷеъ ба таърихи хонадони Сомонӣ, аслу насаб, ибтидои ба тахт омадани намояндаи ин хонадон ва ҳудуди давлаташон, инчунин ҳукмронии ҳар яке аз умарои Сомониро дар алоҳидагӣ хабар додааст. Дар китоби Наршаҳӣ таърифоту тавсифоти марсуми асримиёнаӣ дар хусуси ҳукмронии Сомонӣ мавҷуд нест, ки чунин шакли нигориши таърих қобили қабул ва писандидаи муарриҳину муҳаққиқин гардидааст.

«Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ соли 1984 дар Техрон ба таъъ расида буд.¹ Ин китоб бо забонҳои русиву тоҷикӣ низ нашр гардидааст.²

Чор нусхаи дастнависи «Таърихи Бухоро» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ³ ва дар ганҷинаи дастхатҳои Паҷуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия 10 нусхаи дастхати «Таърихи Табарӣ» маҳфуз аст.⁴

Абуалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ (ваф. март 974). Муаррих, сиёсатмадор ва вазири Абдулмалик ибни Нӯҳи Сомонӣ (954 – 961) ва Мансур ибни Нӯҳ (961 – 976), писари Абулфазли Балъамӣ - вазири маъруфи Сомониён, яке аз ҳомиёни Рӯдакист. Ӯ «Таърихи Табарӣ»-ро тарҷумаи мухтасар кард ва иловаҳои бар он навишт, ки бештар ба таърихи эронӣ иртибот дошт, дар натиҷа китобе дигар падид овард, то ҷое, ки иддае аз муарриҳину

¹ Наршаҳӣ Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро. Тарҷумаи Абу Наср Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Наср ал-Кубодӣ. Бо эҳтимоми Мударрисӣ Разавӣ. Нашри 2. Техрон: Тус, 1984. - 443 с.

² Наршаҳи Муҳаммад. История Бухары/Перевел с персидского Н.А. Лыкошин под ред. В.В. Бартольда. Ташкент, 1897; Наршаҳӣ Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфар. Таърихи Бухоро. Ҳозиркунандаи ҷоп, муқаддима, тарғибдиҳандаи тавзеҳот, луғат, исмҳои хос, номҳои ҷуғорофӣ Н. Қосимов. Муҳаррири масъул А. Мухторов. Душанбе: Дониш, 1979. – 118 с.; Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфари Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Мураттибон Ф. Ғоибов, К. Олимов ва Н. Амиршоҳӣ. Душанбе, 2012.

³ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С.97-100.

⁴Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 239-251.

муҳаққиқин онро «Таърихи Балъамӣ» низ гуфтаанд. Балъамӣ низ мисли Табарӣ дар исботи як ҳодиса ривоятҳои гуногунро оварда ва маъқули онро дар аввал навиштааст, вале дар бисёр маврид аз миёни ахбори пайдарпай як мавзӯи боэътимодтари онро интихоб намуда, аз дигарҳояш сарфи назар кардааст. Қисмати бештаре аз иловаҳои асноди таърихии Балъамӣ аз арзишҳои баланди илмӣ бархурдоранд. Ба қавли мураттибони «Таърихи Табарӣ»-и Балъамӣ М. Умаров ва Ф. Бобоев «Балъамӣ аввалин донишманди таърихшинос буд, ки тамоми матолиб ва маълумоти таърихномаи Табариро ба таҳлилу тадқиқи илмӣ кашида, дар асоси он ва маълумоти сарчашмаҳои дигар ба забони дарӣ асари тозае офарид. Ва аз ин лиҳоз метавон гуфт, ки Балъамӣ муаллиф аст, зеро маълумоти муфассал дар достони Бахроми Чӯбин ва фаслҳои марбут ба футуҳи кишвари Эрон берун аз ахбори арабӣ ва берун аз ин китоби таърих аст».¹

Абулфараҷ Муҳаммад ибни Яъқуб ибни Исҳоқ ан-Надим ал-Варроқ ал-Бағдодӣ (909-10 – 995). Муаллифи «ал-Феҳрист ал-улум», ки бо номи «ал-Феҳрист» машҳур аст. Азбаски падари Ибни Надим ба касби қоғазсозӣ машғул буд, ӯро бо лақаби Варроқ ном мебарданд. «Ал-Феҳрист» шабеҳи доиратулмаориф аст ва яке аз асноди пунарзиши таъриху тамаддун ба шумор меравад. Ибни Надим ин асарро солҳои 987/988 навиштааст. «Ал-Феҳрист» маҷмуи маълумоти адабиёти ҷаҳон асрро дар бар мегирад. Дар ин китоб дар бораи китобхонаҳо ва соҳибони онҳо, таърихи китобнависӣ ва хат маълумоти ҷолибе оварда шудааст. Дар «ал-Феҳрист» китобҳо тибқи мавзӯ ва хусусияти асарҳо ба даҳ боб ҷудо шудаанд. Дар ин асар дар бораи шоирону нависандагон, равияҳои мазҳабӣ ва урфу одати мардум дар нимаи дуюм ҳазорсолаи аввал, ҷуғрофияи мамолики исломӣ ва амсоли онҳо маъ-

¹ Абуъалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Техрон, 1380 (2001). – Ҷ.1. С.VIII.

лумот оварда шудааст. «ал-Фехрист»-и Ибни Надим дар Бейрут¹, Техрон² ва Нью-Йорк³ нашр гардидааст.

Абуабдуллоҳ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Яъқуб маъруф ба Ибни Мискавейҳ ё Мусқӯя (932 - 1030). Аз олимони маъруф, махсусан дар таъриху фалсафа аст. ӯ бо таҳаллуси «ал-Хазин» низ маъруф аст ва ин далолати онро дорад, ки ӯ хазинадори китоб будааст. Ибни Мискавейҳро дар илми фалсафа баъд аз Арасту ва ал-Фаробӣ «Муаллими сеюм» низ ном мебаранд. Дар санъати бадеӣ ва шеър гуфтан низ устодаш донистаанд. Дар илми кимиё, махсусан дар гудозиш ва табдили филизот машҳур будааст. Дар навиштани таърих натанҳо устои комил аст, балки равиши таърихнигорӣ ӯ аз кулли муаррихони замонаш фарқ мекунад. ӯ натанҳо аз воқеоти таърихӣ ҳарф мезанад, балки дар бораи онҳо андеша меронад, ки чунин тарзи таърих навиштан бо чунон чиддият дар асрҳои миёна кам ба мушоҳада мерасад.

Ибни Мискавейҳ осори худро бо забонҳои арабӣ ва форсӣ навиштааст, ки муҳимтаринашон инҳоянд: «Таҷорибу-л-умам ва авоқибу-л-ҳимам» (дар таърих), «Таҳзибу-л-ахлоқ ва татҳиру-л-аъроқ», «Рисола фи-л-лазати ва-л-'алами», «Китоб 'адоб ад-дунё ва-д-дин», «Рисола фи чавҳари-н-нафс», «Мақола фи-н-нафс ва-л-'ақл», «Ҷовидони хирад», «Ҳикмату-л-ҳолида» (дар дин, ахлоқ ва фалсафа), ва ғ. «Таҷорибу-л-умам»-и ӯ аз ҷумлаи асарҳои муҳими таърихист.

Ҳаким Абулқосим Мансур ибни Ҳасан ибни Исҳоқ Шарафшоҳи Тӯсӣ маъруф ба Фирдавсии Тӯсӣ (934 ё 940 – 1020-25). Аз ҷумлаи ҳамосасароёни бузург аст, ки дostonҳои назмии қахрамонӣ-таърихиро офаридааст. Дар аксар

¹Абулфараҷ Муҳаммад ибни Яъқуб ибни Исҳоқ ан-Надим. Ал-Фехрист. Бейрут, 1970.

²Ибни Надим, Муҳаммад ибни Исҳоқ. Ал-Фехрист. Тарҷумаи Муҳаммад Ризо Таҷаддуд. Нашри 3. –Техрон: Амири Кабир, 1987. 814 с.

³ The Fihrist of al-Nadim, a tenth century survey of Muslim culture. Ed. B. Dodge. Vols. 1-2. N.-Y. L., 1970.

кутуби таърихӣ аз ӯ ҳамчун аз саромади муаррихони порсигӯ ёд кардаанд, аз ҷумла дар китоби Мирхонд «Равзату-с-сафо». Бо «Шохнома»-и худ хувияти аз байн-рафтаи эронӣро пас аз футухоти араб дубора зинда кард. Агарчи қабл аз Фирдавсӣ таърихномаҳои зиёде дар хусуси эронӣ таълиф шуда буд, вале боз ҳам ин шоҳкори Фирдавсӣ мақому манзалати хосае дорад.

Сарчашмаи муҳимтарини таърихии «Шохнома» китоби «Худойномак» аст. Бештари маълумоти таърихии Фирдавсӣ асосан дар бораи чор хонадони маъруфи қадимии эронист. Агар дар хусуси Пешдодиёну Каёнӣён да-лоили таърихии ӯро бар мабной асотир бидонем, пас дар мавриди Ашкониёну Сосониён наметавон чунин қазоват кард. Ахбори таърихии Фирдавсӣ пас аз Искандар дар замони Ашкониёну Сосониён аз ибтидо марҳала ба марҳала қавитар ва ба ҳақиқати таърихӣ бештар наздик мегардад. Махсусан ахбори таърихии ӯ роҷеъ ба арафа ва ишғоли араб Эронзаминро хеле боарзиш аст.

Абунаср Муҳаммад ибни Абдулҷаббори Утбӣ (тахм. 961 – 1035-39) муаррих ва нависандаи маъруфи дарбори Сомониёну Ғазнавиён буд. Ӯ дар ҷавонӣ аз зодгоҳаш Рай ба Хуросон назди тағояш - Абунасри Утбӣ, ки мансаби бузурги давлатӣ дошт, омад ва вазифаи котиби-ро бар уҳда гирифта, баъдан дар замони Ғазнавиён то мансаби соҳиббаридӣ расид. Дар замони ҳукмронии Масъуди Ғазнавӣ аз дунё гузашт.

Таърихномаи ӯ маъруф ба «Таърихи Яминӣ» то ба им-рӯз пурра расидааст, ки онро муаллиф ба номи Яминуд-давла Маҳмуди Ғазнавӣ бахшидааст. Китоб ба забони арабист. Онро баъд аз дусад сол Абушараф Носеҳ ибни Зафар ибни Саъд ал-Муншии Ҷарбозақонӣ (ё Гулпоёгонӣ) ба форсӣ тарҷума намуда, дар он бобе бо номи «Хотима» афзудааст, ки воқеоти то соли 1207-ро дар бар мегирад.

«Таърихи Яминӣ» аз ҷумлаи пурарзиштарин сарчаш-маҳои таърихист, ки он таърихи зуҳури давлати Ғазнави-

ёнро дар бар мегирад, ба ибораи дигар тамоми воқеоти китоб дар давраи зиндагии худи муаллиф сурат гирифтаанд, ки ин арзиши илмӣ онро хеле баланд мебарад. Оид ба таърихи авохири давлати Сомониён аз ин бехтар асареро дучор омадан нашоёд, зеро муаллиф давраи сукути оли Сомонро ба чаши сар мушоҳада кардааст. Дар китоб инчунин бо маълумоти муҳими дасти аввал роҷеъ ба давлатҳои дигари муосири муаллиф, аз қабили Ғуриҳо, оли Зиёр, Дайламиён, Симчуриён, Фаригуниён, Хоразмшоҳиён ва роҷеъ ба баъзе масоили иҷтимоӣ мазҳабӣ дучор шудан мумкин аст. Аммо дар ахбори давлати Ғазнавӣ муболиғаҳо карда, ки сабаби он маълум аст. Китоби мазкур барои бисёр муаррихони бузурги баъдӣ манбаи муҳим ва серистифода будааст ва ҳамчунин бар он шарҳҳои зиёде навиштаанд.

Матни арабии «Таърихи Яминӣ» соли 1869 дар Қоҳира нашр гардида,¹ он бо забони форсӣ тарҷума² ва аз форсӣ ба тоҷикӣ баргардон³ шудааст.

Абумансур Ҳусайн ибни Муҳаммад маъруф ба Саолибӣ. Аз ҷумлаи муаррихони маъруфи арабинависи тоҷик ва аз муосирони Наср ибни Сабуктегин - бародари султон Маҳмуд аст, ки дар бештаре аз улуми адабӣ ва луғату таърих устод будааст. Китоби «Ғурау ахбори мулуки-л-фурс»-ро, ки ба Абумансур Абдулмалик ибни Муҳаммад Саолибии Нишопурӣ нисбат медиҳанд, асосан моли ин Саолибист.⁴ Ин таърихнома ҳаводиси оламро аз замони «пайдоиш» то аҳди Ғазнавиён фаро мегирад ва он дар миёни солҳои 1017-1022 таълиф шудааст. Дар ин таърих-

¹ Утби, Шарх ал-Йамини ал-мусамма бил-Фатх ал-Ваҳби 'ала та'рих Абу Наср ал-Утби лишайх ал-Манини. Қоҳира, 1869.

² Утби Абунаср Муҳаммад. Таърихи Яминӣ//Тарҷума аз арабӣ Абушараф Чурбодаконӣ. Таҳия ва шарҳи А. Қавим. Техрон, 1955.

³ Абушараф Носеҳ ибни Зафарӣ Чурфодиконӣ. Тарҷумаи “Таърихи Яминӣ”. Муқаддима, таҳия, таҳшия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н. И. Ғиёсов. Хучанд: Ношир, 2013.

⁴ Азизуллоҳи Баёғ. Куллииҳои таърихи Эрон. С.178.

нома диққати бештар ба ахбори таърихии эронӣён дода, кӯшишҳои интиқодӣ ба ҳаводиси таърихӣ низ ба мушоҳада мерасанд. Ин китоб соли 1900 дар Париж нашр гардидааст.¹

Абусаид Абдулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуд Гардези Фазнавӣ (асри XI). Дар хусуси рӯзгори ин муаррихи тавоноӣ тоҷик хабаре ҷуз ин нест, ки бо Байҳақии муаррих ва Абурайҳони Берунӣ муосир буд ва китобаш «Зайну-л-ахбор»-ро дар аҳди султони Ғазнин, Абдуррашид ибни Маҳмуди Ғазнавӣ (1049 - 1053) ба забони форсӣ навиштааст. Эҳтимол аст, ки дар Ғазна мезист ва китобашро низ дар ҳамон ҷо, дар ҳудуди солҳои 1050 – 1052 навиштааст.

«Зайну-л-ахбор»-ро муаллиф ба номи султон Зайнулмилла Абдуррашид иншо кардааст ва «зайн» бад-ин сабаб аст. Манобеи истифодашудаи китоб хеле гуногун аст ва дар ин боб аҳамияти бештар касб кардааст, аз ҷумла осори Ҷайҳонӣ, ки акнун аз миён рафтааст, тавассути кори Гардезӣ ахбори арзишманде аз он боқӣ мондааст.² Китоб ба шакли таърихи умумичаҳонӣ иншо гардида, дар бораи подшоҳони пеш аз исломии Эронзамин, паёмбари ислом, хулафои рошидин, таърихи муфассали Хуросон то соли 1041, ҷадвалҳои солшуморӣ, идҳои мусулмонон, зардуштиён, яҳудиён ва исавиён, инчунин роҷеъ ба туркҳову ҳиндуён маълумоти арзишманд медиҳад. Оид ба таърихи Сомониён баъд аз «Таърихи Наршаҳӣ» дуҷумин сарчашмаи нодиру пуарарзиш ба шумор меравад.

Пораҳое аз китоби мазкур борҳо бо забонҳои мухталифи олам тарҷумаву нашр шудаанд. Матни комили он соли 1937 аз ҷониби Мирзо Муҳаммадхони Қазвинӣ³ ва

¹ Abou Mansour Abd al-Malik ibn Mohammad ibn Ismo'il al-Tha'olibi. *غرر الخبار ملوك الفرس و سيرهم* Histoire des Rois des Perses. Texte arabe publie et traduit par H. Zotenberg. Paris, 1900.

² Ҷалолуддини Сиддиқӣ. Манобеъ ва маохизи таърихӣ. С.75.

³ Абусаид Абдулҳай ибни аз-Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Бо муқаддимаи ҳазрати Оқо Муҳаммадхони Қазвинӣ. Техрон, 1315 ҳ.ш.

соли 1954 аз чониби Саид Нафисӣ¹ дар Эрон нашр гардид. Донишманди Афғонистон Абдулҳай Ҳабибӣ соли 1363 ҳичрии шамсӣ низ матни ин асарро ба таъб расонидааст.²

Хоча Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ (995 – 1077) соли 995 дар деҳаи Ҳорисободи Байҳақ таваллуд ёфтааст. Ин деҳа алҳол дар даҳ-дувоздаҳ километрии Сабзвор аст ва зиёда аз яксаду панҷоҳ хонавода дар он ҷо маскунанд. Аз навиштаҳои худаш маълум мегардад, ки аввал дар Сабзвор ва баъдан дар Нишопур таҳсили илм намуда, сипас дар синни 27-солагияш ба хидмати девони рисолати султон Маҳмуди Ғазнавӣ, ба риёсати Бунасири Мушкон даромадааст. Бунаср вазири султон Маҳмуд буд. Байҳақӣ оид ба ӯ менависад: «маро азиз дошт ва нуздаҳ сол дар пеши ӯ будам, азизтар аз фарзандони вай ва навохтҳо дидам ва ному молу ҷоҳ... ёфтам». Ӯ солҳои зиёд дар девони рисолати Ғазнавиён хидмат мекард, то дар замони Зайнулмилла Абдуррашиди Ғазнавӣ (1049 - 1052) ба мансаби раисии девони рисолат расид. «Баъд аз муддати кӯтоҳе аз мақоми худ азл шуда ва амволаш мусодара ва ба зиндон афтод. Пас аз кушта шудани Абдуррашид муддате низ дар зиндон буд».³ Пас аз озод шудан дигар ба хидмати давлатӣ нарафт ва то охири умр ба навиштани асарҳои машғул буд. Ӯ дар тобистони соли 1077 аз дунё гузашт.

Аз навиштаҳои муаллифи «Таърихи Байҳақ» - Абулҳасани Байҳақӣ бармеояд, ки Абулфазли Байҳақӣ китоби дарсие барои амалдорони давлатӣ таҳти унвони «Зинатул-кутуб» навишта будааст, аммо он аз байн рафтааст, танҳо пораҳои аз он дар «Таърихи Байҳақ» то ба имрӯз расидаанд. Инчунин китоби дигаре бо номи «Мақомоти

¹ Абусаъид Абдулҳай ибни аз-Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-лаҳбор. Бо муқаддима, феҳрист ва ҳавошии Саид Нафисӣ. Техрон, 1333 ҳ.ш.

² Абусаъид Абдулҳай ибни аз-Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-лаҳбор. Техрон, 1363 ҳ.ш.

³ Азизуллоҳи Баёғ. Куллиёти таърихи Эрон. С.183-184.

Абунастри Мишкон» таълиф намуда буд, ки мутаассифона аз байн рафтааст, вале пораҳое аз он дар китоби «Осорул-вузаро»-и Сайфуддини Уқайлӣ то ин замон омадаанд.

Китобе, ки Байҳақиро машҳури олам гардонид, асари таърихии ӯ – «Таърихи Байҳақӣ» («Таърихи оли Сабуктегин» ва «Ҷомеи таърихи оли Сабуктегин» низ гуфтаанд) мебошад. Асар дар 30 ҷилд таълиф ёфта, маҳдудаи таърихии он на бештар аз 60 сол аст, ки асосан замони зиндагии муаллиф ба шумор меравад, яъне воқеоти он аз 23-24 солагии муаллиф оғоз шудааст. Бад-ин сабаб таърихномае падида омадааст, ки аз лиҳози сихати маълумот камназир аст. Мутаассифона, аз ин сӯй ҷилд танҳо шаш ҷилди он (ҷилдҳои 5 - 10) баъзе пурра ва баъзе парокандаву но-пурра, дар алоҳидагӣ ва дар кутуби таърихии дигар то ба имрӯз расидаанд. Ин қисматҳои расида асосан замони Масъуди Ғазнавиро (1030 - 1040) дар бар мегиранд, бад-ин сабаб гоҳе онро бо номи «Таърихи Масъудӣ» низ ёд кардаанд.

Матни комили «Таърихи Масъудӣ»-и Абуфазли Байҳақӣ дар Эрон борҳо зерини «Таърихи Масъудӣ» ва «Таърихи Байҳақӣ»-ба табъ расида¹ ва соли 1962 дар Тошканд аз ҷониби шарқшинос А.К. Арендс ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардид.² Як нусхаи дастхати «Таърихи Байҳақӣ» дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия зерин рақами С 398 (568aa) маҳфуз аст.³

1. Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайн Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. Бо эҳтимоми доктор Ғанӣ ва доктор Фаёз. (Матни саҳеҳ ва комил, бо ҳавошӣ, таълиқот ва феҳристҳо. Техрон, 1324 ҳ.ш.; Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайн Байҳақӣ. Таърихи Масъудӣ маъруф ба «Таърихи Байҳақӣ». Бо муқобала ва тасҳеҳ ва ҳавошӣ ва таълиқоти Саид Нафисӣ. Дар 3 ҷилд. Ҷилди 1. Техрон, 1319. Ҷилди 2. Техрон, 1326. Ҷилди 3. Техрон, 1332.

² Байҳақи Абулфазл Муҳаммад ибн Хусейн. История Масъуда. 1030-1041. Пер. А.К. Арендса. Ташкент, 1962.

³ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 160-165.

Абурайҳон Муҳаммад ибни Аҳмад Беруни Хоразмӣ маъруф ба Абурайҳони Берунӣ (4.09.973 –11.12.1048) аз бузургтарин донишмандони Машриқзамин, файласуф, табиатшинос, табиб, мунаҷҷим, муаррих ва ҷомеашиноси тоҷик аст. Миқдори таълифоти Беруниро муҳаққиқон аз 130 то 180 асар донистаанд, вале 20 асари ӯ то замони мо расидаанд. Маъруфттарин асарҳои Берунӣ «Қонуни Масъудӣ» (дар илми нучум, ҳайат ва риёзиёт), «Таҳдиду ниҳоят ал-амокин ли тасҳеҳи масофат ал-масокин» (ҷуғрофия), «Истихроҷу-л-автори фи доира» ва амсоли инҳо мебошанд. Китобҳои таърихӣ вай «Таҳқику маоли-л-Ҳинд» ва «Осору-л-боқия ‘ан қурун ал-ҳолия» аст. Ӯ дар бештаре аз чангҳои Маҳмуди Ғазнавӣ дар рикоби ӯ буд ва бад-ин восита борҳо ба Ҳинд афтод ва он ҷо муваффақиятҳои илмӣ фаровоне ба даст овард. Дар миёни донишмандон аввалин нафарест, ки хатти санскрит ва таъриху ҷуғрофиё ва ақоиду урфу одот ва афкори мардумони Ҳиндустонро биёмӯхт ва дар ин замина китоби «Таҳқику маоли-л-Ҳинд»-ро таълиф намуд. Аз ин китоб метавон далоилро аз таъсири мутақобилаи фарҳангии ҳиндувону эронӣ қадим пайдо кард.

Китоби «Осору-л-боқия ‘ан қурун ал-ҳолия» аз ҷониби профессор Заҳау соли 1878 дар Лейпциг нашр шуд.¹ Тарҷумаи ин китоб ба забони русӣ соли 1957 дар Тошканд², соли 1973 дар Техрон³ ба таъб расида, соли 1982 он дар Душанбе бо забони тоҷикӣ нашр гардид.⁴ Чанде аз асарҳои Берунӣ бо забонҳои русӣ⁵ ба таъб расидаанд.

1. Chronologie orientalischer Völker von Alberuni. Hsg. Von Dr. C.E. Sachau. Leipzig, 1878.

2. Бируни Абу Райхан Муҳаммад. Асар ал-бақийа//Памятники минувших поколений//Переводы примечания М.А. Салье. Ташкент, 1957. - 487 с.

3. Берунӣ Абурайҳон. Осор ал-боқия. Тарҷумаи Акбар Донасиришт. - Техрон: Ибни Сино, 1973. - 617 с.

4. Абурайҳон Берунӣ. Осор ул-боқия. Душанбе, 1982.

5. Бируни Абу Рейхан. Индия. Пер. А. Б. Халидова, Ю. Н. Завадовского// Избранные произведения, Том II. Ташкент: Фан, 1963//Репринт: М.: Ладомир, 1995; Бируни Абу Рейхан. Собрание сведений для познания драгоценностей

Хоҷа Қивомуддин Сайид Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ ибни Исҳоқи Тӯсӣ маъруф ба Низомулмулк (4 апрели 1018 – 14 октябри 1092). Дар яке аз деҳаҳои Тӯс таваллуд ёфт ва бад-ин сабаб ӯро Низомулмулки Тӯсӣ гуфтаанд. Аҷдодаш аслан аз Байҳақ буданд. Дар шаҳрҳои Марву Нишопур таҳсили илм намуда, баъдтар ба хидмати ҳокими Балх - Абуалӣ ибни Шодон ҳамчун дабир ворид шуд, каме дертар ибни Шодон то ба мансаби вазири Салҷуқиён расид ва Низомулмулкро бо худ бурд. Аз соли 1038 сар карда, Низомулмулк ба хизмати Салҷуқиён ворид шуд. Соли 1063 Аппарслони Салҷуқӣ ба салтанат нишаст ва соли дигар Низомулмулкро вазири мамлакати худ таъйин намуд. Хоҷа дар ин мансаб то 14 октябри соли 1092, ки соли қатли ӯст, бимонд. Дар тӯли вазораташ тавонист, ки бар манфиати халқу мамлакаташ хидматҳои шоистае бикунад. Тавассути кӯшишҳои ӯ забони форсии дарӣ дар давлатҳои туркии минтақа бештар реша давонд ва мунташиру роиҷ гашт. Макотиби олии исломӣ бо номи «низомия»-хоро асос гузошт, ки дар асрҳои миёна тамоми олами исломро фаро гирифтанд. Сохти давлатдории тоҷикӣ (эронӣ)-ро дар давлати Салҷуқиҳои туркман татбиқ кард. Тавассути ӯ давлати Салҷуқиён ба яке аз императорииҳои бузурги қурунвустоии олам табдил ёфт ва бо куштани ӯ шикаставу аз ҳам пошида шуд.

Аз ӯ китобе таҳти унвони «Сиёсатнома» (ё «Сияру-лмулк» ва ё «Панҷоҳ фасли Хоҷа Низомулмулк») боқӣ монда, ки то ба имрӯз расидааст. Ба қавли худи Низомулмулк «ин китоб ҳам панд аст ва ҳам масал аст ва ҳам

(Минералогия). Пер. А.М. Беленицкого. Л.: Изд. АН СССР, 1963; Бируни Абу Рейхан. Геодезия (Определение границ мест для уточнения расстояний между населенными пунктами) Иссл., пер. и прим. П. Г. Булгакова// Избранные произведения, Том III. Ташкент: Фан, 1966; Бируни Абу Рейхан. Фармакогнозия в медицине//Иссл., пер. и прим. У. И. Каримова//Избранные произведения, Том IV. Ташкент: Фан, 1974; Бируни Абу Райхан. Математические и астрономические трактаты//Пред., пер. и комм. П. Г. Булгакова и Б. А. Розенфельда//Избранные произведения, Том II. Ташкент: Фан, 1987.

тафсири Қуръон ва ҳам ахбори ҳазрати Расул (с) ва қисаси анбиё ва ҳам сирату ҳикояти подшоҳони одил аст. Ме-гӯянд, ки Хоҷа онро аввал дар 39 боб навишт ва баъдан ё худӣ ӯ ва ё дигаре бар он 11 боби дигар афзуд.

«Сиёсатнома» китобест, ки ҳадафи аслии онро тарғиби давлати ягонаи мутамаказ бо сарвари шоҳи одил ва вазири ботадбир ташкил медиҳад. Низомулмулк бо овардани ҳикоёти пандомӯз аз ҳаёти подшоҳону вазирони Сосониёну Сомониён ҳоқимони асри хешро ҳидоят менамуд, ки дар ҳукумат кардан ва давлатдорӣ аз таҷрибаи гузаштагони мардумони муқимии ин сарзаминҳо, аз хирад ва тадбири оқилона кор гиранд.

Баъзе аз ахбори таърихро бори аввал дар ин асар дарёфттан мумкин аст, аз қабили шӯриши бузурги қарматиёни Ғур дар замони Сомониён ва махсусан маълум мегардад, ки вилоёти Ғуру Ғарҷистон, дар ҳайати давлати Сомониён будаанд. Китоби мазкур то ба имрӯз бо забонҳои гуногун нашр шуда аст.

Матни комили ин асар дар Техрон борҳо нашр гардида,¹ тарҷумаи он ба забони русӣ соли 1949 аз ҷониби Б. Н. Заходер ба таърифи расид.² Ба расмулхати имрӯзи тоҷикӣ «Сиёсатнома» соли 1998 дар Душанбе рӯи чоп омад.³

Шарафуддин Анӯшервон ибни Холид ибни Муҳаммад Финии Кошонӣ машҳур ба Анӯшервон. Солҳои рӯзгори ӯро мутобиқ ба 1066 - 1138-39 доништаанд. ӯ аз ҷумлаи муаррихони бузург ва шоирони дузабона (зуллисонайн)

¹Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ Хоҷа Низомулмулк. Сиёсатнома. Бо эҳтимоми Сайид Абдурраҳмон ал-Халқоли. Техрон, 1310 ҳ.ш.; Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ Хоҷа Низомулмулк. Сиёсатнома. Бо ҳавошӣ ва ёддоштҳо ва ишорот ва тасҳеҳи алломаи фақид Муҳаммад Қазвинӣ бо тасҳеҳи мучаддад ва таълиқот ва муқаддима ба кӯшиши Муртазо Мударрисӣ ва Ҳаҷордеҳӣ. Техрон, 1334 ҳ.ш.; Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ. Сайру-л-мулк (Сиёсатнома). Нашри 4. – Техрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1378 ҳ.ш.

² Низам ал-мулк. Сиёсат-намэ. Книга о правлении везира XIX столетия Низам ал-мулька. Перевод, введение в изучение памятника и примечания Б.Н. Заходера. М.-Л., 1949.

³ Низомулмулк. Сиёсатнома. Душанбе, 1998.

буда, вазифаи вазирии Маҳмуди Салчуқӣ (1127), халифа ал-Мустаршид (1131-1134) ва султон Масъуд ибни Муҳаммадро (1134-1136) низ ба уҳда дошт. Таърихномае аз ӯ бо номи «Футуру замони-с-судур ва судуру замони-л-футур» (ва баъзеҳо «Нафсату-л-масдур ва футуру замони-с-судур ва судуру замони-л-футур» гуфтаанд) маълум аст, ки баъдан онро Умоди Котиб таҳти унвони «Нусрату-л-фитрат ва усрату-л-фитрат» (ва низ «Зубдату-н-нусра ва нухбату-л-усра» низ гуфтаанд) ба арабӣ тарҷума кард. Он китобест аз ёддоштҳои худи муаллиф, ки ҳодисоти замони ҳукмронии султон Маликшоҳ (1072 - 1092) то замони марги Туғрул ибни Муҳаммадро (1134) дар бар мегирад. Арзиши илмӣ-таърихии ин асар хеле баланд аст.

Абуҳафс Умар ибни Муҳаммад Насафии Самарқандӣ (ваф.1142-43). Фақеҳ, муфассир ва муҳаддиси машҳур, ки зиёда аз сад рисола дар мубоҳисоти фикҳ дорад ва яке аз муаррихону ҷуғрофидонони машҳури тоҷик аст. То чое, ки маълум аст, ӯ аввалин нафарест, ки таърихи шаҳри Самарқанд ва навоҳии онро муфассал аз аҳди қадим, то замони зисти худ навиштааст. Китобаш таҳти унвони «Қандия» («Ал-қанд» ё «Китобу-л-қанд фӣ таърихи Самарқанд») маъруф аст. Онро ба забони арабӣ навишта буд, ки баъдан яке аз шогирдонаш ба тоҷикии порсӣ тарҷумааш кард. Дар қатори ахбори муҳими ин китоб метавон маълумотҳои роҷеъ ба тарзи обёрӣ ва сохтмони гуногуни ин соҳа дар он рӯзгор дарёфт намуд. Ба воситаи ин китоб метавон ба намунаи шаҳрдории тоҷикӣ дар садаҳои миёна аз наздик шинос шуд.

Дастхати «Китобу-л-қанд фӣ таърихи Самарқанд» дар ганҷинаи китобхонаи Институти шарқшиносии Москва маҳфуз аст.¹ Соли 1908 олими рус Вяткин онро ба забони

¹ Абуҳафс Умар ибни Муҳаммад Насафии Самарқандӣ. Китобу-л-қанд фӣ таърихи Самарқанд. Дастхати Институти шарқшиносии АИ Федератсияи Россия таҳти рақами В 677.

русӣ тарҷума ва нашр намуд.¹

Наҷмуддин Абубакр Муҳаммад ибни Алӣ ибни Сулаймон ибни Муҳаммади Ровандӣ (тав.1155-59 пас аз 1206). Муаррих ва нависандаи машҳури аҳди Салҷуқиёни Ироқ аст. ӯ дар Рованди Кошон таваллуд шудааст ва аз хонадони аҳли савод буд ва бад-ин восита таълиму тарбияти хуб гирифт. Ба сифати конуншинос ва рассоми моҳир ба дарбори охирин султони Салҷуқиён Туғрулбек (1175 - 1194) даъват шуд. Пас аз барафтодани салтанати Салҷуқиён соли 1202 ба навиштани асари таърихии худ «Роҳату-с-судур ва ояту-с-сурур» шуруъ намуд ва онро ба султони Салҷуқиёни Осиёи Хурд - Фиёсуддин Кайхусрав бахшид, ки дар он ошон (1206-07) Анатолияро ишғол карда буд ва худ муаллиф ба Қуния рафта, асарашро ба ӯ тақдим намуд. «Роҳату-судур» китобест дар таърихи Салҷуқиён аз ибтидои кори онҳо то соли 1199. Аҳамияти бештари асари мазкур дар воқеоти даҳсолаҳои охири китоб аст, ки муаллиф ба чашми сар онҳоро мушоҳада кардааст.

Матни пурраи «Роҳату-с-судур ва ояту-с-сурур» бо эҳтимоми Муҳаммад Иқбол соли 1921 бо таҳрири комил ба таъб расид.² Соли 1364 х.ш. Муҳаммад Иқбол матни ин китобро дар Эрон нашр кард.³ Соли 1957 ин китоб дар Анқара низ ба таъб расид.⁴

Абулҳасан Заҳируддин Алӣ ибни Зайд ибни Муҳаммад маъруф ба Абулҳасани Байҳақӣ ё Ибни Фундуқ (1106 – 1174). Муаррих, мунаҷҷим, риёзидон, табиб ва шоири

¹ Омар ибн Муҳаммад ан-Несефи ас-Самарқанди. Кандия Малая. Перевод В.Вяткина. Справочная книжка Самаркандской области. Выпуск VIII, 1906. С. 235-290.

² The Rahat-us-Sudur wa Ayat-us-Surur, a History of the Saljuqs by Muhammad ibn Ali ibn Sulayman ar-Rawandi. Ed. With notes, glossary and indices by Muhammad Iqbal. Leiden-London, 1921.

³ Ровандӣ, Муҳаммад ибни Алӣ ибни Сулаймон. Раҳат ас-Судур ва оят ас-Сурур Бо эҳтимоми Муҳаммад Иқбол. Техрон: Амири Кабир, 1364 х. ш.

⁴ Muhammad b. Ali b. Sulayman ar-Rawandi. Rahat-us-Sudur wa Ayat-us-Surur ve ayet-us-surur, turkceye ceviren Ahmed Ates. Ankara. C. I., 1957; C. II, 1960.

маъруфи дарбори султон Санчар буд. Тибқи маълумоти худи муаллиф ниёи ӯ Абусулаймон Фундуқ аз ҷониби султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва вазири ӯ Абулҳасани Маймандӣ аз Сирвори назди Буст ба Нишопур ба вазифаи қозӣ ва муфти даъват шуда буд. Баъди аз ин вазифа рафтани, ба вилояти Байҳақ кӯч бастан. Падари муаллиф 24 декабри соли 1055 таваллуд шуда, 23 августи соли 1123 аз олам гузаштааст. ӯ 20 сол дар Бухоро зиндагӣ кардааст.

Тобистони соли 1148 ҳангоми дар дарбори султон Санчари салҷукӣ хизмат кардани Абулҳасан Байҳақӣ аз шоҳи Гурҷистон Деметри I ба унвони султон Санчар мактубе бо забони арабӣ ва сириявӣ расид. Султон Санчар ҷавоби ин мактубро ба уҳдаи Абулҳасан Байҳақӣ гузошт ва ӯ ба он мактуб бо ҳар ду забон ҷавоб навишт.

Дар миёни 74 асари маълуми ӯ китобҳои «Таърихи Байҳақ» ва «Машорибу-т-таҷориб фӣ таворих»-ро аз ҷумлаи кутуби дар фанни таърих нигоштаи ӯ доништаанд. ӯ дар ин асарҳояш бештар ба он масоиле диққат додааст, ки аз ҳаводиси барҷаста ва диққатангези таърихиянд. Китобҳои дигари ӯ аз қабилӣ «Татимаи савону-л-ҳикма», «Ҷавомеъу-л-аҳком», «Шоҳу-д-дамия» ва ғайра мебошанд.

Муаллиф таълифи «Таърихи Байҳақ»-ро 12 июли соли 1168 ба охир расондааст. Дар ин китоб ба ҷуз аз масоили таърихӣ боз дар бораи ҷуғрофияи вилояти Байҳақ, андозҳои аз аҳолии ситонидамешуда, дар бораи ҳокимони ин минтақа, ашхоси маъруфи ин диёр ва амсоли он маълумоти зиёд вучуд орад.

Нусхаи дастхати «Таърихи Байҳақ» дар ганҷинаи Пажухишгоҳи шарқшиносии Ҷумҳурии Узбекистон маҳфуз аст.¹ Китоби «Таърихи Байҳақ» дар Техрон соли 1938 аз ҷониби Аҳмади Баҳманёр нашр гардид.²

¹ Абулҳасан Заҳируддин Алӣ ибни Зайд ибни Муҳаммад маъруф ба Ибни Фундуқ. Таърихи Байҳақ. Дастхати ганҷинаи Пажухишгоҳи шарқшиносии Ҷумҳурии Узбекистон №1524.

² Абулҳасан Заҳируддин Алӣ ибни Зайд ибни Муҳаммад маъруф ба Ибни

Заҳируддини Нишопурӣ (ваф. 1186). Муаррих ва шоир дар дарбори Салчуқиён, устоди султонони ин хонадон - Масъуд (1133-1152) ва Арслон (1161-1177) буд. Яке аз аввалин муаррихонест, ки ба навиштани таърихи Салчуқиён даст зада, китобе бо номи «Салчукнома»-ро соли 1177 таълиф намудааст, ки дар таърихи ин хонадон аз беҳтарин сарчашмаҳои хаттӣ буда, барои бисёр муаррихони баъдӣ сарчашмаи боэътимод маҳсуб мегашт. Ҷолибии маълумоти ӯ дар он аст, ки ахбори давлати Салчуқиёнро дар давраи пас аз инқирози императории онон навиштааст. Дар он ҳангом муаррихон аз навиштани ҳақиқӣ таърихи он хонадони ғосиб ибн мекарданд ва ин бебокиро дар «Салчукнома»-и мазкур мушоҳада кардан мумкин аст.

«Салчукнома» аз ҷониби Исмоилхони Афшор дар Техрон нашр гардидааст.¹

Абусаъд ибни Абдулкарим ибни Муҳаммад Самъонӣ (1113–1167). Муаррих ва муҳаддиси маъруфи аввали асри XII. Ӯ аз хонадони арабҳои муқими Марв буд. Дар синни хурдсолӣ падараш ӯро барои таълими илмҳои замона ба Нишопур бурд. Баъди соҳибмаълумот гаштан ба ҷамъоварию ривоятҳои маълумотҳои дорони аҳамияти таърихӣ ва ҷуғрофӣ машғул гардид. Барои ин мақсад ӯ ба Димишқ, Ҳалаб, Бағдод, Байтулмақдас, Ҳирот, Хоразм, Бухоро, Исфохон, Куфа, Басра ва шаҳрҳои дигар сафар намудааст. Самъонӣ солҳои 1155-1157 дар Марв зиста, вазифаи раиси шаҳр ва навоҳии онро бар дӯш дошт ва дар айни вақт дар мадрасаи мударрисӣ мекард. Баъди анҷоми сафараш ба таълифи асарҳои машғул шуд. Тибқи маълумоти маохиз Самъонӣ доир ба таърихи шаҳрҳои Бағдод, Марв, зиндагӣ ва тарзи ҳаёти шайхҳо ва уламо 49

Фундук. Таърихи Байҳақ. Бо тасҳеҳ ва таълиқоти Аҳмади Баҳманёр. Техрон, 1318 ҳ.ш.

¹Ҳоча Имом Заҳируддини Нишопурӣ. Салчукнома. Нашри Исмоилхони Афшор. Техрон, 1332 ҳ.ш.; Заҳируддини Нишопурӣ. Салчукнома. Бо эҳтимоми Мирзо Исмоили Афшор ва Муҳаммад Рамазонӣ. Техрон: Асотир, 2011.

асар таълиф намудааст. Мутаассифона, то ҳол ба мо ба чуз аз асари «Китобу-л-ансоб» (ё «Ансобу-с-Самъонӣ») дигар асаре аз ин муаллиф дастрас нест.

«Китобу-л-ансоб» аслан асари таърихӣ буда, бо забони арабӣ навишта шудааст. Он дар бораи Мовароуннахру Хуросон маълумоти таърихӣ, ҷуғрофӣ ва адабиरो медиҳад. Дар ин китоб ному лақаби шахсони маъруфи Мовароуннахру Хуросон бо тартиби муайян оварда шуда, бисёре аз шахру деҳоти асримиёнагии Мовароуннахру Хуросон, ки муаллиф ба он чойҳо сафар намудааст, зикр гардида, дар бораи онҳо маълумоти пурарзиши ҷуғрофӣ фароҳам омадааст. «Китобу-л-ансоб» нахустин сарчашмаи то ба мо расидаиест, ки дар бораи Рӯдакӣ маълумот медиҳад. Ин асарро олим ва сайёҳи араб Ёкути Ҷамавӣ чун маъхази асосӣ истифода намудааст. Тибқи маълумоти муаллифи асри XIII Ибни Халликон «Китобу-л-ансоб» аз 8 ҷилд иборат буда, дар асри XIII китоби нодир ба шумор мерафтааст. Муаррихи асримиёнагии араб Ибни Асир (асри XIII) «Китобу-л-ансоб»-ро дар се ҷилд ба таври мухтасар таҳрир намудааст.

Матни аслии асари Самъониро профессор Марголиус аз рӯи дастхати маҳфуз дар осорхонаи Британия соли 1912 ба таъъ расонид.¹

Дастхати асари «Китобу-л-ансоб»-и Самъонӣ дар ганҷинаи Пажухишгоҳи шарқшиносии АИ Федератсияи Россия² ва нусхائي нисбатан пурраи «Китобу-л-ансоб» дар фонди дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Санкт-Петербург маҳфуз аст.³

¹Сам'они Абдулкарим ибни Муҳаммад. Китоб ал-ансоб//Нашри Марголиус. Лейден-Лондон, 1912 (GMS, XX).

²Абусаъд ибни Абдулкарим ибни Муҳаммад Самъонӣ. Китоб ал-ансоб. Дастхати Пажухишгоҳи шарқшиносии АИ Федератсияи Россия рақами С 361 (543а).

³ Абусаъд ибни Абдулкарим ибни Муҳаммад Самъонӣ. Китоб ал-ансоб. Дастхати Пажухишгоҳи шарқшиносии Санкт-Петербург зери рақами С 361/543а.

Абулфараҷ Абдурраҳмон Ибни ал-Чавзӣ (1114-1200). Муаррих ва олими араб дар соҳаи фикҳ ва ҳадис. Дар Бағдод таваллуд шуда, дар он ҷо ғавтидааст. Пешгузаштагони ӯ ба тичорати мис машғул буданд. Дар синни хурдсолӣ аз падар маҳрум мешавад, вале ба ӯ аз падар сарвати зиёд боқӣ мемонад. Аз хурдӣ илмҳои замонро фаро мегирад ва ба муаллимӣ машғул шуда, дар Бағдод мактаби худро таъсис медиҳад. Бо ибтикори ӯ мазҳаби ҳанбалӣ дар Бағдод ривоч меёбад. Ба қалами Ибни ал-Чавзӣ таълифоти ниҳоят зиёд таалуқ дорад, ки аксари онҳо ба тафсири Куръон, ҳадис ва фикҳ бахшида шудаанд. Як қисми асарҳои Ибни ал-Чавзӣ инҳоянд: «Ал-мунтазим фи таърихи - мулук ва-л-умам», «Сафват ас-сафва», «Ал-мавзуот ал-кубро», «Бустон ал-воизин ва рийоз ас-сомийин», «Сайд ал-хотир» ва ғайра.

Китоби «ал-Мунтазим фи таърихи - мулук ва-л-умам» ба мавзуи таърихӣ бахшида шуда, дар он аҳбори нодире дар бораи таърихи Салҷуқиҳо ҷой дорад, ки онҳо аз муаллифони маохизи то имрӯз дастнорас ва номаълум ба мисли Муҳаммад ал-Ҳамадонӣ, Ҳилол ас-Сабӣ, Ҳибатуллоҳ ас-Сақтӣ ва ғ. иқтибос шудаанд. Дар ин асари Ибни ал-Чавзӣ таърихномаи ҳарсолаи хилофат аз соли 871 то соли 1179 ҷой дода шудааст. Дар бораи Ибни ал-Чавзӣ ва асарҳои ӯ аз китоби Абдулҳомиди Алуҷӣ ва «Энциклопедияи ислом» маълумот гирифта мумкин аст.¹

Садриддин Ҳусайнӣ (асри XII). Яке аз муаррихони маъруфи асри XII буда, китоберо зери унвони «Ахбору-д-давлат ас-Салҷуқия» бо забони арабӣ таълиф намудааст. Ин китоб ба таърихи давраи ҳукмронии сулолаи Салҷуқӣ бахшида шудааст. Дар варақи аввал ин китоб бо унвони «Ахбору-д-давлат ас-Салҷуқия» зикр шудааст, вале дар муқаддимаи китоб муаллиф онро «Зубдату-т-таворих фи аҳбори-л-умаро ва-л-мулук ас-Салҷуқия» номидааст. Дар

¹Абдулҳамид ал-Аучӣ. Муаллафот Ибн ал-Чавзӣ. Бағдод, 1965; Н. Laoust. *Ibn al-Djawzi // Encyclopaedia of islam*. Vol. III. P. 751-752.

фехристҳо низ ин китоб бо ҳамин ном ворид гардидааст.¹ Дар китоби Ҳусайнӣ маводи зиёди муҳим ва ҷолибе доир ба давраи ҳукмронии Салҷуқиҳо оварда шудааст, ки онҳо дар маъхазҳои дигар вучуд надоранд. Махсусан барои равшанӣ андохтан ба воқеаҳои давраи нимаи дувуми асри XII дар Мовароуннахру Хуросон аз ин асар маводи нодире гирифтани мумкин аст. Умуман асари «Зубдату-т-таворих фи ахбори-умаро ва-л-мулук ас-Салҷуқия» барои омӯзиши таърихи давлатҳои Ғазнавӣ ва Салҷуқӣ маъхазии бозғатимод ба шумор меравад.

Ин асари Ҳусайнӣ соли 1933 дар Лоҳур аз ҷониби Муҳаммад Иқбол ба нашр расида,² соли 1943 он ба забони туркӣ таҷума ва ба таърифи расид.³ Соли 1980 шарҳиносии маъруфи шӯравӣ З.М. Буниятов ин асарро ба забони русӣ тарҷума намуда, акси айнии дастнависи онро бо ҳавошиву тавзеҳот нашр намуд.⁴

Садруддин Ҳасан ибни Муҳаммад Низомии Нишопурӣ (асри XII – XIII) – муаррихи дарбории Ғуриён, махсусан Ғуриёни Ҳинд бо сарвари Қутбуддин Ойбек ва муншии бузурги он хонадон буд. Дар аввали умр ба Ғазнин ва аз он ҷо ба Ҳиндустон рафта, дар дарбори ҳокимони Деҳлӣ Қутбиддин ва Шамсиддини Илтимеш муқим шуд. Муҳимтарин асари Низомии Нишопурӣ китоби таърихии «Тоҷу-л-маосир» аст, ки таърихи подшоҳони

¹ Ch. Rieu. Supplement to the catalogue of the Arabic manuscripts in the British Museum. –L, 1884. № 550; C. Brockelmann. Geschichte der arabischen Literatur, BD. I. Leiden, 1943. P. 321-322.

² Sadr'uddin Abu'l Hasan Ali ibn Nasir ibn Ali al-Husaini. Akhbar 'ud-dawlat as-saljuqiyya. Ed. by Muhammad Iqbal. Lahore, 1933.

³ Sadruddin Abu'l Hasan 'Ali ibn Nasir ibn 'Ali el-Hueyni. Ahbar ud-devlet us-Secukiyye. Prof. Muhammad Iqbal'in 1933-de Lahor'da nesrettigi metinden tercume eden Necati Lugal. Ankara, 1943.

⁴ Садр ад-дин 'Али ал-Ҳусайни. Ахбар ад-даулат ас-Селджуқийа («Зубдат ат-таварих фи ахбари-умара ва-л-мулук ас-Селджуқийа» («Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях»). Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З. М. Буниятова. –Москва: Главная редакция Восточной литературы, 1980.

зикршударо аз соли 1186 то соли 1218 фаро мегирад. Муаллиф ба таълифи ин асар соли 1206 оғоз кард. «Точу-л-маосир» яке аз асарҳоест, ки ба сабки мушқилфаҳм, бо истифодаи зиёди таъбирҳо ва калимаҳои арабӣ таълиф ёфтааст. Ин асар доир ба таърихи фатҳи шаҳрҳои Ҳиндустон ба дасти Ғуриён маълумоти зиёдеро медиҳад. То ба имрӯз аз таърихи фатҳи Ҳиндустон ба дасти Ғуриён камтар ахбор дастрас аст ва метавон ба воситаи таҳқиқи асари таърихии Низомии Нишопурӣ «Точу-л-маосир» ин масъаларо бештар равшан намуд.

Муҳаммад Авфии Бухорӣ (тав. байни 1172-1176-ваф. номаълум). Дар Бухоро таваллуд шуда, давраи кӯдакиаш дар он ҷо гузаштааст. Ҳангоми дар Бухоро будан илмҳои замонаро аз худ карда, бо як қатор ашхоси маъруфи давр шиносӣ пайдо намуд. Соли 1201 ба Самарқанд рафта, ба хизмати дарбор дохил мешавад ва то мансаби соҳиби девони иншо мерасад. Ба Марв, Хоразм, Ҳисор, Нисо, Систон, Нишопур, Қазвин, Исфаҳор ва ғайра сафар карда, бо шоирон ва олимони машҳур ҳамсухбат мешавад. Дар байни солҳои 1221-1222 тазкираи «Лубобу-л-албоб»-ро навишт. Ин китоб оид ба шарҳи ҳоли шоирони порсигӯ ва аз қадимтарин тазкираи порсист, ки то ба имрӯз расидааст. Дар китоби дигараш «Ҷавомеъу-л-ҳикоёт ва лавомеъу-р-ривоёт» рӯйдодҳои зиёди таърихӣ якҷо бо сабти ҳикоёт фароҳам омадаанд.

Дастхати «Ҷавомеъу-л-ҳикоёт ва лавомеъу-р-ривоёт» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ маҳфуз аст¹. Ин асар соли 1335 ҳ.ш. дар Техрон нашр гардидааст.²

Муборакшоҳ Шарифмуҳаммад ибни Мансур ибни

¹ Авфии Бухорӣ. Ҷавомеъу-л-ҳикоёт ва лавомеъу-р-ривоёт. Дастанвиси рақами 317 аз ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ.

² Муҳаммад Авфии Бухорӣ. Ҷавомеъу-л-ҳикоёт ва лавомеъу-р-ривоёт. Техрон, 1335 ҳ.ш.

Саид ибни Абулфараҷ ибни Чалил маъруф ба Фахруддин Муборакшоҳи Ғурӣ (ваф. қабл аз 1235). Аз нависандагони маъруфи замони Ғуриён аст. Дабири салотини Ғурӣ ва ҷонишинони онон дар Ҳиндустон ва сиёсатмадори моҳир буд. Насабномаи салотини Ғурро ба баҳри мутақориб ба назм дароварда, насаби мулуки Ғурро аз султон Муиззуддин ва Ғиёсуддин падар бар падар то Заҳҳоки Тозӣ зикр кардааст. Насабномаи салотини Ғурро ба номи султон Алоуддини Чаҳонсӯз оғоз намуда, то салтанати султон Ғиёсуддин ба итмом расонидааст.¹ Осори вай дар илми ҳарб хидмати бузург кардаанд. Китобҳои маъруфи вай: «Баҳру-л-ансоб», «Одобу-л-мулук ва кифою-л-мулук» ва «Одобу-л-ҳарб ва-ш-шучоа» дар миёни муаррихину муҳаққиқин маъруфанд.

Иззуддин Абулҳасан Алӣ ибни Муҳаммад (1160-1234) маъруф ба Ибни Асир. Яке аз бузурғтарин олими араб буда, дар соҳаи таърих асарҳои беҳамто офарид. Ӯ дар шаҳри Қазирати ибни Умари Ироқ таваллуд таваллуд шуда, бештари умри худро дар шаҳри Мосул гузаронидааст. Ӯ дар Мосул, Шом ва Бағдод ба таҳсили дониш пардохта, ба шаҳрҳои зиёди Ироқ, Сурия, Фаластин ва ғайра сафар карда, бо ашхоси маъруфи он давр шиносӣ доштааст. Ибни Асир бо атобакони Мосул наздикии зиёд дошт ва яке аз шахсони боэътимоди онҳо ба шумор мерафт. Дар охири ҳаёташ Ибни Асир дар шаҳри Ҳалаби Сурия иқомат намуда, дар ин ҷо ӯ бо муаррихи маъруф Ибни Халликон (ваф. 681/1282-1283) ва олими ҷуғрофидон Ёкути Ҳамавӣ (ваф. 626/1228-1229) ҳамсухбат шудааст.

Ба қалами Ибни Асир китобҳои «Ал-комил фи-т-таърих», «Таъриху-д-давлат ал-Атобакия», «Асаду-л-ғоба фӣ маърифати-с-саҳоба», «Ал-ҷомиъ ал-кабир», «Тухфату-л-аҷоиб ва турфату-л-ғароиб» ва дигар асарҳо тааллуқдоранд. Ибни Асир китоби маъруфи ҳаштҷилдаи Сам-

¹Чалолуддини Сидқӣ. Манобеъ ва маохизи таърихӣ. С.93.

ъонӣ (113-1162) «ал-Ансоб»-ро то се чилд мухтасар карда, ба он баъзе иловаҳо ворид намуд ва онро «Ал-лубоб фӣ таъзиби-л-ансоб» ном ниҳод.

Асари таърихии «Ал-комил фи-т-таърих» номи Ибни Асирро машҳури олам намудааст. Ин асар бо забони арабӣ таълиф гашта, таърихи мамолики исломиро аз давраи қадим то охири соли 1231 дар бар мегирад ва барои омӯзиши таърихи ин замон яке аз маъхазҳои боэътимод ба шумор меравад. Муаллиф ҳамзамони истилои муғул буда, воқеаҳои он замонро нисбатан ботафсил баён намудааст. Ибни Асир ҳангоми тасвири воқеаҳои пешин аз асарҳои «Таърих ар-русул ва-л-мулук»-и Табарӣ, «Ансобу-лашроф»-и Балозурӣ, ««Таърих фӣ ахбори вулоти Хуросон»-и Салломии Байҳақии Нишопурӣ истифода намудааст, ки худи муаллиф ба он ишора мекунад. Ба ҷуз аз ин асарҳо муаллиф боз аз маъхазҳои зиёди дигаре ис-тифода намудааст, ки унвону муаллифи онҳоро зикр накардааст. Ин асар дар омӯзиши таърихи замони истилои муғул яке аз маъхазҳои боэътимод ва дасти аввал ба шумор меравад, зеро худи муаллиф муосир ва мушоҳиди бевоситаи ин воқеаҳо буда, ҳодисаҳои таърихи аз замони ҳукмронии Хоразмшоҳиён то охири айёми салтанати Ҷалолуддини Манкубарнӣ ва ҳучуми муғул ба сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон ба таври муфассал баён намудааст. Муаллиф қисме аз воқеаҳои тасвирёфтаре аз накли ширкаткунандагони бевоситаи ҳодисаҳо ва мушоҳидаи шахсони боэътимод рӯи коғаз овардааст.

Асари Ибни Асир «Ал-комил фи-т-таърих» аз ҷониби шарқшинос Торнберг солҳои 1851-1876 дар 14 ҷилд нашр гардид.¹ Ин асар солҳои 1929 ва 1940 дар 9 ҷилд² ва

¹ Ibn al-Athiri. *Chronicon quod perfectissimum inscribitur* ed. C. J. Tornberg. – Vol. I-XIV. Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851-1876.

² Ибн ал-Асир. ал-Камил фит-таърих//Под ред. Абд ал-Ваххаба ан-Наджара. Т. I-IX. Каир, 1929-1940.

солҳои 1982-1983 дар 12 ҷилд дар Қоҳира ба таъб расид.¹ Маводи ин асар доир ба ҳучуми муғул бо тарҷума ба забони русӣ дар маҷмуаҳои алоҳида нашр гардид.² Соли 2006 асари «Ал-комил фи-т-таърих» аз ҷониби П.Г. Булгаков аз арабӣ ба русӣ тарҷума шуда, дар Тошканд ба таъб расид.³ Соли 1371 ҳичрии шамсӣ олими эронӣ Алӣ Ҳошими Ҳоирӣ асари «Ал-комил фи-т-таърих»-и Ибни Асирро аз забони арабӣ ба форсӣ тарҷума намуда, онро зери унвони «Таърихи комили бузурги ислом ва Эрон» дар 33 ҷилд, ки 5130 саҳифаро дар бар мегирад, бо муқаддимаву тавзеҳоти муфассал дар Техрон ба таъб расонид,⁴ ки ҷилдҳои 32 ва 33-и он воқеаҳои истилои муғулро фаро мегиранд.

Шиҳобуддин Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Алӣ ибни Муҳаммад Муншии Хурандизӣ маъруф ба Зайдии Насавӣ ё Шиҳобуддини Насавӣ (ваф. тахм. 1249) аз муаррихон, адибон ва нависандагони маъруф ва муншии бузурги дарбори Хоразмшоҳиён буд. Дар музофоти Нисо, дар мавзеи Хурандиз таваллуд шудааст. Дар девони Ҷалолуддин Муҳаммади Манкубарнӣ ба сифати муншӣ қор карда, дар лашкаркашиҳои ӯ бевосита иштирок намуда, пас аз ҳучуми муғул соли 1221 ҳокими Хурандиз таъйин мешавад. Таърихномаи ӯ «Сирати Ҷалолуддини Манкубарнӣ» (бо забони арабӣ) сарчашмаи муҳиммест дар маърифати

¹ Ибн ал-Асир. ал-Камил фит-таърих. Т. I-XII. Каир, 1982-1983.

² В. Г. Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечения из сочинений арабских. СПб. 1884. С. 1-45; Материалы по истории туркмен и Туркмении//Пер. В. И. Беляева, С.М. Богдановой-Березовской, С. Л. Волина и др.; Под ред., С. Л. Волина, А.А. Ромаскевича, А.Ю. Якубовского. Т.1. М., Л.: Из-во АН СССР, 1939 (Далее МИТТ. Т. 1.). С. 358-409; Материалы по истории киргизов и Киргизии//Ответ. Ред. В. А. Ромодин. Вып. 1. М.: Наука, 1973. С. 52-76.

³ Ибн ал-Асир. ал-Камил фи-т-таърих. Полный свод истории. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П. Г. Булгакова. Ташкент: Узбекистан, 2006.

⁴ Иззадин Алӣ ибни ал-Асир. Таърихи комили бузурги ислом ва Эрон. Аз арабӣ тарҷумаи Алӣ Ҳошими Ҳоирӣ. Ҷилдҳои 1-32. Техрон: Муассисаи матбуоти илмӣ, 1371 х. ш.

ҳаводиси авохири ҳукумати Хоразмшоҳиён, ҳучуми муғул ва муборизаҳои қаҳрамононаи Чалолуд-дини Хоразмшоҳ ва мардуми Эронзамин алайҳи муғулон. Бисёре аз ахбори замони муғул аст, ки бори аввал ва танҳо дар ин китоб сабт шудаанд. Аҳамияти асари мазкур дар он аст, ки муаллиф аз шоҳидон ва ширкаткунандагони ҳаводиси таърихи ин китоб аст. «Нафсату-л-масдур»-и ӯ, ки бо забони форсист, низ аз китобҳои муътабар доништа шудааст. Олими Фаронса О. Уда матни китоби Насавиро бо тарҷума бо забони фаронсаӣ нашр намуд.¹ Баъзе порчаҳои матни ин китоб ба забони русӣ тарҷума шуда,² тарҷумаи пурраи он ба забони русӣ соли 1973 нашр гардидааст.³

Абуумар Минҳочуддин Усмон ибни Сирочуддин Муҳаммади Ҷузҷонӣ маъруф ба Қозӣ Минҳочӣ Сироҷ (1193 – пас аз 1259) муаррих, нависанда, шоир ва қозии давлати Ғуриёни Ҳинд. Падараш қозии кулли сипоҳи Ғуриён дар Ҳиндустон буд ва баъдтар қозиюлқузоти Ғуриёни Бомиён таъйин шуд. Сайфӣ хангоми ҳучуми муғул бевосита бо онҳо рӯ ба рӯ шуда, дар муҳорибаҳо иштирок кардааст. Давраи ҳаёти ӯ то солҳои 60-уми асри XIII маълум аст.

«Табақоти Носирӣ»-ро Ҷузҷонӣ дар солҳои 1257-1260 ба номи султони Дехлӣ Носируддини Маҳмудшоҳ, ки аз ҷумлаи ғуломзодагони султон Муиззуддини Ғурӣ буд, навиштааст. Китоб дар шакли таърихи умумичаҳонӣ ва бад-ин зайл аст: таърихи паёмбарон, чаҳор халифаи аввал, сулолаи Умавиён, хонадони Аббосиён, шоҳони қадими Форс, шоҳони Яман, сулолаҳои Тоҳириён, Саффорӣён, Сомониён, Дайламиён, Ғазнавиён, Салҷуқиён, Санҷарихо,

¹Mohammed en-Nesavi. Histoire du Sultan Djelal ed-din Mankobirti? prince du Kharezm. Texte arabe et traduction française, publiés par O. Houdas. V. I-II. – Paris, 1891-1895.

²Материалы по истории туркмен и Туркмении//Труды ИВ АН СССР. -Т. I. VIII-XV вв. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. С. 469-485.

³Насави Шихаб ад-дин Муҳаммад. Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурни//Пер. с араб, предисл., коммент., примечания и указатели З. М. Буниятова. Баку: ЭЛМ, 1973.

шоҳони Нимрӯзу Систон, ҳукмронони Курт, Хоразм-шоҳиён, Гуриён, султонҳои Деҳлӣ ва ниҳоят ҳучуми муғул. Ҳамаи ин дар 23 табақа (боб) гирд оварда шуда, қисми зиёди китобро таърихи Гуриён ва ҳучуми муғул дар бар мегирад. Китоби мазкур инчунин дар омӯхтани таърихи аввалин давлатҳои исломии Ҳиндустон сарчашмаи бебаҳост, зеро аз соли 1226 то охири умр муаллиф, ки худ дар қорҳои баланди қонунгузорӣ ва қозигии ин давлату ҳукуматҳо ифои вазифа мекард ва борҳо ба сифати сафир дар миёни давлатҳои минтақа сафар кардааст, қариб ҳамаро бо чашми сар мушоҳада намуда, онҳоро батафсил навиштааст. Дар ганҷинаи дастҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия 3 нусхаи дастхати «Табақоти Носирӣ» маҳфуз аст.¹

«Табақоти Носирӣ» соли 1864 дар Калкутта нашр гардида,² олими шарқшинос Х.Г. Реверти соли 1881 онро ба забони англисӣ тарҷума намуда, дар Лондон ба таъб расонид.³ «Табақоти Носирӣ» аз қониби Абдулҳай Ҳабибӣ дар Кобул дар ду ҷилд нашр шуда,⁴ соли 1391 ҳ. ин асар бори дигар дар Кобул ба таъб расид.⁵

¹ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 34-38.

² The *Tabaqat-i Nasiri* off Aboo 'Omar Minhaj ad-din 'Othman, Ibn Siraj ad-din al-Jawzjani. Ed. bay W. Nassau Lees and Mawlawis Khadim Hosain and 'Abd al-Hai. Calcutta, 1864.

³ *Tabaqat-i Nasiri: A General History of the Muhammadan Dynasties of Asia, including Hindustan, from A.H. 194 (810 A.D.), to A.H. 658 (1260 A.D.), and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam.* Bay the Maulana, Minhaj-ud-din, Abu-'Umar – i – 'Usman. Transl. from Original Persian Manuscripts. Bay H.G. Raverty. Vol. I-II. London, 1881.

⁴ Минҷочиддин Усман ибни Сирочиддин маъруф ба Қозӣ Минҷоҷ Сирочи Ҷузҷонӣ. Табақоти Носирӣ. Бо эҳтимоми Абдулҳай Ҳабибӣ. Ҷилди I. Кобул, 1342 ҳ.; Ҷилди II. Кобул, 1343 ҳ.

⁵ Ҷузҷонӣ, Минҷочиддин ибни Сирочиддин. Табақоти Носирӣ. Чопи сеюм. Кобул: Бунёди фарҳангии ҷаҳондорони Гури, 1391 ҳ.

Пораҳои алоҳидаи «Табақоти Носирӣ», ки ба таърихи ҳукмронии Салҷуқиҳо иртибот доранд, дар тарҷума бо забони русӣ нашр гардидаанд.¹

Чамолуддин Абулфазл Муҳаммад ибни Умар ибни Холиди Қаршӣ (охири асри XIII-ибтидои асри XIV) маъруф бо Чамол ал-Қаршӣ аз ҷумлаи луғавиён ва муаррихони маъруфи тоҷик ба шумор меравад. Ӯ барои ривочи забони порсии дарӣ дар Туркистони Шарқӣ заҳмати зиёде кашидааст. Вай «Сихоҳу-л-луға»-и Ҷавҳарии Форобиро хулоса ва ба форсӣ тарҷума кард ва «Ас-сароҳу мина-с-сихоҳ» ном ниҳод ва баъдтар ба он иловаҳои карда, ба номи «Мулҳақот ас-Суроҳ» ба арабӣ онро навишт. Дар «Мулҳақот ас-Суроҳ» дар бораи Сомониён, Қарохониҳо, Салҷуқиҳо, Хоразмшоҳиён ва истилои муғул маълумоти фаровоне мавҷуд аст. Муаллиф бисёр ҳодисаҳои овардааст, ки ҳуди ӯ ширкаткунандаи онҳо буд. Ӯ инчунин оид ба шаҳрҳои Мовароуннаҳру Туркистони Шарқӣ маълумот оварда, мушоҳидаҳои худро қайд менамояд. Дар ин асар инчунин маводи зиёди пураарзиш доир ба ашхоси маъруфи он замон ва вазъи фарҳангии таърихӣ гирд оварда шудааст.

Арзиши ин маъхаз қабл аз ҳама дар он аст, ки муаллиф зодаи Мовароуннаҳр буда, ҳамаср ва шоҳиди воқеаҳои баёнгардида мебошад. Чамол Қаршӣ бо хонадони ҳокими замон наздикӣ дошт ва онҳо ӯро пуштибонӣ мекарданд. Ӯ мураббии шоҳзода Эл-Бутор - писари Сағноқтегин ва шоҳдӯхтари муғул Булғон-бика, духтари Ҷучӣ буд. Дар асари Чамол Қаршӣ «Мулҳақот ас-Суроҳ» дар бораи Чингизхон ва писарони ӯ, истилои шаҳрҳои Мовароуннаҳр аз ҷониби муғулҳо, ворисони Чингизхон маълумоти муҳим ва нодир мавҷуд аст. Яке аз арзишҳои муҳими ин асар дар он аст, ки аксари ахбори дар Мовароуннаҳр

¹ МИТТ, 1939. С. 438-442.

рӯйдода, ки муаллиф онҳоро зикр намудааст, аз мушоҳидаҳои худи муаллифанд.

Дар Пажухишгоҳи шарқшиносии Санкт-Петербурги Академияи илмҳои Федератсияи Россия ду нусхаи дастнависи «Мулҳақот ас-Сурах» маҳфуз аст. Яке зери рақами В 514 (430а) ва дигаре зери рақами С 286 (430в). Нусхаи сеюми ин асар дар шаҳри Косонсойи вилояти Намангони Ҷумҳурии Узбекистон пайдо гардид. Порчаҳои алоҳидаи матни арабии «Мулҳақот ас-Сурах»-ро В.В. Бартолд соли 1898 ба чоп ҳозир кард.¹ Соли 1988 ин матн аз ҷониби Р.Ш. Шарафутдинова ба забони русӣ тарҷума гардид.² Соли 2005 дар асоси нусхаи аз Намангон пайдошуда Ш.Х. Воҳидов ва Б.Б. Аминов ин асарро ба забони русӣ тарҷума ва нашр намуданд.³ Соли 2006 дар асоси нусхаи дастнависи Санкт-Петербург В 540а олими тоҷик А. Саидов қисми таърихии ин асарро аз арабӣ ба русӣ тарҷума карда, бо феҳрист ва тавзеҳоти таърихӣ чоп намуд.⁴

Алоуддин Абулмузаффар Атомалик ибни Баҳоуддин Муҳаммад ибни Шамсуддин Муҳаммад ибни Алӣ маъруф ба Атомалики Ҷувайнӣ (1226 – 1283). Падари ӯ Баҳоуддин соҳибдевон буд. Бад-ин восита буд, ки Алоуддин ханӯз дар ҷавонӣ ба корҳои девонӣ ҷалб шуд. Амир Аргуншоҳ - ҳукмрони муғули Хуросон ӯро ба дарбори хеш даъват карда, ба мансаби дабири хоси худ таъйин намуд. Ба воситаи ин амир Ҷувайнӣ дар солҳои 1243 - 1253 на камтар аз се маротиба ба Қароқурум - пойтахти Муғулистон сафар карда, аз ҳолу аҳвол ва ҷуғрофиёи қабоиلى муғул аз

¹ В.В. Бартольд. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. I. Тексты. СПб, 1898. С. 128-152.

² Р.Ш. Шарафутдинова. Абу Фадл ибн Муҳаммад Джамал ад-дин Карши. Мулҳақот ас-Сурах//Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент. 1988. С. 100-131.

³ История Казахстана в персидских источниках. Джамал ал-Карши. Ал-Мулҳақат би-с-сурах. Т. I. Алматы: Дайк-Пресс. 2005.

⁴ Джамал ал-Карши. Мулҳақат ас-Сурах. Перевод с арабского и примечания Саидова Абдукахора. Душанбе, 2006.

наздик шинос шуд. Пас Ҳулогу ўро барои хидмат ба дарбори худ даъват намуд. Алоуддин Ҳангоми тасхири қалъаи Аламут, аз ҷониби муғулҳо, ки дар дасти исмоилиҳо буд, иштирок намуд.

Китобхонаи исмоилиҳо дар қалъаи Аламут дорои кутуби зиёд буд ва муғулҳо он китобхоро ба ихтиёри Алоуддин супориданд. Ў китобҳои ба ақоиди исмоилиҳо алоқамандро сӯзонида, китобҳои дигарро ҳифз намуд ва пас аксари онҳоро барои ниғаҳдорӣ ба расадхонаи Мароға фиристонд. Ў аз китобҳои нодири ба дастоварда барои навиштани асари таърихии худ истифода намуд. Соли 1263 идораи ҳукумати шаҳри Бағдод ба уҳдаи Алоуддин вогузор гардид ва ў барои ободонию обёрии Бағдод ва шаҳру навоҳии он саҳми зиёд гузошт.

Ба қалами Алоуддин асари маъруфи таърихии «Таърихи Ҷаҳонкушой» мансуб аст, ки он аз се ҷилд июборат аст. Ҷилди аввали он ба таърихи муғулҳо, забткориҳои онҳо дар Мовароуннаҳру Хуросон, то воқеаҳои замони пас аз марги Гуякхон рӯйдода, инчунин дар бораи авлоди Ҷучӣ ва Ҷағатой бахшида шудааст. Дар ҷилди дувум дар бораи таърихи салотини Хоразмшоҳиён, задухӯрди онҳо бо муғулон, таърихи хонҳои муғул ва ноибони онҳо бо тақия бар манобеи таърихии мухталиф маълумот оварда шудааст. Ҷилди сеюм дар бораи Ҳулокухониҳо ва ибтидои ҳукумати онҳо дар Хуросон, амалҳои Ҳасан ибни Саббоҳ, аҳволи Рукнуддин Хоразмшоҳ баъд аз вафоти падараш ва интиҳои кори ў маълумот медиҳад.

Муаррихон Ҳангоми таҳқику баррасии таърихи муғулони чингизӣ ахбори таърихии ўро ҳамеша дар ҷойи аввал мегузоранд. Ин китоб дар байни солҳои 1253-1260 навишта шудааст. Муаллиф дар бораи таърихи ҳукмронии сулолаи Салҷуқиҳо ва Хоразмшоҳиҳо низ таваққуф менамояд. Арзиши ин асар дар он аст, ки муаллиф дар ҳамин замон умр ба сар бурда, бевосита ба Туркистон, Уйғуристон ва Муғулистон сафар карда, асари худро дар асоси

мушоҳидаҳои шахсӣ ва манбаъҳои боэътимод таълиф намудааст. Муаллифони баъдина, бахусус Рашидуддин аз асари Ҷувайнӣ ба таври васеъ истифода намудааст.

«Таърихи Ҷаҳонкушой»-и Ҷувайнӣ солҳои 1912-1937 дар Лейден аз тарафи Мирзомуҳаммад ибни Абдулваҳҳоб ал-Қазвинӣ дар се ҷилд ба нашр омода гардид.¹ Тарҷумаи англисии он аз ҷониби А. Бойл соли 1958 дар Манчестер дар ду ҷилд нашр шуд.² Тарҷумаи пораҳои алоҳидаи он ба забони русӣ вучуд доранд.³ Як нусхаи дастнависи ин асар дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 2306 маҳфуз аст.⁴ Дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия як нусхаи дастхати «Таърихи Ҷаҳонкушой» зери рақами С 1656 (Nov. 1398) ниғаҳдорӣ мешавад.⁵

Сафиуддин Муҳаммад ибни Алӣ ибни Таботабой маъруф ба Ибни ат-Тиктақӣ (тав. 1262) дар Мосул таваллуд ва тарбия ёфтааст. Соли 1302 китобе дар таърихи хулафо ва вузаро бо забони арабӣ зери унвони «Муняту-л-фузало фӣ таворихи-л-хулафо ва-л-вузаро» навишт, ки он бо номи «Таърихи Фаҳрӣ» маъруф аст. Дар ин асар дар бораи таърихи муғул ва тасхири Бағдод аз ҷониби

¹Алоуддин Атомалик Муҳаммад Ҷувайнӣ. Таърихи Ҷаҳонкушой. Зери назари Мирзомуҳаммад ибни Абдулваҳҳоб ал-Қазвинӣ. Ҷ. I. Лейден, 1912; Ҷ. II, 1916, Ҷ. III, 1937.

² The History of the World-Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini. Transl. from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J. A. Boyle. Vol. I-II. Manchester, 1958 (UNESCO collection of representative works. Persian series).

³ Извлечения из «Тарих-и-джехангуша» Ала-ад-дина Ата-мелика Джувейни//Материалы по истории туркмен и Туркмении / Пер. под ред. А. А. Ромаскевича. М.: Институт Востоковедения, 1939. Т. 1. С. 442-449, 485-493; Из «Истории завоевателя мира» Джувейни//Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды/Пер. В. Г. Тизенгаузена. М.: Издательство АН СССР, 1941. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. С. 20-24.

⁴ Алоуддин Атомалик Муҳаммад Ҷувайнӣ. Таърихи Ҷаҳонкушой. Дастхати № 2306 Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ.

⁵ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 339-340.

муғулҳо маълумоти зиёд ҷой дорад. Ҳиндушоҳи Наҳча-
вонӣ ин китобро бо изофаҳои муҳими зиёде зеро унвони
«Таҷорибу-с-сулаф» ба номи атобак Нусратуддин Аҳмади
Лур ба форсӣ тарҷума намуд. Китоби Ибни ат-Тиктақӣ
«Таърихи Фаҳрӣ»-ро Муҳаммад Ваҳиди Гулпойгонӣ ба
забони форсӣ тарҷума намуда, соли 1360 х. ш. дар Техрон
нашр кардааст.¹

**Тақиуддин Аҳмад ибни Абусулаймон Фаҳриддин Алӣ
ибни Абулфазл Довуд ибни Муҳаммад ал-Банокатӣ** (ваф.
1329), муаррихи нимаи дуюми асри XIII – ибтидои асри
XIV, маликушшуарои дарбори Ғозонхон буд. Рисолааш
бо номи «Равзату ул-л-албоб фӣ таворихи-л-ақобир ва-л-
ансоб» маъруф ба «Таърихи Банокатӣ»-ро соли 1317 ба
итмом расонида, онро ба хони муғул султон Абусаъид иб-
ни Улҷойтухон бахшидааст. Асари мазкур мисли
«Ҷомеъу-т-таворих» аст дар шакли фишурда ва он дар
миёни таърихҳои форсӣ дуюмин таърихи умумичаҳонӣ
дар шакли «Ҷомеъу-т-таворих» аст. Бартариини таърих-
нома дар он аст, ки дар он дину ойинҳои мардумони
ғайримусулмон батафсил ва бидуни таассубу бадбиние
шарҳ ёфтаанд. Ин асари Банокатӣ бо номи «Таърихи
Банокатӣ» низ машҳур аст. Он аз 9 фасл иборат буда, аз
таърихи давраи қадим то ибтидои асри XIV, яъне то
охири давраи ҳукмронии Абусаъид ибни Улҷойтухонро
дар бар мегирад. Ду нусхаи дастнависи асари Муҳаммади
Банокатӣ дар ганҷинаи дастхатҳои Паҷуҳишгоҳи шарқ-
шиносии Санкт-Петербурги Академияи илмҳои Федерат-
сияи Россия² ва се нусхаи он дар ганҷинаи дастхатҳои
Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зеро рақам-
ҳои 1999/11, 1038 ва 256 маҳфузанд.³

¹Муҳаммад ибни Алӣ ибни Таботабой ибни Тиктақӣ. Таърихи Фаҳрӣ дар
одоби мамалакатдорӣ ва давлатҳои исломӣ. Тарҷумаи Муҳаммад Ваҳиди
Гулпойгонӣ. Ҷ. 2. Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1360 х.ш.

² Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей
Института востоковедения. Выпуск 3. С. 57-59.

³ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 28-30.

Камолуддин Абдурраззоқ Аҳмади Бағдодӣ маъруф ба Ибни Фуватӣ (1244-45–1361-62). Ба қалами ӯ асари «Китобу-л-ҳаводиси-л-ҷомеа ва-т-таҷорибу-н-нофеа фӣ-л-моати-с-собиа» тааллуқ дорад. Аз мардумони Марврӯди Хуросон аст, ки ба Бағдод, ба дарбори Аббосиён ва баъдан Элхониён рафта буд. Ин китоб яке аз асарҳои сершумори ӯст. Асари мазкур доир ба таърихи ҳаводиси асри XIII маълумот медиҳад. Воқеоти бисту панҷ соли аввали ин аср аз миён рафтааст ва он қисмате, ки то ба имрӯз расидааст, аз шарҳи ҳодисоти соли 1228 шуруъ мешавад. Аҳамияти китоби мазкур бештар дар он аст, ки роҷеъ ба ҳаёти иҷтимоии ҷомеаи он замон аз мансабҳо то қонуну гузоришҳо дар давлатҳои Аббосию Элхонӣ, ҳаёти масеҳиёну яҳудиён, дар бораи донишмандон ва амсоли ин иттилоъ медиҳад, ки назири он дар манобеи дигар камтар ба назар мерасанд. Асари Ибни Фуватӣ соли 1351 ҳ. дар Бағдод ба забони арабӣ нашр гардида,¹ тарҷумаи ин асар ба забони форсӣ аз ҷониби Абдулмуҳаммади Оятӣ анҷом шудааст.²

Хоҷа Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ (тахм. 1247 – 1318). Ҷавонии ӯ дар Ҳамадон сипарӣ шудааст. Ӯ дар илми тибб шуҳрати беандоза пайдо намуда, ҳамчун табиб ба хидмати Элхонон даъват шуд. Соли 1298 Ғозонхон ӯро вазир таъйин кард ва дастур дод, ки таърихи давлати муғулро навишта, дастраси умум гардонад. Соли 1304, ки навиштани асар ба охир нарасида буд, Ғозонхон вафот кард. Бародар ва вориси Ғозонхон Улҷойту ба Рашидуддин фармуд, ки доираи навиштани китобро васеъ намуда,

¹ Ибн ал-Фуватӣ, Камалиддин Абуфазл Абдурраззоқ ибн Тоҷиддин Аҳмад Бағдодӣ. Китобу-л-ҳаводису-л-ҷомеа ва-т-таҷорибу-н-нофеа фӣ-л-моати-с-собиа. Ба эҳтимоми Муҳаммадризо аш-Шийабӣ ва Мустафо ал-Ҷавод. Бағдод: ал-Фурот, 1351 ҳ.

² Ибни Фуватӣ, Камалиддин Абдурраззоқ ибни Аҳмади Бағдодӣ. Ал-ҳаводису-л-ҷомеа ва-т-таҷорибу-н-нофеа фӣ-л-моати-с-собиа. Аз арабӣ тарҷумаи Абдулмуҳаммади Оятӣ. Нашри аввал. Техрон: Ҷамъияти осори фарҳангӣ ва ҷозибҳо, 1381 ҳ.ш.

таърихи ҳамаи халқҳое, ки бо муғулҳо муносибат доранд, нависад. Навиштани ин асари бузург соли 1311 ба анҷом расид. Ҳангоми вазир буданаш Рашидуддин соҳти давлатдории Элхониёнро ба воситаи тадобири иқтисодӣ устувор гардонид, вале дар ниҳояти умр бо фармони Элхонҳо ҳамроҳи писараш ба қатл расонида шуд.

Таърихномаи ӯ – «Ҷомеъу-т-таворих» аввалин таърихи бузурги умумичаҳонӣ аст, ки баъд аз он чунин шакли таърихнависӣ қорӣ шуд. Ӯ дар навиштани асарҳои таърихияш аз тамоми сарчашмаҳои маълуми замон, ки роҷеъ ба ҳар давлату ҳар мардум буданд, гирд овард ва як идда уламои таърихро аз Ҳиндустон, Хитой ва Аврупо ба маркази давлати Элхонӣ даъват кард, то ҳар кадом дар навиштани таърихи халқҳову мамлакатҳои худ ба ӯ кумак карданд. Яке аз хусусиятҳои хоси ин асар дар он аст, ки муаллиф тавонист аз ҳуҷҷат ва санадҳои ҳокимони муғулӣ, ки ба дигарон дастнорас буд, истифода бурда, асари худро пурғановат гардонид. Дар натиҷа дар асоси ин маълумотномаҳо таърихномаи бузурги худро бар чаҳор ҷилд тартиб дод. Ӯ дар таърихнигории умумичаҳонӣ ҷунон пояи устувор гузошт, ки баъд аз ӯ натавонанд муарриҳини эронӣ, балки бисёр донишмандони мамолики дигар низ аз ӯ пайравӣ карданд.

«Ҷомеъу-т-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ аз чор ҷилд иборат буда, он таърихи зуҳури ақвоми турку муғул ва насаби сулолаҳои ҳукмрони онҳо, таърихи обо ва аҷдоди чингизиён, таърихи ба сари қудрат омадани Чингизхон ва писарону авлоди онҳо, забтқориҳои чингизиён ва мамолики фатҳнамудаи онҳо, таърихи мухта-сари давлатҳои муосири Чингизхон аз Чин то Руму Миср, таърихи қабिलाҳои мухталиф, тасвири ҷуғрофии олам ва ахбори мухталифи дигари ба таърихи чингизиён алоқамандро дар бар мегирад. Академик В.В. Бартолд ба ин асари Рашидуддин баҳо дода, менависад, ки асари Рашидуддин як энциклопедияи бузурги таърихӣ буд, ки дар

садаҳои миёна намояндаи ягон халқи Осиё ва Аврупо мисли онро надошт.¹

«Ҷомеъу-т-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ солҳои 1373 ҳ.ш. дар чор чилд² ва соли 1374 ҳ.ш. дар се чилд³ дар Техрон ба табъ расид. «Ҷомеъу-т-таворих» ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардида,⁴ он ба забонҳои мухталифи олам, аз ҷумла ба арабӣ, туркӣ фаронсавӣ, англисӣ, олмонӣ ва ғайра тарҷума ва chop шудааст.

Ба қалами Рашидуддин ба ҷуз аз китоби «Ҷомеъу-т-таворих» боз асарҳои дигаре низ мансубанд, ки ба соҳаҳои фикр, ҳикмат, пизишкӣ, дорушиносӣ, кишоварзӣ ва ғайра бахшида шуда, баъзеашон то замони мо расидаанд ва баъзеи дигар дар асари ҳодисаҳои замон нобуд гаштаанд. Рашидуддин дар вақфномаи «Рубъи Рашидӣ» номгӯи осори худро овардааст, ки онҳо бо забонҳои форсӣ ва арабӣ навишта шудаанд. Яке «Маҷмӯи Рашидӣ» буд, ки он чор китоби зеринро дар бар мегирифт: «Тавзеҳот», «Мифтоҳу-т-тафсир», «Султония» ва «Латоиф». Асарҳои дигари ӯ «Осор ва эҳё», «Баёну-л-ҳақоик», «Таҳқику-л-мувоҳисот» (дар ду чилд), «Асъила ва аҷвиба» дар чанд чилд номбар шудаанд. Дар ҳамин манбаъ асарҳои дигари Рашидуддин, аз қабиле «Рисолаи футухот», «Рисолаи меъроҷ», «Рисолаи нафоису-л-афкор» ва «Рисола дар боби камоли

¹Бартольд В.В. Источники. II. Монгольское нашествие//Сочинения. Т. I. Москва: Издательство Восточной литературы, 1963. С. 94.

²Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъу-т-таворих. Ба тасвех ва таҳшияи Муҳаммад Равшан. Мустафо Мусавӣ. Ҷилдҳои I-IV. Техрон: Албурз, 1373 ҳ.ш.

³Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъу-т-таворих. Ҷилдҳои 1-3. Ба қўшиши дуктур Бахмани Каримӣ. Техрон, 1374 ҳ.ш.

⁴Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. I//Перевод с персидского Л.А. Хетагурова, редакция и примечания А.А. Семенова. М., Л., 1952. -222 с.; Т. I. Кн. 2//Перевод с персидского О.И. Смирновой, примечания Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой, редакция А.А. Семенова. М., Л., 1952. -316 с.; Т. II//Перевод с персидского Ю.П. Верховского, примечания Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова, редакция И.П. Петрушевского. М., Л., 1960. -248 с.; Т. III//Перевод с персидского А.К. Арендса, под ред. А.А. Ромаскевича, Е.Э. Бертельса и А.Ю. Якубовского. М., Л., 1946. -340 с.

нафс баъд аз муфолриқот», «Насабномаи анбиё ва мулук ва салотин», «Китоби тибби аҳли Хито («Тонгсукнома»)» ва «Мукотиботи Рашидӣ», ки онро пас аз маргаш Муҳаммад Абарқӯҳӣ чамъоварӣ кардааст, ном бурда шудаанд.¹

Яминуддин Абулҳасан Амир Хусрави Дехлавӣ (1253 – 27.09.1325). Аз ҷумлаи муаррихони варзида аст ва китобҳои таърихии «Ҳазоину-л-футуҳ» («Таърихи Алоӣ») ва «Таърихи Дехлӣ» ба қалами ӯ тааллуқ доранд. Дар бозгӯии таърихи мардумони Ҳиндустон ва тоҷикони муҳоҷир, ки дар замони мухталиф ба Ҳинд омадаанд, хидматҳои бузург кард. Аҳамияти асарҳои таърихии ӯ дар он аст, ки худ шоҳиди воқеоти таърихӣ низ ҳаст. Дар осори таърихии ӯ меҳру муҳаббат ба кулли мардумони Ҳиндустон, сарфи назар аз дину урфу одатҳояшон, яқсон аст.

«Таърихи Систон». Аз ҷумлаи қадимтарин китобҳои ба забони форсии дарӣ навишташуда махсуб мешавад. Номи муаллиф ва ҳатто номи китоб то ба ҳол маълум нест. Онро шартан «Таърихи Систон» ном ниҳодаанд. Арзиши китоб ҳамчун сарчашмаи таърихӣ хеле бузург аст, махсусан оид ба таърихи Саффориён. Аз тамоми таърихӣ, ки то ба имрӯз расидаанд, танҳо дар «Таърихи Систон» аз Саффориён ба некӣ ёд гардида ва ҳам муфассалтар аз ҳама оварда шудааст.

Муаллифи «Таърихи Систон» як нафар нест. Қисмати асосӣ ва бузурги китоб, ки аз ибтидои олам то ҳодисоти соли 1056-ро дар бар мегирад, ба қалами як нафар мутааллиқ аст ва бо сабабе нотамом мондааст. Баъдтар ба ин китоб каси дигар иловаҳо карда, ҳодисоти онро бисёр кӯтоҳ ва мухтасар то соли 1295 мерасонад. Ҳодисоти аз соли 1295 то соли 1324, ки охири китоб аст, боз мисли қисмати аввали китоб равону ботартиб оварда шудааст.

¹ Муҳаммад Равшан-Мустафо Мусо. Пешгуфтор. Осори дигари Ҳоҷа Рашидуддин Фазлуллоҳ // Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Ҷомеъу-таворих. Ҷилди 1. Ба тасхеҳ ва таҳшияи Муҳаммад Равшан-Мустафо Мусо. Техрон: Албурз, 1373. С. 85-87.

Асари «Таърихи Систон» соли 1381 ҳ.ш. аз ҷониби Муҳаммадтақии Баҳор (Маликушшуаро) дар Техрон нашр гардид.¹

Чамолуддин Абулқосим Абдуллоҳ ибни Алӣ ибни Муҳаммади Кошонӣ (асри XIII-XIV) - муаллифи китобҳои таърихии «Зубдату-т-таворих», «Таърихи Улҷойту султон», «Ароису-л-ҷавохир ва нафоису-л-атоиб» буда, ин муаррих ва нависандаи бузург дар девони вазирони Хоча Рашидуддини вазир осори худро таълиф мекард. Асарҳои таърихии ӯ роҷеъ ба ҳодисоти замони Элхонҳо маълумоти арзишманд доранд.

Абдуллоҳ ибни Фазлуллоҳ маъруф ба Вассоф (1265-1330), ки баъдтар бо номи Ҳазрати Вассоф машҳур гардид, дар Шероз таваллуд ёфта, дар идораи молиёти Хулагихо ифои вазифа намудааст ва ҳомии ӯ Рашидуддин буд. Вассоф баҳори соли 1300 ба таълифи асари таърихии худ зери унвони «Китоби таҷзият ал-амсор ва тазҷият ал-аъсор» шуруъ намуд, ки он воқеаҳои давраи ҳучуми муғулро дар бар мегирад. Ин китоб дар илми таърихнигорӣ бо номи «Таърихи Вассоф» маъруф аст. Вассоф давомдиҳандаи бевоситаи Чувайнӣ буда, воқеаҳоро аз замони марги Манкухон ибтидо менамояд. Ин китоб бо забони форсӣ навишта шуда, номҳои фасл ва қисматҳои он бо забони арабӣ зикр гардидаанд. Манбаи асосии асари Вассоф асарҳои Чувайнӣ, Рашидуддин, ҳуччатҳои расмӣ, мушоҳидаҳои шахсӣ ва нақли шоҳидони воқеаҳо буданд.

Аҳбори Вассоф дар бораи таърихи ҳукмронии Хубилой аз маълумоти Рашидуддин дар ҳамин мавзӯ ба таври кулӣ фарқ менамояд. Дар «Таърихи Вассоф» воқеаҳои таърихи муғул то замони паҳши шӯриши амир Курмишӣ (соли 1319) оварда шудаанд.

«Таърихи Вассоф» бо услуби душворфаҳм иншо гардида, дар он калима ва ибораҳои арабии мушкилфаҳм ва

¹Таърихи Систон. Ба тасҳеҳи Муҳаммадтақии Баҳор. Техрон: Интишороти Муин, 1381 ҳ.ш.

шеърхо истифода шудааст, ки он барои истифодаи ин китоб аз ҷониби аврупоиҳо мушкилиҳо пеш меовард. Бо вучуди ин дар ин китоб доир ба вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии асри XIII-нимаи аввали асри XIV маълумоте ҷой доранд, ки пайдо кардани онҳо дар маъхазҳои дигар амри муҳол аст.

Ҷопи сангии «Таърихи Вассоф» дар Бомбай анҷом шуда,¹ нашри офсетии ин асар низ вучуд дорад.² Ин асар аз ҷониби Абдулмуҳаммади Оятӣ дар Техрон нашр шуда,³ пораҳои алоҳидаи он бо забони русӣ аз тарафи В.Г. Тизенгаузен тарҷума ва нашр гардидаанд.⁴ Дар ганҷинаи дастхаҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия 4 нусхаи дастхати «Таърихи Вассоф» маҳфуз аст.⁵

Носируддин Умдатулмулк Мунтахабуддини Яздӣ, маъруф ба Носири Муншӣ (солҳои 70-уми асри XIII – баъди 1330) - муаллифи «Самту-л-уло ли-л-ҳазрати-л-улё», раиси девони расоили Қарахитойёни Кирмон буд ва замоне дар Мовароуннаҳр низ қору зиндагӣ кардааст. Поёни таълифи китоб ба соли 1316 мусодиф аст. Дар соли 1330 бори дигар бар он матлабе илова кард, аммо ин иловаҳо арзиши илмие бар он наафзудаанд. Асари мазкур таърихи Кирмон ва махсусан муфассал таърихи ҳукмронии Қарахитойёни Кирмонро дар бар мегирад, ки қаблан аз баъзе ахбори он иттило надодаанд. Носири Муншӣ инчунин китоби «Татиммаи савону-л-ҳикма»-и Абулҳасан Алӣ ибни Зайди Байҳақиро бо номи «Дуррату-

1. Вассоф. Китоби мустатоби Вассоф ал-ҳазрат. Бомбай, 1249//852-1853.

2. Нашри офсетӣ. Вассоф. Китоби мустатоби Вассоф ал-ҳазрат. Техрон, 1338/1959.

3. Вассоф. Таърихи Вассоф. Бо эҳтимоми Абдулмуҳаммад Оятӣ. Техрон, 1373 х.ш.

4. В. Г. Тизенгаузен. Из «Истории Вассафа»//Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. -М.: Издательство АН СССР, 1941. Т. 2. С. 80-89.

5. Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 165-168.

л-ахбор ва ламъату-л-анвор» соли 1330 ба форсӣ тарчума кард ва ба он шарҳи ҳоли Шихобуддини Сухравардӣ, Фаҳри Розӣ, Носируддини Тӯсӣ ва Рашидуддини Фазлуллохро илова намуд.

Зиёуддин ибни Раҷаби Баранӣ (фавт дар авохири солҳои 50-уми асри XIV). Муаллифи «Таърихи Фирӯзшоҳӣ» (ё «Зайли Табақоти Носирӣ»). Дар пирсолӣ ворида хидмати дарбори султони Дехлӣ шуд ва зиёда аз 17 сол дар он шуғл монд. Китоби мазкур таърихи султонҳои Дехлӣ аз соли 1264 то соли 1357-ро фаро мегирад. Он таърихи замонест, ки уламову фузало ва қисмате аз мардуми тоҷик ба Ҳиндустон рафта, он ҷо ватан ихтиёр карда буданд. Яке аз муҳимоти китоб он аст, ки қариб ҳама воқеаҳои он дар замони муаллиф ба вуқӯ пайвастанд.

Ҳамдуллоҳ ибни Абубакр ибни Муҳаммад ибни Насри Қазвинӣ маъруф ба Муставфӣи Қазвинӣ (1281 - 1350) Муаррих ва чуғрофидони маъруфи арабнажоди форсинавис. ӯ аз хонадони муставфӣён (муҳосиби молиёти давлатӣ)-и Қазвин буд. Рашидуддин Фазлулоҳи вазир ӯро ба зери ҳимояи худ гирифта, то ба мансаби сарвари молиёти Қазвин, Зинҷон ва вилоёти атрофи он иртиқо дод. Дар замони вазирии писари Рашидуддин - Ғиёсуддин низ дар ин вазифа буд, то ба соли 1336, ки соли қатли Ғиёсуддин аст.

ӯ дар чуғрофиёи оламу кайҳон китобе бо номи «Нузҳату-л-қулуб» ва дар таърихи ислом китоби манзуме бо услуби «Шоҳнома» таҳти унвони «Зафарнома» таълиф намуд. «Зафарнома» иборат аз 75 000 байт буда, аз се китоб иборат аст: Таърихи аъроб. Таърихи эронӣён. Таърихи муғул то замони ҳуди муаллиф. Асари таърихӣ ӯ «Таърихи гузида» аст, ки ба воситаи он муаллиф бештар шуҳрат ёфт.

«Таърихи гузида» таърихи умумичаҳонист, аз ибтидои олам то соли 1330, ки соли навишти китоб аст. Муаллиф онро ба номи вазири Элхонон Ғиёсуддин писари Раши-

дуддини Фазлуллоҳ (дар пайравии «Чомеъу-т-таворих») навиштааст.

Тафовуте, ки «Таърихи гузида» аз дигар таърихҳои қаблӣ дорад, он аст, ки дар он ахбори ҷуғрофӣ нисбатан зиёдтар аст, инчунин роҷеъ ба шахсиятҳои маъруфи илмию фарҳангӣ маълумоти мушаххас додааст ва муҳимтар аз ҳама таърихи давлати Элхонӣ, махсусан даҳсолаҳои дуҷум ва сеюми асри XIV-и он бори аввал аз тарафи Ҳамдуллоҳи Муставфӣ навишта шудааст. Чун ӯ корҳои молиявиро дар Қазвин бар уҳда дошт, бинобар ин таърихи Қазвин ва ҷуғрофиёи он муфассал зикр шудааст. «Таърихи гузида» дар Эрон борҳо нашр гардида,¹ дастхати «Таърихи гузида», ки моҳи зулкаъдаи 813/ марти 1411 навишта шудааст, дар ганҷинаи Донишгоҳи Санкт-Петербург махфӯз аст.² Се нусхаи дастнависи «Таърихи гузида» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази меросии хаттии назди раёсати АМИТ зери рақамҳои 454, 57 ва 1422 махфӯзанд.

«Нузҳату-л-қулуб»-и Муставфӣи Қазвинӣ аз ҷониби Г. Ле. Стрэнҷ ба забони англисӣ тарҷума ва нашр гардида,³ қисмате аз ин асар соли 1958 дар Техрон ба табъ расид.⁴ Як нусхаи дастхати «Нузҳату-л-қулуб» дар китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Пажӯҳишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зери рақами 281 ва дар ганҷинаи дастхатҳои Мар-

1. Ҳамдуллоҳ ибни Абубакр ибни Аҳмад ибни Наср Муставфӣи Қазвинӣ. Таърихи гузида. Бо эҳтимоми Абдулхусайни Навоӣ. Техрон, 1339 ҳ.ш.; Муставфӣи Қазвинӣ, Зайнуддин ибни Ҳамдуллоҳ. Зайли таърихе гузида. Бо эҳтимоми Эраҷи Афшор. Техрон, 1993; Муставфӣи Ҳамдуллоҳ. Таърихи гузида. Бо эҳтимоми Абдулхусайни Навоӣ. Нашри 3. Техрон: Амири Кабир, 1985. -816 с.

2. Ҳамдуллоҳ ибни Абубакр ибни Аҳмад ибни Наср Муставфӣи Қазвинӣ. Таърихи гузида. Дастнависи ганҷинаи дастхатҳои Донишгоҳи Санкт-Петербург, №153.

3. The geographical part of the Nuzhat-al-Qulub composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340). Ed. by G. Le Strange, Leiden-London, 1915; transl. by G. Le Strange, Leiden-London, 1919; Муставфӣи Ҳамдуллоҳ. Нузҳат ал-қулуб. Бо эҳтимоми Лестрендж. Нашри 1. Техрон: Асотир, 2010. - 378 с.

4. Ҳамдуллоҳ Қазвинӣ. Бахши нухсат аз мақолаи савуми «Нузҳат ал-қулуб». Таҳрир ва тавзеҳоти Муҳаммад Дабири Сиёҳӣ. Техрон, 1336 ҳ.ш. (1958).

кази мероси хаттии назди раёсати АМИТ ду нусхаи «Нуз-хату-л-кулуб» маҳфуз аст.¹

Сайф ибни Муҳаммад ибни Яъқуб маъруф ба Сайфии Ҷиравӣ (1282 – пас аз 1321). Муаррих ва шоири бузурги дарбори Куртҳои Ҷирот буд. Дар хусуси ҳаёти ӯ маълумот кам аст. Аз он ки ӯ дар таърихномааш аз Қуръону ҳадис ва шоирону носирони арабизабон фаровон истифода карда, намунаҳои бисёри манзумро аз шоирони форс-тоҷик чой дода, бармеояд, ки аз улуми шаръӣ ва ҳамчунин забони араб ва адабиёти форсӣ ба хубӣ огоҳ будааст.

Сайфи Ҷиравӣ дар 24-солагиаш маснавии бузурги таърихии худро бар вазни «Шоҳнома» таҳти унвони «Сомнома» дар 40000 мисраъ ба итмом расонд, ки он таърихномаи назмии оли Курт буд ва акнун аз миён рафта, вале теъдоди зиёде аз пораҳои назмии он дар китоби дигари Ҷиравӣ «Таърихномаи Ҷирот» то ба имрӯз расидааст.

«Таърихномаи Ҷирот» («Таърихи мулуки Курт») яке аз таърихномаҳои пурарзиш дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ ва аз ҷиҳати арзиши илмӣ дар зикри воқеоти таърихии давлати оли Курт воқеан ҳам беназиру ягона аст. Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия як нусхаи дастхати «Таърихномаи Ҷирот» зери рақами С 1834 маҳфуз аст.² «Таърихномаи Ҷирот» дар Калкутта бо эҳтимоми профессор Муҳаммад Зубайр Сиддиқӣ нашр шуд.³

Муҳаммад ибни Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайн ибни Абубакри Шабонқорай (1280 – пас аз 1337) – муаллифи асари таърихии «Маҷмаъу-л-ансоб» аст. Асари ӯ дар бораи воқеоти таърихии охири асри XIII ва авоили асри

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 201-203.

² Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 232-234.

³ Сайф ибни Муҳаммад ал-Ҷиравӣ. Таърихномаи Ҷирот. Ба эҳтимоми проф. Муҳаммад Зубайр ас-Сиддиқӣ. Калкутта, 1944, - 822 с.

XIV ҳамчун сарчашмаи таърихӣ дорои аҳамият буда, ин асар соли 1335-36 навишта шуда, ба воситаи Ғиёсуддини вазир (писари Рашидуддин) ба султон Абусаъиди Элхонӣ пешкаш шуд. Чун Абусаъиди Элхонӣ вафот кард ва баъдан Ғиёсуддин кушта шуд, ин китоб дар он гирудорҳо аз миён рафт. Аммо Шабонкорай онро бори дигар таълифу барқарораш намуд. Китоб дар шакли таърихи умумичаҳонист. Рочеъ ба таърихи Элхонон, ба хусус замони ҳукмронии Абусаъид маълумоти пурарзиш дорад. Доир ба Ғазнавиён маводе гирд омадааст, ки дар дигар сарчашмаҳо дида намешавад. Аммо муаллиф аз манбаи истифодакардаш хабар намедихад, аз ин рӯ, олимон ба чунин хулоса омадаанд, ки Шабонкорай аз «Таърихи Байҳақӣ» истифода кардааст ва тавассути он пораҳое аз қисматҳои гумшудаи китоби бузурги Байҳақӣ то ба имрӯз расидаанд. Фарқияти ин таърихнома аз дигар таърихномаҳои ҳамнавъи худ дар он аст, ки дар хусуси ҳукуматҳову мамлакатҳои маҳаллии Эронзамин маълумоти муфассал ва номаълумро гирд овардааст. Аз ҷумла, дар бораи «мулуки атроф»-и ҳамзамони муғулон ахбори дасти аввал дорад. Муаллиф менависад, ки дар хусуси таърихи Луру Язд ва Хурмуз то ин замон китоберо надидааст ва ахбори гирдовардаи ӯ ба воситаи ровиён ва ё мушоҳидоти худӣ ӯст. Арзиши ин асар пеш аз ҳама дар он зоҳир мегардад, ки ахбори доир ба таърихи асри XIII-нимаи аввали асри XIV овардаи муаллиф дар маъхазҳои дигар вучуд надоранд.

Дастхати ин асар, ки бо дасти худӣ муаллиф навишта шудааст, дар ганчинаи Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1788 маҳфуз аст. Дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия 6 нусхаи дастхати «Маҷмаъул-ансоби нигаҳдорӣ мешавад. Ин асар соли 1984 дар Эрон дар ду ҷилд нашр гардид.

Ғиёсуддин Алӣ (асри XIV) - муаррихи форс-тоҷик ва муаллифи «Рӯзномаи газавоти Ҳиндустон» аст, ки дар бо-

раи чангҳои хиндустони Темуранг баҳс мекунад. Ӯ агарчи ба тақозои замона аз ному кори Темуранг боэҳтиёт менависад, вале дар ҳар сурат ваҳшониятҳои дар Ҳиндустон кардаи Темурангро бо ҳар восита фош кардааст. Тавассути ин китоб метавон роҷеъ ба вазъияти онрӯзаи мардумони Ҳинд, дар бораи номҳои тоҷикии ҷуғрофӣи Ҳиндустон, хонадони Музаффарихо, афғонҳо, калламанорасозиҳои Темуранг дар Ҳинд, Исфаҳон ва ғайра маълумотҳои зиёде ба даст овард. Рисолаи «Рӯзномаи ғазавоти Ҳиндустон» бо пешгуфтори русии В. В. Бартолд ба форсӣ соли 1915 дар Петроград ба нашр расид.¹ Ин асар аз ҷониби академик А. А. Семёнов ба забони русӣ тарҷума шуда, соли 1958 дар шаҳри Москва мунташир гардид.²

Муинуддин Абулаббос Аҳмад ибни Шайхулислом Шихобуддин Абилхайр Ҳамза Зарқӯби Шерозӣ (асри XIV) - муаррихи донишманд, нависандаи муътабар ва муаллифи рисолаи «Умдату-т-таворих» аст. Ин китоби дучилда дар шарҳи салтанати Шоҳ Шайх Абуисҳоқи Шерозист. Китоби таърихии «Шерознома» асари дигари ӯст, ки баъдан навишта шудааст ва он ахбори арзишманди таърихи роҷеъ ба Шероз, навоҳии атроф ва ҳукуматҳои мухталифи он дар замони гуногун дар бар мегирад. Сабти ҳаводиси таърихӣ дар ин китоб то ба соли 1343-44 мерасад.

Тоҷиддин Абунаср Абдулваҳҳоб ибни Тақийуддин ас-Субкӣ (1327-1370). Яке аз олимони маъруфи давр, мубаллиғи мазҳаби шофей ва соҳиби обрӯ ва мартабаи баланд буд. Дар Димишқ вазифаи қозигиро ба уҳда дошт ва падари ӯ Тақийуддин ас-Субкӣ низ яке аз олимони маъруфи соҳаи фикҳ ба шумор мерафт.

1. Ғиёсуддин Алӣ ибни Ҷамол ал-ислом. Рӯзномаи ғазавоти Ҳиндустон. Ба саъй ва эҳтимоми В. В. Бартолд. Петроград, 1915. 227 с. (мағни форсӣ).

2. Ғийасиддин Али. Дневник похода Темура в Индию. Перевод с персидского предисловие и примечание А.А. Семёнова. Москва: Изд. Восточной литературы. 1958, -206 с.

Муаллиф дар соҳаи фикҳ асарҳои зиёд навиштааст. Яке аз асарҳои маъруфи ӯ «Китоб Муъид ан-ниъам ва мубид ан-ниқам» («Баргардонандаи раҳмат ва маҳдудкунандаи ҷазо») аст, ки он ба забони арабӣ навишта шуда, дар бораи 113 таҳассус ва вазифаҳои маълумот медиҳад, ки ба замони зиндагии муаллиф мансуб буданд. Муаллиф ҳангоми шарҳ ва тавсифи таҳассус ва вазифаҳо қайд менамояд, ки соҳибони онҳо бояд чӣ гуна амал намоянд, то ба неъмату файзи додаи Офаридагор ҷавоб дода тавонанд. Дар ин китоб дар бораи мавзуи таҳқиқ баъзе ахбори нодирро дастрас кардан мумкин аст. Матни арабии ин асар дар Қоҳира ба таърифи расида,¹ соли 1908 тарҷумаи ин асар бо забони англисӣ бо муқаддимаву тавзеҳот дар Лондон нашр гардид.²

Мавлоно Муинуддин Алӣ ибни Ҷалолуддин Муҳаммади Яздӣ маъруф ба Муаллими Яздӣ (ваф. 1387) – донишманди маъруф ва ягона муаррихест, ки таърихи охири давлати асримиёнагии тоҷикон - оли Музаффарро таҳти унвони «Мавоҳиби илоҳӣ» муфассал навиштааст. Аз соли 1343 сар карда, дар хидмати дарбори Музаффарӣ буда, дар бисёре аз лашкаркашиҳои сарварони ин хонадон онҳоро ҳамроҳӣ кард. ӯ навиштани китобро бо ихтиёри худ шуруъ кард, бо фармони султони Муборизуддин давом дод ва дар аҳди Шох Шучоъ ба итмом расонид. Китоб таърихи оли Музаффар аст аз ибтидои таъсис то ҳаводиси соли 1364. Агарчи ин китоб дар таърихи оли Музаффар мукамалтарин ва муҳимтарин сарчашма аст, бо вучуди ин, аз лиҳози услуби мураккаби баён, такроргӯӣ, истифодаи бемавриди маъноҳои маҷозӣ ва амсоли ин, дарку фаҳми он барои тамоми соҳибони ин забон мушкил

¹ Тоҷиддин Абунаср Абдулваҳҳоб ибни Тақийуддин ас-Субкӣ. Муъид ан-ниъам ва мубид ан-ниқам. Қоҳира, 1407 ҳ.

² *Kitab mu'id an-ni'am wa-mubid an-niqam: The restorer of favours and the restrainer of chastisements by Subki, Taj al-Din 'Abd al-Wahhab ibn 'Ali, Luzac Co., London, 1908.*

аст. Дар асри XV Маҳмуди Кутубӣ (ё Гетӣ) ном донишманде ин китобро барои хонандагони баъдӣ сода кард ва воқеоташро то замони барҳамхӯрии давлати Музаффарӣ бар он илова намуд ва то имрӯз борҳо бо номи «Таърихи оли Музаффар» чоп шудааст.

Валиуддин Абдурраҳмон ибни Муҳаммад ибни Халдун, маъруф ба Ибни Халдун (1332-1406) - муаррих ва ҷомеашиноси араб, зодаи Тунис ва аз ашрофзодагони Андалус аст. Гурӯҳе асли ӯро ба арабҳои Ҳазрамавт алоқаманд медонанд ва гурӯҳи дигар тахмин мебаранд, ки шояд асли ӯ аз аҳолии барбарияи Африқои Шимолӣ бошад. Ибни Халдун омӯзиши илму динро дар назди модараш оғоз карда, баъдан дар масочиду мадорис идома дод ва то ба дараҷаи қозиюлкузотии Қоҳира расид. Ҳангоми ҳукмронии Темур дар аморати Шом ба корҳои идории давлатӣ даъват шуд. Баъд аз чанде Темур ба ӯ иҷозати бозгашт дод, то ба Қоҳира омад. Муддате чанд аз корҳои сиёсӣ идорӣ дур шуд ва ба таълифот пардохт. Ӯ асарҳои офарид, ки барои оламиён аҳамияти бебаҳои илмӣ доранд. Яке аз асарҳои машҳури таърихии Ибни Халдун бо шакли мухтасар «Китобу-л-ибар» ном дорад, бо забони арабӣ навишта шуда, аз ҳафт ҷилд иборат аст ва ҷилди аввали он «Муқаддима» ном дорад. Муаллиф ҷилдҳои аз 2 то 5-ро «Китоби дувум» унвон дода, китобҳои шашум ва ҳафтумро «Китоби севум» номидааст. Дар ҷилди аввали китоб, ки «Муқаддима» ном дошта, аз ду қисм ё китоб иборат аст, ҷаҳонбинии таърихиву илмӣ худро баён намуда, бори аввал таълимоти ҷомеашиносиро дар илм ба миён гузошт ва донишмандони маъруфи Ғарб ӯро чун бузургтарин донишманди асаримиинагии Шарқ эътироф намуданд. Ӯ аввалин кашшофи илми ҷомеашиносии ҷаҳон ба шумор меравад. Ибни Халдун дар ин асари худ дар бораи гуфтугӯи Муҳаммад Хоразмшоҳ бо Маҳмуди Хоразмӣ (Маҳмуди Ялавоч) пас аз баргаштани сафорати ӯ аз Муғулистон ахбори муҳим меорад.

«Китобу-л-ибар» соли 1867 дар Булоқ дар ҳаҷми 7 ҷилд нашр шуда буд.¹ Тарҷумаи форсии «Китобу-л-ибар» соли 1366 ҳ.ш. аз ҷониби Абдулмуҳаммади Ояғӣ дар Техрон нашр гардид.² Тарҷумаи форсии китоби «Муқаддима» аз ҷониби Муҳаммад Парвини Гунободӣ дар Техрон дар ҳаҷми ду ҷилд ба ҷоп расидааст.³ Аз рӯи тарҷумаи форсии аз ҷониби Муҳаммад Парвини Гунободӣ анҷомёфта, китоби «Муқаддима»-и Ибни Халдун бо таълиқоту тасҳеҳу ҳавошии Нурмуҳаммади Амиршоҳӣ соли 2019 дар шаҳри Душанбе бо расмулхатти тоҷикӣ нашр гардид.⁴

Авлиёуллоҳи Омулӣ (асри XIV) – муаллифи «Таърихи Рӯён» (1362). Дар қисми аввали китоб ҳаводиси таърихӣ то ибтидои асри XIV асосан аз китоби Ибни Исфандёр истифода шуда, вале дар қисмати дувум ахборе омадааст, ки бори аввал маълум мегарданд, аз ин лиҳоз муарриҳини баъдӣ ва муҳаққиқин онро боэътимоду арзишманд талаққӣ кардаанд.

Шихобуддин Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ ибни Абдуррашид ал-Бехдодини Ҳавофӣ маъруф ба Ҳофизӣ Абрӯ (1360 – июли 1461) - муарриҳ ва ҷуғрофинависи маъруфи форс-тоҷик аст. Маълумоти таърихӣ ӯ, ки наздик ба замони зиндагиаш мебошанд, хеле арзишманданд. Дар суҳбатҳои маҳрамонаи Темурланг бисёр ширкат дошт. Ба қалами Ҳофизӣ Абрӯ асарҳои «Зубдату-т-тавориҳ»⁵, «Зайли «Ҷомеъу-т-тавориҳ»-и Рашидӣ»⁶, «Зайли

¹ Ибни Халдун. Китобу-л-ибар. Ҷилдҳои 1-7. Булоқ, 1867.

² Ибни Халдун. Китобу-л-ибар (Таърихи Ибни Халдун). Тарҷумаи Абдулмуҳаммади Ояғӣ. Техрон, 1368 ҳ.ш.

³ Ибни Халдун. Муқаддима. Ҷилди 1-2. Мутарҷим аз арабӣ ба форсӣ Муҳаммад Парвини Гунободӣ. Техрон, 1345 ҳ.ш.

⁴ Абдурраҳмон Ибни Халдун. Муқаддимаи Ибни Халдун. Таълиқоту тасҳеҳу ҳавошӣ аз Нурмуҳаммад Амиршоҳӣ. Ҷилдҳои 1-2. Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Миллии Тоҷик. Душанбе, 2019.

⁵ Ҳофизӣ Абрӯ, Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. Зубдату-т-тавориҳ. Ҷилди 4. Бо эътимоди Сайид Ҷаводӣ. Техрон, 2001.

⁶ Ҳофизӣ Абрӯ, Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. «Зайли «Ҷомеъу-т-тавориҳ»». Бо эътимоди Хонбобо Баёнӣ. Техрон: муассисаи илмӣ ва фарҳангӣ, 1938. -290 с.

«Зафар-нома»-и Шомӣ¹, «Чугрофиё»² ва «Мачмаъу-т-таворихи-с-султония»³ мутааллиқанд. Дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия як нусхаи дастхати «Зайли «Чомеъу-т-таворих» зери рақами D 66-2 (a566) маҳфуз аст.⁴ Ду нусхаи дастхати «Зубдату-т-таворих»-и Ҳофизии Абрӯ дар ганчинаи китобхонаи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон маҳфуз аст.⁵

Мавлоно Низомуддин Абдулвосеи Шомӣ (ваф. баъди 1409) - муаррихи аҳди Темурланг буд, ки аз лашкаркашиҳо ва ҳаёти сиёсии сарзаминҳои тобеи Темурланг ҳамчун шоҳиди воқеъ батафсил маълумот медиҳад. Ҳангоме ки соли 1392-93 Темурланг шаҳри Бағдодро ишғол намуд, Низомуддин, ки аз сокинони он шаҳр буд, назди Темурланг омад ва аз садоқати худ ба он фотех қасам ёд кард. Чун марди донишманд буд, Темурланг ба ӯ дастур дод, то бо забони форсӣ таърихи чангҳову футухот ва давлатдории ӯро бинависад. Ӯ асаре бо номи «Зафарнома» навишт, ки воқеаҳои то охири соли 1404 дарбар гирифта, аввалин таърихномаи муфассали ҳаёти Темурланг ба шумор меравад. Низомуддин ба чуз аз таърихнависӣ ба навиштани шеър низ шуғл дошт ва бо таҳаллуси Низомии Шомӣ шеър эҷод намудааст. Қисме аз шеърҳои ӯ дар «Зафарнома» дарҷ гардидаанд. Ҷилди аввали «Зафарнома»-и Низомуддини Шомӣ дар Бейрут нашр гардид⁶ ва ин китоб

¹ Ҳофизии Абрӯ, Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. «Зайли «Зафарнома»-и Шомӣ». Бе ҷой нашр ва бе таърих.

² Ҳофизии Абрӯ, Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. Чугрофияи Ҳофизии Абрӯ. Ҷилди 1. Муқаддима ва тасҳеҳи С. Саҷҷодӣ. Техрон: Мероси мактуб, 1999. -166 с.

³ Ҳофизии Абрӯ, Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. Мачмаъу-т-таворихи-с-султония. Бо эҳтимоми Муҳаммад Мударрисии Занҷонӣ. Нашри 1. Техрон: Иттилоот, 1985. - 288 с.

⁴ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 55-57.

⁵ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 6. С. 17-22.

⁶ Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Ҷилди аввал. Бейрут, 1937.

дар Душанбе соли 2019 ба расмулхати тоҷикӣ баргардонда шуд.¹

Хоҷа Тоҷуддини Салмонӣ (ҳаёташ баъд аз соли 1410 номаълум аст) - муаллифи «Таърихи тоҷи Салмонӣ» ё («Зайли «Зафарнома») буда, баъд аз он, ки соли 1397 аз Шероз ба Самарқанд назди Темурланг омад, дар дарбори ӯ ба хидмат ворид шуд, то дар соли 1410 аз Шохрух фармон гирифт, ки таърихи ҳукмронии Темурлангро то ба охир бинависад. Унвони аслии ин асари таърихӣ ӯ, ки муҳаққиқин номи мазкурро шартан ба он гузоштаанд, дақиқ маълум нест. Воқеоти он аз охири ҳукмронии Темурланг шуруъ шуда, дар авоили замони Шохрух (то соли 1409) ба итмом мерасад. Қимати асар дар он аст, ки муаллиф шоҳиди воқеот аст ё аз шоҳидони боэътимод шундааст, ҳамчунон дигар ҳуҷҷатҳои расмии давлатиро сабт кардааст. Маълумоти ин китоб, ки як давраи хеле кӯтоҳи таърихро дар бар мегирад, дар таърихномаҳои бузургу боэътимоди баъдӣ айнан кӯчонида шудааст, ки ҳуди ҳамин далели арзишманд будани китоби мазкур аст.

Муинуддини Натанзӣ (асри XIV-XV) - муаррихи машҳур, ки бо «Мунтахабу-т-тавориҳ» ва «Аноними Искандар»-и худ шинохта шудааст. Ӯ зодаи Систон буд ва дар Форс дар дарбори набераи Темурланг, Искандар ибни Умаршайх ба сар мебурд. Ӯ ду асар қариб, ки пурра ба ҳам монанданд, фарқ дар он аст, ки яке ба номи Искандар – ҳокими Форс - бахшида шудааст. Аз сабаби надоштани унвон академик В. В. Бартолд онро «Аноними Искандар» номгузорӣ кардааст, ки имрӯз бо ин унвон маъруф аст ва соли 1412 таълиф шудааст. Дигаре ба номи ҳокими Ҳирот - Шохрух соли 1414 навиштаву бахшида шудааст. Ин ду асар дар баробари маълумоти таърихӣ пешин, инчунин ахбори муҳими таърихиеро роҷеъ ба замони Темуриён дар

¹ Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Баргардонанда А. Муродзода. Душанбе: Эр-граф, 2019. - 488 с.

бар мегирад, ки дар дигар рисолаҳои таърихӣ дида наметавонанд. Маълумоти гирдовардаи Натанзӣ то имрӯз муҳаққиқинро дар ҳайрат гузоштааст, ки ӯ аҳбори муфассали таърихро роҷеъ ба вилоёти ҷанубии Эрони имрӯза ва Осиёи Миёна аз кучо гирифта бошад. Баъзе аз муҳаққиқини аврупоӣ бар ин назаранд, ки Натанзӣ шояд аз манобеи туркии ба мо номаълум ва ё аз рӯзномае истифода карда бошад. Аз ин рӯ, истифодаи маълумоти Натанзӣ барои омӯзиши таърихи ибтидои давраи Темуриён дорой аҳамият мебошад.

Дастнависи асари Муинуддини Натанзӣ «Мунтахабу-т-таворих» дар китобхонаи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи улмҳои Федератсияи Россия маҳфуз аст¹ ва соли 2004 дар Техрон нашр шудааст.² «Аноними Искандар» соли 1957 дар Техрон ба таъби расид.³

Алӣ ибни Абдулқодир ал-Мақризӣ (1364-1442). Аз зумраи муаррих ва ҷуғрофидони араб буда, дар Қоҳира таваллуд ёфтааст. Пас аз таҳсил муддате дар ин ҷо вазиғаҳои қозигӣ ва муҳтасибиро иҷро карда, пас ба шаҳри Димишқ рафта, муддати даҳ сол (1408-1418) дар он ҷо ба сифати мударрис кор карда, боз ба Миср баргашт ва ба корҳои илмӣ машғул гардид. Ба қалами ӯ китобҳои «Китобу-л-мавоиз ва-л-итибор фӣ зикри-л-хитат ва-л-асар» («Китоби таълим ва тарбия дар зикри хиттаҳо ва ёдгориҳо») ва «Китобу-с-сулук ли-маърифати дували-л-мулук» («Китоби роҳҳои дониш барои маърифати сулолаҳои ҳукмрон») мансубанд. Дар асари «Китобу-с-сулук ли-маърифати дували-л-мулук» дар бораи таърихи Аюбиҳо ва мамлукҳо маълумот оварда шудааст. Ин асар воқеаҳои

¹Муинуддини Натанзӣ. «Мунтахабу-т-таворих»-и Муинӣ. Дастхати китобхонаи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи улмҳои Федератсияи Россия. С 382 (566 в).

²Натанзӣ Муинуддин. «Мунтахабу-т-таворих»-и Муинӣ. Техрон: Нашриёти Парвини Истаҳрӣ, 2004.

³Муинуддини Натанзӣ. «Мунтахабу-т-таворих»-и Муинӣ маъруф ба «Аноними Искандар». Бо тасҳеҳи Ж. Обен. Техрон, 1336 ҳ.ш. (1957).

таърихи то соли 1440 дар бар гирифта, дар бораи муро-силоти халифа ан-Носир бо муғулҳо ва таҳрики халифа барои ҳучуми муғулҳо ба Бағдод ахбори муҳим дода шудааст. Асари «Китобу-с-сулук ли-маърифати дували-л-мулук»-и ал-Мақризӣ дар Қоҳира ба таъб расидааст.¹

Фасехуддин Аҳмад ибни Ҷалолуддин Маҳмуд маъруф ба Фасеҳи Хавофӣ (1375 пас аз 1441). Муаррихи зулисон-найн буда, ба қалами ӯ асари «Мучмалу-т-таворих» ман-суб аст, ки он бо номи «Мучмали Фасеҳӣ» низ маъруф аст. Муаллиф аз соли 1415 то соли 1433 дар хидмати дарбори Шоҳрух ва писараш Бойсункур буд. Баъд аз соли 1433 миёни ӯ ва зани Шоҳрух - Гавҳаршод ранчишҳое падид омад, ки бад-ин восита Фасеҳ муддате дар ҳабс нигоҳ дошта шуд, то дар соли 1442 мавриди лутфи султон қарор гирифт ва аз банд раҳо шуд. «Мучмали Фасеҳӣ» агарчи мухтасари таърихи умумист, аммо дар зикри воқеаҳо бо он ҳама мухтасарот хеле ғанист ва санаҳои муҳими таъ-рихиро метавон ба осонӣ дарёфт. Муаллиф дар ин асари худ ҳикоеҳои мухтасарро аз зуҳури Одам то таваллуди пайғамбари ислом оварда, пас сабти мухтасари воқеоти таърихи сола ба сола, аз соли аввали ҳичрӣ то соли 845 ҳичрӣ (солҳои 622-1442) меорад. Муаллиф кӯшиш карда-аст, то бо зикри мухтасар воқеоти ҳар солро бо кӯтоҳ-тарин ҷумлаҳои замони худро муфассалтар баррасӣ намудааст. Асари Хавофӣ «Мучмали Фасеҳӣ» соли 1340 ҳ.ш. дар Машҳад ба таъб расида,² соли 1386 ҳ.ш. дар ҳач-ми се чилд аз ҷониби Сайид Муҳсин Ночии Насрободӣ

¹ Ал-Мақризӣ, Тақиаддин Аҳмад ибни Алӣ. Китоб ас-сулук ли-маърифати дували-л-мулук. Қоҳира, 1934.

² Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Бо эҳтимоми Маҳмуд Фаррух. Ҷилдҳои I-II. Машҳад, 1340 ҳ.ш.

дар Техрон нашр гардид.¹

Шихобуддин Абулаббос Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Абдуллоҳ ал-Ханафӣ маъруф ба Ибни Арабшоҳ (1392–1450). Мутаваллиди Димишқ, вале аслан эронист ва ба соли 803 х.қ./ 1400-01 мелодӣ ҳангоми ҳучуми Темурланг дар шумори асирон аз Шом ба Самарқанд рафт ва тамоми ҳаводиси то соли 807 х.қ./1404-05 руҳдода дар сарзаминҳои ишғолии Темурлангро ба чашми сар дидааст. Муаллифи «Аҷоибу-л-мақдур фӣ навоиби Темурланг» аст, ки ин китоб зери унвони «Аҷоиб ал-мақдур фи ахбор Темур» низ маъруф аст. Асари мазкур аз ҷумлаи он таърихномаҳои нодирест, ки дар замони ҳукмронии Темурёни аввал навишта шуда, муаллифи он ба қору фаъолиятҳои ҷангии Темурланг аз нуқтаи назари интиқодӣ муносабат кардааст, ки назари чунин манобеи таърихӣ кам аст. Осори Ибни Арабшоҳ дар қутуби баъдӣ бисёр истифода шуда ва муҳаққиқини замони ахир низ бо эътимоду боварӣ навиштаҳои ӯро бисёр истифода мекунанд. Китоби «Аҷоиб ал-мақдур фи ахбори Темур» дар Техрон² ва Қоҳира³ нашр шудааст.

«Ал-фусулу-с-султония фӣ-л-усули-л-инсония» - муаллифаш номаълум ва шахсест, ки дар замони ҳукмронии Иброҳим султони Темурӣ (1414-1435) ба сар бурда, ин асарашро низ ба номи ӯ таълиф намудааст. Муҳаққиқин тахмин кардаанд, ки асари мазкур шояд дар миёни солҳои 1414-1426 навишта шуда бошад. Он асари бузурги таърихӣ-насабшиносист. Дар вай таърихи насаби бисёр халқҳои олам ва қабоилу хонадонҳои бузург аз замонҳои қадим шуруъ шуда, то аҳди зиндагонии муаллиф гирд омада аст. Дикқати бештари ӯ ба таърихи алавиёну

¹.Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Ҷилдҳои I-III. Муқаддима, тасеҳ ва таҳқиқи Сайид Муҳсин Ночии Насрободӣ. Техрон: Асотир, 1386 х.ш.

².Ибни Арабшоҳ. Аҷоибу-л-мақдур фи ахбор Темур. Бо эътимоди Муҳаммад Алӣ Наҷотӣ. Нашри 4. Техрон: Муассисаи илмӣ ва фарҳангӣ, 1991.

³.Ибни Арабшоҳ, Шихобиддин Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Абдуллоҳ. Китоб Аҷоиб ал-мақдур фи ахбор Темур. Қоҳира, 1305 х.ш.

Темуриён ва ҳукуматҳои муосири худ аз румиён гирифта, то чиниён равона гардидааст, ки барои омӯзиши таърихи мардумони гуногуни ибтидои асри XV хеле муҳим аст.

Шарафуддин Алӣ ибни Зиёуддин Ҳусайн ибни Шарафуддин Алӣ ибни Шамсуддин Разиӣ Яздӣ (ваф. 1452-54). Нависанда, муаррих, шоир ва донишманди маъруфи дарбори Темуриён. Таърихномаи ӯ бузургтарин таърихи ғуҷути Темуриён ва ҷойнишинони ӯст. Ӯ дар илми нучум донишманди варзида буд то ҷое ки Улуғбек дар муоинаҳои кайҳонӣ аз расадхонаи худ ба Алиӣ Яздӣ эҳтиҷ дошт ва аз дониши вай истифода мебард. Вай китобе дорад бо номи «Кунҳу-л-мурод фӣ илми-л-вафқ ва-л-адад» дар мураббаоти сеҳрӣ ва рақамҳои босаодат. Асари дигаре дар муаммошиносӣ таҳти унвони «Ҳулалӣ мутарраз» ва ҳам таъриҳе аз ҳаёт ва эҷодиёти шуарои форсӣ араб бо номи «Тухфату-л-фақир ва ҳадияту-л-ҳақир», инчунин мактуботи таълиқоти зиёде ба китобҳои дигар аз вай боқӣ мондаанд. Шухрати бештар ӯ бо «Зафарнома» касб кардааст. Дар миёни дигар таърихномаҳои ба замони Темуриён «Зафарнома»-и Яздӣ бо фаро гирифтани ҳаводиси таърихӣ ва равонии забони услуби худ фарқ мекунад. Дар ибтидо онро ҳукмрони Форс - писари Шохрух, Иброҳим султон бо кумаки котибони давлатӣ худ дар асоси ҳуҷҷатҳои расмӣ давлатӣ ва шохидони айни, инчунин шахсонӣ қобили эътимод тартиб дод. Баъдан он аз тарафи Алиӣ Яздӣ вероиши илмию адабӣ ёфт ва бар он воқеоти зиёде афзуда шуд, аз ҷумла таърихи замони Шохрух ва Иброҳим султон. Воқеоти таърихӣ он то соли 1424-ро дар бар гирифта, ба арзандатарин таърихномаҳои замони худ мубаддал шуд. Бо вучуди ин ки Шарафуддин Алиӣ Яздиро баъзе аз муарриҳин «муарриҳи чоплус»¹ ва «ба қавму миллияти хеш чандон алоқаманд набуда»² ном-

¹ Ҳусайн Дистум. Таърихи ҷаҳонкушоии Темуриён. С.152.

² Мавлоно Шарафуддин Алиӣ Яздӣ. Зафарнома. Ба тасҳеҳ ва эътимомӣ Муҳаммади Аббосӣ. Техрон, 1336, ҷилди аввал, муқаддимаи мусаҳҳеҳ. С. 20.

гузорӣ кардаанд, аммо инсофан бояд иқрор шуд, ки ӯ «Зафарнома»-ро бо зеботарин баён ва шеботарин сабк тасниф карда, дар баёни тамоми воқеот хеле моҳирона услуби маҷози мурсал (чизеро зикр карда, чизи дигареро мадди назар доштан)-ро истифода карда, тамоми куштору ғорат ва айшу нӯши он саффоки таърих - Темурлангро сабти дафтари рӯзгорон намудааст. «Зафарнома»-и Шарафуддин Алӣ Яздӣ дар Техрон борҳо нашр гардидааст.¹ Як нусхаи дастхати «Зафарнома»-и Шарафуддин Алӣ Яздӣ дар китобхонаи ба номи А. А. Семёнови Пажухишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зери рақами 127 маҳфуз аст. Се нусхаи дигари дастнависи «Зафарнома»-и Шарафуддин Алӣ Яздӣ дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази меросии хаттии назди раёсати АМИТ зери рақамҳои 662, 2034 ва 2487 ва дар ганҷинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия якҷанд нусхаи дастхати «Зафарнома»-и Шарафуддин Алӣ Яздӣ,² инчунин ду нусхаи дастхати «Зафарнома»-и Шарафуддин Алӣ Яздӣ дар ганҷинаи китобхонаи Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон маҳфуз аст.³ Тарҷумаи ин китоб ба забони русӣ низ вучуд дорад.⁴

Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд маъруф ба Мирхонд (1433, Балх – 22.06.1498, Ҳирот), муаррихи форс-тоҷик. Падараш Бурҳонуддин Ховандшоҳ аз сайидони Бухоро буда, баъдтар ба Балх меқӯчад. Зиндагии Мирхонд дар Ҳирот, ки яке аз марказҳои илмию маданӣ буд, сипарӣ мешавад. Мирхонд бо хоҳиши Навоӣ асари таъри-

¹Шарафуддин Алӣ Яздӣ. Зафарнома. Бо эҳтимоми Муҳаммад Аббосӣ. Ҷилдҳои 1-2. Техрон, 1957; Шарафуддин Алӣ Яздӣ. Зафарнома. Техрон, 2008.

² Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 251-262.

³ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 27-32.

⁴ Шараф ад-дин Али Йезди. Зафарнаме/Подг. к печати, предис. и указ. А. Урунбаева. – Ташкент, 1972.

хиаширо зери унвони «Равзату-с-сафо фи сирати-л-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» навиштааст. Ин асар аз 7 ҷилд иборат буда, шаш ҷилди он ба қалами Мирхонд тааллуқ дорад. «Равзату-с-сафо» фарогири матолиби аз бунёди олам то ислом, роҷеъ ба Муҳаммад ва ҷаҳор халифаи аввал, дар бораи дувоздаҳ имоми аҳли ташайюъ ва хилофати Умавиён ва Аббосиён, пиромуни сулолаҳои ҳамасри Аббосиён дар Эрон ва Ҳиндустон, роҷеъ ба Чингизхон ва чингизиён, пиромуни Темур ва Темуриён то соли 1469, ҳукмронии султон Ҳусайн дар Хуросон (1469-1506) мебошад. Ҷилди 7 ва хотимаи асарро набераи ӯ Хондамир ба итмом расондааст. Китоби «Равзату-с-сафо фи сирати-л-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо» соли 1339 Ҳ. ш. дар Техрон нашр гардидааст.¹ Ду нусхаи дастхати «Равзату-с-сафо» дар китобхонаи ба номи А. А. Семёнови Пажухишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зери рақамҳои 51 ва 322 ва дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ 14 нусхаҳои дастхати «Равзату-с-сафо» маҳфуз аст.² Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия низ шумораи зиёди нусхаҳои дастхати «Равзату-с-сафо» вучуд доранд.³ Нусхаҳои зиёди дастхати «Равзату-с-сафо» дар ганҷинаи китобхонаи Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон маҳфузанд.⁴

Сайид Ҷаъфар ибни Муҳаммад, машҳур ба Ҷаъфарӣ (асри XV). Муаррихи маъруфи форс-тоҷик, аз ҷумлаи хидматгузори ҳокими Язд буд. Муаллифи «Таърихи кабир», ки машҳур ба «Таърихи Ҷаъфарӣ» низ ҳаст. Китоби мазкур ба шакли таърихи умумӣ аз ибтидои офариниш то

¹ Мирхонд. Равзату-с-сафо фи сирати-л-анбиё ва-л-мулук ва-л-хулафо. Ҷилдҳои 1-7. Техрон, 1339 Ҳ.ш.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 36-45.

³ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 87-105.

⁴ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 1. С. 31-36.

соли 1446-ро фаро мегирад. Дар миёни солҳои 1447-1452 навишта шуда, иборат аз шаш қисм аст. Қисмати охири он таърихи ҳукмронии Темурланг ва ҷонишинони вай то замони навишта шудани китоб аст. Арзиши бештари илмӣ он низ дар ҳамин қисмат аст, ки замони зиндагонии муаллиф мебошад. Муаллифи мазкур китоби дигаре низ дар таърихи умумӣ дорад, ки бо номи «Таърихи восит» маъруф аст ва сабти воқеоташ то соли 1417 аст. Ӯ ҳамчунони асари дигаре дорад таҳти унвони «Таърихи Язд», ки таърихи Яздро аз қадим то замони Шохрух дар бар мегирад. Аз ин китоб метавон ба ҳаёти шахрии мардуми тоҷик, дар мисоли шаҳри Язд маълумоти амиқтар пайдо кард, зеро муаллиф дар он аз тамоми соҳаҳои зиндагонии шаҳриён ёд кардааст.

Абубакр Техронӣ Исфаҳонӣ (ҳаёташ дар миёни солҳои 1447–1478) - муаллифи «Китоби Диёрбакрия». Соли 1452, ки шаҳри Исфаҳонро Ҷаҳоншоҳи Қароқуйюнлу ишғол намуд, ӯ ба хидмати дарбори онҳо даъват шуд ва вазифаи муншии девонро иҷро мекард. Дар бисёр юришҳои Қароқуйюнлуӣ дар самти Ҳирот, Форс ва ғайра иштирок дошт. Баъдан ӯро Узун Ҳасани Окқуйюнлу ба хидмати дарбори худ, бо ҳамон вазифаи муншигиаш ба кор пазируфт. Соли 1470 бо фармони Узун Ҳасан ба навиштани таърихи сулолаи Окқуйюнлу шуруъ намуд ва онро зери унвони «Китоби Диёрбакрия» ба итмом расонид, ки сабти воқеоташ то соли 1474 аст. Дар баробари таърихи Окқуйюнлу таърихи Қароқуйюнлу ва Темуриён баъди марги Шохрух то ба тахт нишастани Ҳусайн Бойқароро низ навишт. Аҳамияти ин асар дар он аст, ки тамоми воқеоти он дар замони зиндагии муаллиф рух додаанд ва ҳам дар бештари маврид ӯ шохиди навиштаҳои худ аст.

Камолуддин Абдурраззоқ ибни Ҷалолуддин Исҳоқи Самарқандӣ (7.11.1413 – июл - августи 1482) - муаррих, нависанда, арбоби давлатӣ ва сӯфии машҳур, зодаи Ҳирот

аст, вале чун падараш аз аҳли Самарқанд буд (ва вазифаи қозигӣ ва шайхулисломиро дар сипоҳи Шохрух адо мекард) ба Абдурраззоқи Самарқандӣ маъруф шуд. Дар 25-солагиаш ба дарбори Шохрух роҳ ёфт ва зиёда аз 26 сол дар вазоифи муҳими давлатӣ кор кард ва муддате дар Ҳиндустону Гелон ба сифати сафири давлати Шохрух адои вазифа намуд. Дар охири умр султон Абусаъиди Темурӣ раёсати хонақоҳи Шохрухи Ҳиротро бар уҳдаи ӯ гузошт, то дар ҳамон ҷо аз дунё гузашт. «Матлаъу-с-саъдайн ва мачмаъу-л-бахрайн»-и ӯ дар зикри воқеоти таърихии солҳои 1304-1470, махсусан солҳои ахири он, дорой маълумоти муҳими таърихиянд. Шарҳи вақоеи таърихӣ аз замони таваллуди султон Абусаъиди Элхонӣ то марги султон Абусаъиди Темурист ва ба ҳамин сабаб унвони китоб ҳам ба номи ин ду Абусаъид сохта шуд. Он иборат аз ду ҷилд (дафтар) аст. Ҷилди аввал аз таваллуди Абусаъид то марги Темурланг ва ҷилди дувум аз ҳукмронии Шохрух то поёни ҳукумати Абусаъиди Темуриро дар бар мегирад. Сипас муаллиф аз авзои давлати Темуриён баъди марги Абусаъид ва ба тахт нишастани Ҳусайн Бойқароро (1470) менависад. Агар як идда ахбори таърихии онро дар дигар кутуб, махсусан дар асарҳои Ҳофизии Абрӯ мушоҳида кунем, пас вақоеи баъди солҳои 1426-1427-умро бори аввал дар ҳамин китоб вохӯрдан мумкин аст. Яъне воқеоти чихил соли ахири асари мазкур арзишҳои баландтари илмиро соҳиб аст. Дар охири умр ҷоҳу мансабро гузошт ва шайхи хонақоҳнишин шуд. Ин китобҳои ӯ низ машҳуранд: «Шарҳи рисолаи «Азудия» (дар нахви араб), «Достони сафари Ҳиндустон», «Шарҳи гароиб ва баёни аҷоибии он». Се нусхаи дастнависи «Матлаъу-с-саъдайн ва мачмаъу-л-бахрайн» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази меросии хаттии назди раёсати АМИТ зери рақамҳои 347, 1057 ва 102/VI ва дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия 6 нусхаи дастхати «Матлаъу-с-саъ-

дайн ва мачмаъ-ул-бахрайн» махфуз аст.¹ Асари Абдур-разоки Самарқандӣ «Матлаъ ас-саъдайн ва мачмаъ ал-бахрайн» дар Техрон² ва Лоҳур³ ба таъб расида, пораҳои ин асар бо забони русӣ низ нашр гардидаанд.⁴

Сайид Заҳируддин ибни Сайид Насируддини Маръашӣ (1412–1489). Муаллифи «Таърихи Табаристон, Рӯён ва Мозандарон» аст, ки ин китоб таърихи Табаристонро аз ибтидои бунёдаш то соли 1476 дар бар мегирад. Ба қалами ин муаллиф китоби дигаре зери унвони «Таърихи Гелону Дайламестон» мансуб аст, ки он зикри воқеотро аз қадим то соли 1489 дар бар мегирад. Маълумоти ин ду китоб доир ба таърихи вилоятҳои кӯхистонии тоҷикнишини қисматҳои ҷанубии соҳилҳои баҳри Каспий хеле нодиранд ва барои муҳаққиқин аз ҷумлаи манобеи муҳими таърихӣ маҳсуб мешаванд.

Дар асари «Таърихи Табаристон, Рӯён ва Мозандарон» дар бораи лашкаркашии Сарбадорон бо сарвариин амир Вачехуддини Масъуд ба Мозандарон ва навоҳии он маълумоти ҷолиб ва нодир ҷой дода шудааст. Ин асар соли 1345 ҳ.ш. дар Техрон нашр гардид.⁵

Муинуддин Муҳаммад Замчӣ Исфизорӣ (тах. 1446-47 – 1498) - муаррих ва шоиру хаттоти моҳири форс-тоҷик, ки дар овони ҷавонӣ барои касби илм ба шаҳри Ҷирот омада, пас аз андак муддате донишу истеъдодашро ба назар гирифта, вазири султони Хусайн Бойқаро – Низомулмулк ӯро ба дарбор даъват кард ва бештар аз бист сол дар вазифаи дарборӣ зери ҳимояи ин вазир кор кард. Дар

¹Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 262-273.

²Матлаъу-с-саъдайн ва мачмау-л-бахрайн. Муқаддимаи А. Навой. Техрон, 1372 ҳ.ш.

³Абдурразоки Самарқандӣ. Матлаъу - с - саъдайн ва мачмау-л-бахрайн. Бо эҳтимоми Муҳаммад Шафъ. Ҷилдҳои 1-2. Лаҳор, 1360-1368/1941-1949.

⁴Абд ар-Раззак ас-Самарқандӣ. Матла' ас-са'дайн ва маҷма' ал-бахрайн //МИТТ. Т. I. –М.- Л., 1939. С. 529-535.

⁵Сайид Заҳируддин ибни Сайид Насируддини Маръашӣ. Таърихи Табаристон, Рӯён ва Мозандарон. Техрон: Муассисаи матбуоти шарқ, 1345 ҳ.ш.

ниҳоят бо кадом сабабе ҳокимон аз ӯ норозӣ шуда, соли 1498 ба қатлаш расониданд.

Исфизорӣ бо фармони Низомулмулк таърихи Ҳиротро таҳти унвони «Равзоту-л-чаннот фӣ авсофи мадинати Ҳирот» дар муддати се сол (1491-1494) навишт. Китоби мазкур аз 26 (ё 27) равза иборат буда, панҷ равзаи аввал батафсил дар ҷуғрофиёи Ҳуросон аст.¹ Чун Исфизорӣ бо Мирхонд дар як замон, дар як доираи адабӣ ва дар як дарбор ба сар мебурданду эҷод мекарданд, шояд аз кори якдигар огоҳ низ будаанд, зеро баъзе аз ҳаводиси ҳар дуи ин китоб бо ҳам шабеҳу тавъам афтадаанд.

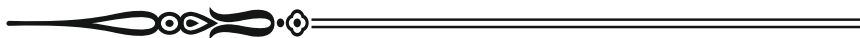
Дар ганчинаи дастхаҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия 2 нусхаи дастхати «Равзоту-л-чаннот фӣ авсофи мадинати Ҳирот» маҳфуз аст² ва ин китоб соли 1388 ҳ.ш. дар Техрон ба таъб расид.³

¹Ч. А. Стори. Персидская литература. Био-библиографический обзор /Переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. М.: Гл.ред. вост. лит, 1972. Ч.2. С. 1046.

²Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 234-237.

³Замчии Исфизорӣ. Равзоту-л-чаннот фӣ авсофи мадинати Ҳирот. Техрон, 1338 ҳ.ш.

**МАЪХАЗҶОИ ХАТТИ АСРИ XVI НИМАИ
АВВАЛИ АСРИ XIX
(ОХИРИ АСРИ МИЁНА)**

Маъхазҳое, ки дар ин замон таълиф шудаанд, хеле зиёданд. Дар онҳо масоили гуногуни ин давра ва аҳди гузашта акс ёфта, аксари ин маъхазҳо бо забони форсӣ иншо шудаанд. Муаллифони маъхазҳои ба таърихи Мовароуннаҳр Хуросону Эрон бахшидашуда асосан муаррихони дарборӣ буданд, ки дар ҳукуматҳои замони хеш ба коре чалб мешуданд ва аз ин рӯ ҳуччатҳои давлатӣ барои истифода ба онҳо дастрас буданд. Онҳо асарҳои худро бо фармони ин ё он ҳоким менавишанд ва баъди иҷрои он соҳиби инъом мегардиданд. Аз ин рӯ, маълумоти овардаи онҳо беғаразона ва холисона набуда, ба ҳамин сабаб ба муҳаққиқ лозим аст, ки онҳоро аз нуқтаи назари интиқодӣ ва татбиқӣ баррасӣ намоянд.

Қамолӣддин Алӣ ибни Муҳаммад ал-Ҳаравӣ маъруф ба Банноӣ (1453, Ҳирот – 1512, Насаф, Қаршии ҳозира), муаррих, шоир ва донандаи илми мусиқӣ. Банноӣ дар хонадони меъмор таваллуд шуда, дар Ҳирот умр ба сар бурда, ба Ироқ, Бухоро ва Самарқанд сафар намудааст. Баъди аз тарафи Шайбониҳон ишғол шудани Мовароуннаҳр Банноӣ ба хизмати ӯ меояд. Соли 1507 дар рикоби Шайбониҳон ба Ҳирот баргашт. Шайбониҳон ба Банноӣ супориш медиҳад, ки воқеаҳои лашкаркашии ӯро нависад. Соли 1510 пеш аз он ки шаҳри Ҳирот ба дасти Исмоили Сафавӣ гузарад, Банноӣ зодгоҳи худро тарк намуда, ба Насаф (Қарши) меояд. Соли 1512, ҳангоми ҳучуми Начми Сонӣ ба Мовароуннаҳр Банноӣ дар Қарши кушта мешавад. Ба қалами Банноӣ се девони ашъор, қасидаҳои зиёд, рисолаҳо оид ба мусиқӣ, асарҳои таърихии «Шайбонинома», «Футуҳоти хонӣ» тааллуқ доранд. «Шайбони-

нома» яке аз асарҳои муҳими он давра ба шумор меравад. Дар ин асари таърихии Банной маълумоти фаровоне оид ба таърихи узбакони Дашти Қипчоқ аз соли 1469 (аз замони шайх Ҳайдар) то октябри соли 1503, (аз тарафи Шайбониҳон ишғол шудани Хоразм) оварда шудааст.

Дар ин асари Банной дар бораи тохту този узбакони сахрогард ба Мовароуннаҳр ва аз тарафи онҳо бераҳмона гонат шудани аҳолии осоишта маълумоти зиёде ҷой дорад. Муаллифи асар номи қabilaҳо ва пешвоёни онро, ки дар тохтутози Шайбониҳон дар Дашти Қипчоқ ва Мовароуннаҳр ӯро кумак намуда буданд, зикр менамояд.

«Футуҳоти хонӣ» дар байни солҳои 1504-1510 навишта шуда, чун «Шайбонинома» ба таърихи сулолаи Шайбониён ва забткориҳои онҳо бахшида шудааст. Ин ду асар якдигарро пурра қарда, доир ба вазъи умумии кишварҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва Эронро Озарбойҷон, задухӯрдҳои байниқадгарӣ ва кашмакашҳои дохилӣ аз маъхазҳои муҳимтарин ба шумор рафта, дар онҳо муаллиф назари худро доир ба тарзи давлатдорӣ ва масъалаҳои ахлоқӣ баён намудааст. Нусхаи дастнависи «Футуҳоти хонӣ» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 778/І,¹ ду нусхаи дастхати «Шайбонинома» дар ганҷинаи китобхонаи Пажуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон² ва як нусхаи дастнависи ин асар дар китобхонаи А.А. Семёнови Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А.Дониш маҳфуз аст.³

Ғиёсуддин ибни Ҳумомуддин Ҳусайнӣ, маъруф ба Хондамир (1475, Ҳирот – 1535, Дехлӣ), муаррих, набераи Мирхонд. Аввал дар Ҳирот, дар дарбори Темуриён хиз-

¹.Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 56-57.

².Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 7. С. 25; Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 10. С. 23-24.

³.Қамолиддин Баной. Шайбонинома. Дастхати №38. Китобхонаи А. Семёнов. Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш.

мат карда, баъд аз сарнагун шудани сулолаи Темуриён дар Хирот муддате дар дарбори Исмоили Сафавӣ кор кард ва соли 1528 ба шаҳри Дехлӣ, ки маркази империяи Темуриёни Ҳинд ба шумор мерафт, сафар намуд. Дар дарбори писари Бобур - Ҳумоюн хизмат карда, дар лашкаркашиҳо иштирок намуда, шоҳиди бевоситаи бисёр воқеаҳои таърихӣ буд. Ҳангоми дар Ҳиндустон буданаш асари «Ҳабибу-с-сияр»-ро дар се ҷилд навишт.¹ Муаллиф дар ин китоб дар бораи таърихи Эронӣ Хуросон, Мовароуннаҳр ва дигар мамлаҳкаи Шарқ дар асрҳои XV – нимаи аввали асри XVI маълумот додааст. Ба ҷуз ин асар ба қалами Хондамир боз асарҳои «Дастуру-л-вузаро»², «Мақориму-л-ахлоқ»³, «Ҳумоюннома», ҷилди ҳафтум ва хотимаи «Равзату-с-сафо» тааллуқ доранд. Як нусхаи «Ҳабибу-с-сияр» дар китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Пажухишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон зери рақами 145 маҳфуз аст. Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ се нусхаи дастхати «Ҳабибу-с-сияр» зери рақамҳои 246, 2027 ва 3044,⁴ нусхаҳои зиёди «Ҳабибу-с-сияр» дар ганҷинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия маҳфуз аст.⁵ Як нусхаи дастхати «Дастуру-л-вузаро» дар ганҷинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зери рақами 5524 нигоҳдорӣ мешавад.⁶

¹Хондамир Ғиёсуддин ибни Ҳумомуддин. Ҳабибу-с-сияр. Зери назари Ҷалолуддини Ҳумой. Ҷ. 1-4. Теҳрон, 1380.

²Хондамир Ғиёсуддин ибни Ҳумомуддин. Дастуру-л-вузаро. Тасҳех ва муқаддимаи Саид Нафисӣ. Теҳрон: Иқбол, 1938. -270 с.

³Хондамир Ғиёсуддин ибни Ҳумомуддин. Мақориму-л-ахлоқ. Бо эҳтимоми Муҳаммад Иболи Ошиқ. Нашри 1. Теҳрон: Мероси мактуб, 1999. - 295 с.

⁴Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 45-48.

⁵Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 110-125.

⁶Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 52-53.

Мир Яҳё ибни Абдуллатиф ал-Ҳусайнӣ ас-Сайфӣ ал-Қазвинӣ (январӣ 1481-июни 1555) дар Қазвин вазифаи козигиро иҷро мекард. Соли 960 ҳ.қ./1552-1553 бо иттиҳомӣ ҷонибдорӣ аз мазҳаби суннӣ дар Исфаҳон ба ҳаби гирифта шуд ва 14 июни соли 1555 аз олам даргузашт. Бо дастури писари ҷаҳоруми шоҳ Исмоил – Баҳром мирзо (ваф. 1549) ба навиштани асари таърихӣ худ шуруъ намуда, соли 1542 онро бо унвони «Луббу-т-таворих» ба охир расонд. Ин асар аз ҷаҳор қисм иборат буда, се қисми он ба воқеаҳои давраи қадим ва қисми чоруми он ба руҳдодҳои таърихӣ давраи ҳукмронии Исмоили Сафавӣ (1501-1524) ва ҳокимони дигари ин сулола бахшида шудааст. Дар ганҷинаи дастҳои Паҷӯшишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия 5 нусхаи дастхати «Луббу-т-таворих» маҳфуз аст.¹

Муҳаммадёр ибни Араби Қатаған (нимаи дуҷуми асри XV – нимаи аввали асри XVI) китоби таърихиеро бо номи «Мусаххиру-л-билод» навиштааст, ки он аз муқаддима, шаш боб ва хотима иборат аст. Ин китоб воқеаҳои солҳои ҳукмронии сулолаи Шайбониҳо ва солҳои аввали ба сари қудрат омадани Аштархониҳоро фаро мегирад. «Мусаххиру-л-билод» соли 1385 ҳ.ш. дар Техрон ба таърифи расидааст.² Ин китоб соли 2009 аз ҷониби олимони узбек И. Бекҷонова ва Д. Сангилова аз забони форсӣ ба забони узбекӣ тарҷума ва нашр гардидааст.³

Муҳаммад Маъсум ибни Хоҷагии Исфаҳонӣ (нимаи дуҷуми асри XV-нимаи аввали асри XVI) аз мулозимони дастгоҳи салтанати шоҳ Сафӣ буда, китоби худ «Хулосату-с-сияр (Таърихи рӯзгори шоҳ Сафӣ)»-ро дар аввалин соли сал-

¹Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 127-131.

²Муҳаммадёр ибни Араби Қатаған. Мусаххиру-л-билод. Бо таърифи Нодираи Ҷалолӣ. Техрон: Мероси мактуб, 1385 ҳ.ш.

³Муҳаммадёр ибни Араби Қатаған. Мусаххир ал-билод/тарҷ. аз забони форсӣ ба забони узбекӣ аз ҷониби И. Бекҷонова ва Д. Сангилова. Тошканд, 2009.

танати шоҳ Аббоси II 1052 ҳ.қ. /1642-1643 ба итмом расондааст. Азбаски муаллиф бо дарбори шоҳ Сафӣ наздикии зиёд дошт ва худи ӯ бевосита шоҳиди воқеаҳо буд, ӯ рӯйдодҳои таърихро ба таври дақиқ тасвир намудааст.¹ Ин асар соли 1368 ҳ.ш. дар Техрон ба нашр расид.²

Муҳаммад Солеҳ «ба таносуби ном худро дар ашъораш Солеҳ мехонад. Вай фарзанди он Нурсайдбек аст, ки муддати тулонӣ аз Чорҷӯй то Адак ҳукумат мекард, ҳокими соҳибхтиёр буд, дар дарбори султон Абусаид Мирзо, Улуғбек ва Ҷукӣ мирзо ихтиёротӣ номаҳдуд дошт, аммо дар кирдор ва хислат шахси бениҳоят бадҳоҳ буд».³

Замони таваллуди Муҳаммад Солеҳ маълум нест, аммо Г. Вамберӣ тахмин мезанад, ки байни солҳои 1451-1455 таваллуд шудааст.⁴ Вай ба табақаи ашроф мансуб буда, дар замони Шайбониҳон нақши шоири дарборӣ ва ҳамсафари чанговарро бозидааст. Солеҳ дар муборизоти Шайбониҳон фаъолона иштирок мекард.

Муҳаммад Солеҳ бо забони туркӣ (чағатой) дар «Шайбонинома» ном асари худ забткориҳо ва корнамоиҳои Шайбониҳонро дар солҳои 1500-1505 бо назм тасвир мекунад. Дар ин асар маълумоти зиёде дар бораи ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии узбакони саҳрогард вучуд дорад. Инчунин дар он маводи фаровони этнографӣ оварда шудааст.

Муҳаммад Солеҳ номи 16 қабиле, ки дар ҳуҷумҳои ишғолгаронаи Шайбониҳон ба Мовароуннаҳр иштирок доштанд, овардааст. Ӯ қабилҳои киёт, қунғрот, буркут, манғит, найман, дурман, ушун, қушчӣ, чалоир, қарлук, сулдуз, тама ва ғайраро номбар мекунад. Мувофиқи маълумоти «Шайбонинома» қисми асосии лашкари Шайбониёнро намояндагони улуси Шайбон - қисми шарқии

¹ Равобити сиёсӣ-дипломатикии Эрон ва ҷаҳон дар аҳди Сафавия. С. 33.

² Муҳаммад Маъсум ибни Хоҷагии Исфаҳонӣ. Хуласату-с-сияр (Таърихи рӯзгори шоҳ Сафӣ). Зери таҳрири Эраҷи Афшор. Техрон, 1368 ҳ.ш.

³ Муҳаммад Салех. Шейбани-наме. Джағатайский текст. Посмертное издание проф. П. М. Мелиоранского. СПб, 1908. С.VII.

⁴ Муҳаммад Салех. Шейбани-наме. СПб, 1908. С.XIV.

Дашти Қипчоқ ташкил меоданд.

«Шайбонинома» бо маълумоти Ҷавти Шайбониҳон ба анҷом мерасад, вале дар бораи ҷангҳои асосӣ ва рӯзҳои охири ҷоҷаомези Шайбониҳон маълумоти хеле кам оварда шудааст. Бобур ин асари Муҳаммад Солеҳро интиқод намуда, қайд менамояд, ки ин маснавӣ бо салиқаи паст иншо шудааст.¹

Дигар асаре, ки онро ба қалами Муҳаммад Солеҳ мансуб меоданд ва то замони мо расидааст, ин «**Таворихи гузида – Нусратнома**» ном дорад, ки соли 1504 бо фармони Шайбониҳон баъд аз Ҷавти Бухорову Самарқанд бо забони туркӣ навишта шудааст. Ин асарро муаллиф ба Шайбониҳон мебахшад. Китоб аз се қисм иборат аст ва ҳар қисми он дар навбати худ ба се боб тақсим мешавад. Дар қисми аввал таърихи ҷингизӣ баён гардида, қисми дувум таърихи Темуриҳоро фаро мегирад ва дар қисми сеюм дар бораи ҷангҳои дохилии баъд аз Ҷавти Абулхайрхон сарзада маълумот оварда, оид ба давраи солҳои кӯдакии Шайбониҳон ва бародари ӯ Маҳмуд султон нақл мешавад. Ду қисми аввал хусусияти талғифӣ (компилятивӣ) дошта, қисми сеюми он мушоҳидаҳои бевоситаи ҳуди муаллиф мебошад. Дар ин асар маълумоти фаровони таърихӣ, иқтисодӣ ва мардумшиносӣ низ мавҷуд аст.

Матни интиқодии ин асар аз тарафи А.М. Акрамов нашр гардидааст.²

Ҷазлуллоҳ ибни Рӯзбеҳон Хунҷии Исфаконӣ (1457 – 1520), асареро бо номи «Меҳмонномаи Бухоро» таълиф намуд, ки дар он маълумоти пурқиммате оид ба ҳаводиси он замон гирд оварда шудааст.

Ҷазлуллоҳ ибни Рӯзбеҳон Хунҷии Исфаконӣ, ки мусулмони суннимазҳаб буд, баъд аз ғалабаи Исмоили

¹ Заҳируддин Муҳаммад Бобир. Бобирнома (ба забони туркии ҷағатой). – Ташкент, 1960. С.243.

²Таворих-и гузида. Нусрат-наме/Иссл, критич. текст А. М. Акрамова. Ташкент: Фан, 1967.

Сафавӣ дар Эрони Ғарбӣ аз Исфаҳон ба Мовароуннахр паноҳ бурда, яке аз муқаррибони Шайбониҳон гардид. Дар ин ҷо ӯ ба таълифи ин асари таъриҳӣ шуруъ намуд. Ба гуфтаи муаллиф ӯ ба он «Сафарномаи Бухоро» ном ниҳоданӣ буд ва ин андешаро ба Шайбониҳон баён намуд. Шайбониҳон амр дод, ки ин китобро нависад ва ба он «Меҳмонномаи Бухоро» ном ниҳад.

Баъд аз қатли Шайбониҳон (1510) Фазлуллоҳ ибни Рӯзбеҳони Исфаҳонӣ дар дарбори Убайдуллоҳон (1533-1539) ба хизмат даромад ва барои ӯ китоби «Сулуку-л-мулук»-ро навишт. Илова ба асарҳои «Меҳмонномаи Бухоро» ва «Сулуку-л-мулук» ба қалами Рӯзбеҳони Исфаҳонӣ боз китоби «Таъриҳи оламорои Аминӣ» тааллуқ дорад, ки он ба таъриҳи ҳукмронии султон Яъқуби Окқуйюнлу (1478-1490) бахшида шудааст.

Муаллиф ба навиштани «Меҳмонномаи Бухоро» соли 1508 оғоз карда, 8 сентябри соли 1509 дар Ҳирот онро ба анҷом расонид. Аҳамияти таъриҳии «Меҳмонномаи Бухоро» аз он иборат аст, ки дар ин асар дар бораи ҳучумҳои Шайбониҳон ба Хуросон ва задухӯрдҳои ӯ бо Сафавиҳо маълумоти гаронбаҳое ҷой доранд. Илова бар он дар ин ҷо ахбори муҳимме оид ба муносибатҳои сиёсӣ ва рабобити мутақобилаи давлати Шайбониҳон бо шоҳ Исмоили Сафавӣ гирд оварда шудааст.

Дар «Меҳмонномаи Бухоро» дар бораи ҳаёт ва зиндагии кӯчиёни Дашти Қипчоқ маълумоти фаровоне мавҷуд аст. Инчунин дар он маводи зиёди хусусияти ҷуғрофӣ дошта ҷой дорад. Китоби «Меҳмонномаи Бухоро» соли 2535 шаҳаншоҳӣ бо эҳтимоми Манучеҳри Сутуда дар Техрон нашр гардид.¹ Як нусхаи дастхати «Меҳмонномаи Бухоро» дар ганҷинаи китобхонаи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон маҳфуз

¹ Фазлуллоҳ ибни Рӯзбеҳон Хунҷии Исфаҳонӣ. Меҳмонномаи Бухоро. Техрон, 2535 шоҳаншоҳӣ.

аст.¹

Масъуд ибни Усмони Кӯҳистонӣ китоберо бо номи «Таърихи Абулхайрхонӣ» таълиф кардааст, ки он оид ба таърихи узбакони кӯчӣ яке аз сарчашмаҳои боэътимод ба шумор меравад. Муаллиф менависад, ки ӯ муншии Суюнчхочахон - писари Абулхайрхон буд. Баъд аз вафоти Суюнчхочахон (1526) ӯ дар хизмати Абдуллатифхон (1540-1551) - писари сеюми Кучкунчихон ибни Абулхайрхон будааст.

Масъуд ибни Усмони Кӯҳистонӣ асари худро хангоми дар қайди ҳаёт будани Абдуллатифхон навиштааст.

«Таърихи Абулхайрхонӣ» бо амри Абдуллатифхон таълиф шуда, аҳамияти таърихи умумичаҳониро дорост. Қисми зиёди он талфифӣ (компилятивӣ) аст. Он давраи аз «офариниши олам» то солҳои 60-уми асри XV-ро дар бар мегирад. Маълумоти нусхаи аслии он дар қисмате, ки дар бораи Абулхайрхон сухан меравад, ҷой дода шудааст. Дар ганчинаи дастҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия се нусхаи дастхати «Таърихи Абулхайрхонӣ» маҳфуз аст.² Дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон як нусхаи дастхати «Таърихи Абулхайрхонӣ» нигоҳдорӣ мешавад.³

Баъзе қисматҳои «Таърихи Абулхайрхонӣ» аз тарафи С.К. Иброҳимова ба забони русӣ дар китоби «Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков» соли 1969 дар Алмаато ба нашр расид.⁴ Поруҳои адоҳидаи ин асар аз тарафи Б.А. Аҳмедов соли 1988 дар китоби «Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 34-35.

² Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 125-127.

³ Масъуд ибн Усман Кухистани. Таърихи Абу-л-Хайр-хани/Рук. фонд ИВ АН РУ. Рук. № 1512, 539/1.

⁴ Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Алма-Ата, 1969.

вв.» дар Тошканд ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардидаанд.¹

Яке аз маъхазҳои бозътимоди ин давра китоби «Ҷаҳонкушои ҳокон» ба шумор меравад, ки дар байни солҳои 1541-1548 аз тарафи муаллифи номаълум навишта шудааст.² Дар ин асар дар бораи Исмоили Сафавӣ ва баъзе ҳамасрони ӯ, аз ҷумла Бобур, муносибати ҳарбиву дипломатии Сафавиҳо бо Шайбониҳо ва ҳодисаҳои муҳими дигар маълумот оварда шудааст. Муаллифи ин асар аз маводҳои китоби «Ҷабибу-с-сияр» ба таври васеъ истифода намудааст. Хусусияти муҳимми ин асар аз он иборат аст, ки дар он муаллиф на танҳо ҳаводиси замони худро баён менамояд, балки онҳоро таҳлил намуда, нуқтаи назари худро нисбат ба онҳо изҳор мекунад.

Соли 1986 муҳаққиқи покистонӣ А. Музтар бо муқаддима ва таълиқот факсимили «Ҷаҳонкушои ҳокон»-ро дар ҳаҷми 623 саҳифа дар Маркази таҳқиқоти форсии Эронӣ Покистон дар Исломобод мунташир кард.³

Саъдуллоҳ ибни Абдуллоҳ ибни Сирочиддин Қосим (асри XVI). Муаллифи асари «Зубдату-т-таворих». Аз матни муқаддимаи асар бармеояд, ки муаллиф ҷонибдори мазҳаби суннӣ буда, ба интишори мазҳаби шиа дар Эрон дар асри XVI назари манфӣ дорад. Тибқи маълумоти муаллиф асар дар минтақае навишта шудааст, ки он зери тасарруфи ҳокимони Усмонӣ буда, ҳангоми таълифи ин асар як қисми Озарбойҷон зери дасти Усмониён қарор доштааст. «Зубдату-т-таворих» соли 952 ҳ.қ./1545-1546 навишта шуда, аммо муқаддимаи он соли 957ҳ.қ./1550

¹ Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX веков. Ташкент: Фан, 1988. С. 215-218.

² Муаллифи номаълум. Ҷаҳонкушои ҳокон. Чопи факсимилӣ. Муқаддима ва тавзеҳоти Оллоҳдетта Музтар. Маркази таҳқиқоти форсии Эрон ва Покистон, 1986. 663 с.

³ Муаллифи номаълум. Ҷаҳонкушои ҳокон. Нашри факсимилӣ. Пешгуфтор ва таълиқоти А. Музтар. Исломобод: Маркази таҳқиқоти форсии Эронӣ Покистон, 1986. -663 с.

иншо гардидааст. Ин асар воқеаҳои таърихи аз давраи пайдоиши олам то соли 952 ҳ.к./1545-1546 фаро мегирад ва ҷанбаи зидди мазҳаби шиа ва зидди Сафавӣ дорад. Он аз муқаддима ва даҳ боб, ки ҳар боби он ба фаслҳо ҷудо шудаанд, иборат аст.

Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия як нусхаи дастхати «Зубдату-т-тавориҳ» зери рақами С 505 (578b) маҳфуз аст.¹

Мирзомуҳаммад Ҳайдар ибни Муҳаммад Ҳусайни Дуғлот (1499-50 - 1551). Мирзомуҳаммад Ҳайдар ба хонадони муғулҳо робитаи ҳешовандӣ дошт ва гузаштагони ӯ аз ҳокимони Қошғар буданд. Падари ӯ Муҳаммадхусайн аз соли 1495 то соли 1504 аз номи хони муғул султон Маҳмудхон (1487-1508) вилояти Ӯротеппаро идора мекард. Мирзомуҳаммад Ҳайдар соли 1500 дар Тошканд таваллуд шудааст ва модари ӯ хоҳари калонии султон Маҳмудхон, ҳокими Тошканд ва набераи Юнусхон, хони Муғулистон ба шумор мерафт.

Соли 1503 дар натиҷаи задухӯрд бо лашкари Шайбонихон султон Маҳмудхон Ӯротеппаро тарк намуда, рӯ ба гурез овард ва соли 1508-1509 бо амри Шайбонихон ба қатл расид.

Ба Мирзомуҳаммад Ҳайдари хурдсол низ марғ таҳдид мекард ва аз ин рӯ бо ёрии яке аз наздикони падараш аз Бухоро ба Бадахшон ва аз он ҷо ба Кобул, ба назди Бобур, ки писари холаи ӯ буд, рӯ овард. Баъд аз се сол Мирзомуҳаммад Ҳайдар ба назди султон Саидхон (1514-1533) ба Андиҷон омад ва то охири умри хон ӯро ҳамроҳӣ мекард. Мирзомуҳаммад Ҳайдар мураббии писари султон Саидхон – Абдурашид буд, ки вориси тахт маҳсуб

¹ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 136-137.

мегашт. ӯ инчунин чандин экспедитсияҳои харбиरो роҳбарӣ карда буд, ки васфи онҳоро дар ин асари худ овардааст.

Баъди ба сари қудрат омадани Абдуррашид (1533-1570) муносибати ӯ бо Мирзомуҳаммад Ҳайдар бад шуд. Дар натиҷа Мирзомуҳаммад Ҳайдар маҷбур шуд, ки аввал ба Бадахшон ва аз он ҷо ба Лаҳор ба назди писари Бобур – Комрон мирзо равад. Соли 1539-1540 ӯ дар Агра ба Хумоюн (1530-1556) ҳамроҳ шуд ва соли 1541 бо дастгирии ӯ Кашмирро забт намуд. ӯ аз номи Бобуриҳо Кашмирро идора мекард. Соли 1551 Мирзомуҳаммад Ҳайдар дар яке аз муҳорибиҳо бо қabilaҳои кӯҳӣ кушта шуд.

Ба қалами Мирзомуҳаммад Ҳайдар асари «Таърихи Рашидӣ» тааллуқ дорад. Муаллиф онро дар Кашмир таълиф намуд, ки он аз ду китоб (дафтар) иборат аст. Китоби аввал соли 1546 навишта шуда, баёни таърихи хонҳои чағатоӣ (муғулҳо) ва Қошғарро аз давраи ҳукмронии Туғлуқтемур (соли ба тахт нишастан 1347-1348) то Абдуррашид (соли ба тахт нишастан 1538) дар бар мегирад. Китоби дувум, ки аз ҷиҳати ҳаҷм нисбат ба китоби аввал қариб чаҳор маротиба зиёдтар аст, соли 1541-1542 навишта шуда, он ёддоштиҳои худи муаллиф аст.

Китоби Мирзомуҳаммад Ҳайдар «Таърихи Рашидӣ» дар Шарқ ба таври васеъ паҳн гардид. Нусхаҳои ин асар дар бисёр китобхонаҳои чаҳон махфוזанд ва теъдоди зиёде аз муаллифони баъдина маълумоти ин асрро ба таври васеъ истифода намудаанд. Соли 1895 тарҷумаи англисии он аз тарафи Е.Д. Росс ба таъриф расид ва он дар байни шарқшиносони аврупоӣ бо нашри ин китоб шухрат пайдо намуд. «Таърихи Рашидӣ» соли 1383 ҳ.ш. бо тасҳеҳи Аббосқули Ғаффорифард дар Техрон ба таъриф расидааст.¹

Тарҷумаи пурраи «Таърихи Рашидӣ» ба забони русӣ

¹ Мирзо Муҳаммад Ҳайдари Дуғлот. Таърихи Рашидӣ. Бо тасҳеҳи Аббосқули Ғаффорифард. Техрон: Мероси мактуб, 1383 ҳ.ш.

вучуд надорад. Пораҳои адоҳидаи ин асар аз тарафи Р.Ф. Чалилова ва Л. М. Епифанова соли 1988 дар китоби «Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв.» дар Тошканд ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардидаанд.¹

Нусхαι дастнависи «Таърихи Рашидӣ» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 475² ва дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия чаҳор нусхαι дастхати «Таърихи Рашидӣ» маҳфуз аст.³ Ду нусхαι дастхати «Таърихи Рашидӣ» дар ганчинаи китобхонаи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон ниғаҳдорӣ мешаванд.⁴

Ҳасанбеки Румлу (асри XVI) ба қалами ӯ китоби «Аҳсану-т-таворих» тааллуқ дорад. Ҳасанбеки Румлу зиёда аз 30 сол дар хизмати шоҳ Таҳмосби Сафавӣ қарор дошт ва ҳамроҳи ӯ буд, аз ин рӯ маълумоти овардаи ӯ аҳамияти таърихӣ дорад. Ин асар ҳодисаҳои солҳои 1494-1578-ро фаро гирифта, ба равобити сиёсии мутақобилаи Шайбонӣён ва Сафавиҳо бахшида шудааст. Муаллифи асар оид ба воқеаву ҳодисаҳо ва задухӯрдҳои Шайбонӣёну Сафавиҳо маълумоти ҷолиби диққатро меорад, ки онҳо дар маъхазҳои дигар вучуд надоранд.

«Аҳсану-т-таворих» аз тарафи Абдулхусайни Навоӣ дар Техрон (1349 ва 1384) дар се ҷилд нашр гардидааст.⁵

Ҳофизии Таниш ибни Муҳаммад (1549-1635, Бухоро), муаррих ва шоири тоҷик. Ҳофизии Таниш дар дарбори Абдуллоҳхони Шайбонӣ ҳамчун воқеанавис хизмат карда-

1. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX веков. Ташкент: Фан, 1988. С. 185-214.

2. Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С.70-71.

3. Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 340-345.

4. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 6. С. 39-40; Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 25-29.

5. Ҳасанбеки Румлу. Аҳсану-т-таворих. Ҷилдҳои I-III. Техрон, 1384 ҳ.ш.

аст. Ба қалами Ҳофизи Таниш асари таърихии «Абдуллоҳнома» («Шарафномаи шоҳӣ»), ду девони ғазалу қасоид, маснавии «Абдуллоҳхон» (чаҳор ҳазор байт) тааллуқ доранд, ки то замони мо аз ашъори ӯ 395 байт ва асари «Абдуллоҳнома» омада расидаанд. Асари таърихии Ҳофизи Таниш бо номҳои «Абдуллоҳнома», «Зафарнома», «Шарафномаи шоҳӣ» ва «Саҳифаи шоҳӣ» низ маъруф аст ва ба корнамоиҳои яке аз намояндагони машҳури хонадони Шайбониҳо - Абдуллоҳхони II (1560-1598) бахшида шудааст. Он чи ки аз ин асар то замони мо расидааст аз пешгуфтор ва қисми асосӣ иборат аст. Дар пешгуфтор дар бораи насаби Абдуллоҳхон маълумот дода, қиссаҳои зиёде аз устои маънавии ӯ Ҳоча Муҳаммад Исломи Қўйборӣ оварда, пешгуфтори асар қариб дар асоси маълумоти асарҳои дигар навишта шудааст.

Қисмати асосии асар ба тохтутозҳои Абдуллоҳхон ва муборизаҳои ӯ ба муқобили султонҳои Шайбонӣ барои ба даст овардани ҳокимият дар Мовароуннаҳр ва қисми зиёди Хуросон бахшида шудааст. Муаллиф ин қисмати асарро дар асоси нақли шоҳидони ҳодисаҳо ва мушоҳидаҳои шахсии худ навишта, ҳодисаҳо аз рӯи сол, моҳ ва рӯз сабт гардидаанд. Ин маъхаз имкон медиҳад, ки тамоми давраҳои ҳаёти Абдуллоҳхон ва лашкаркашиҳои ӯ ботафсил омӯхта шаванд.

Манбаъҳои асосии Ҳофизи Таниш ин мушоҳидаҳои шахсии ӯ, нақли ҳамасрон, шоҳидон ва иштирокдорони воқеаҳо, ҳуҷҷатҳои расмии давлатӣ ва сарчашмаҳои таърихӣ чун «Таърихи Бухоро»-и Наршаҳӣ, «Таърихи Чаҳонкушо»-и Атомалики Чувайнӣ, «Нузҳату-л-қулуб»-и Ҳамдуллоҳи Қазвинӣ, «Қомеъу-т-таворих»-и Рашидуддини Фазлуллоҳ, «Таърихи Рашидӣ»-и Мирзомуҳаммад Ҳайдар ва ғайраҳо мебошанд.

Нусхаҳои ин асар дар бисёр китобхонаҳои чаҳон маҳфузанд. Як нусхаи «Абдуллоҳнома» дар ганчинаи китобхонаи Пажуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои

Љумхурии Узбекистон¹ ва се нусхаи дигари он дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ махфузанд.² Дар ганчинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия ду нусхаи дастхати «Шарафномаи шоҳӣ»³ ва дар китобхонаи ба номи А. А. Семёнови Пажухишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Доғниши Академияи илмҳои Љумхурии Тоҷикистон як нусхаи «Абдуллохнома» зери рақами 126 махфуз аст. Ду нусхаи дастхати «Шарафномаи шоҳӣ» дар ганчинаи китобхонаи Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Љумхурии Узбекистон ниғаҳдорӣ мешавад.⁴

Соли 1983 қисми якуми «Шарафномаи шоҳӣ»⁵ ва соли 1989 қисми дувуми он аз тарафи М.А. Салоҳиддинова ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардид.⁶

Аҳмад ибни Шарафиддин Хусайни Қумӣ муаллифи «Хулосату-т-таворих» ба шумор меравад. Ӯ дар давраи ҳукмронии Таҳмосб яке аз шахсони баландрутбаи Хуросон ба шумор мерафт. Аз соли 1557 то соли 1562 ӯ хангоми ҳукмронии Иброҳим мирзо вазифаи вазириро иҷро мекард, инчунин муддате ҳокими Машҳад низ буд.

¹ Ҳофизи Таниши Бухорӣ. Абдуллохнома. Дастхати Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Љумхурии Узбекистон, №207.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 75-78.

³ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С.295-300.

⁴ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. Под ред. А.А. Семёнова и Д.Г. Вороновского. Ташкент, 1967. С. 36-38; Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 10. Под ред. Д.Г. Вороновского. Ташкент, 1975. С. 24-25.

⁵ Хафыз-и Таныш ибн Мир Муҳаммад Бухари. Шараф-намаи шахи (Книга шахской славы). Факсимиле рукописи D 88, перевод с персидского, введение примечания и и указатели М.А. Салахетдиновой. Ч.1. Москва: Наука, 1983.

⁶ Хафыз-и Таныш ибн Мир Муҳаммад Бухари. Шараф-намаи шахи (Книга шахской славы). Факсимиле рукописи D 88, перевод с персидского, введение примечания и и указатели М.А. Салахетдиновой. Ч.2. Москва: Наука, 1989.

Баъд аз вафоти Таҳмосб дар соли 1576 бо амри шох Исмоили II Сафавӣ ӯ ба навиштани таърихи давлати Сафавиҳо аз давраи ҳукмронии шох Исмоили Сафавӣ то давраи Исмоили II шуруъ намуд. Соли 1590 ӯ асари худро бо номи «Хулосату-т-таворих» ба охир расонида, онро ба шох Аббоси I бахшид. Дар ин асар шумораи зиёди мактубҳои расмии байни хонҳои Мовароуннаҳр ва шохони давлати Сафавӣ, ки барои муҳаққиқон аҳамияти илмӣ доранд, оварда шудаанд.

Ин асар аз тарафи доктор Эҳсони Ишроқӣ соли 1359 ҳ.к. дар Техрон ба нашр расид.

Абулғозӣ Баҳодурхон (1603-1664) ду китобро бо номҳои «Шачарату-л-атроқ» ва «Шачарату-т-тарокима» навиштааст, ки дар онҳо дар бораи насаб, таърих ва ҷуғрофияи қабоили турк маълумоти зиёд оварда шудааст. Муаллиф ба навиштани китоби «Шачарату-л-атроқ» соли 1660 шуруъ намуда буд ва пас писараш Анушахон воқеахоро то соли 1663 тасвир намуд. Китоби «Шачарату-л-атроқ» соли 1726 аз ҷониби олими фаронсавӣ тарҷума ва нашр гардид. Ин китобро В. Трелиаковский соли 1768 аз забони фаронсавӣ ба забони русӣ дар ҳаҷми ду ҷилд тарҷума ва нашр намуд.¹

Исмоил Ҳусайни Маръашии Табрешӣ маъруф ба Мир Даъвӣ, соли 1642 китобро бо номи «Таърихи аҳди салотини Сафавӣ» таълиф намуд. Аслан номи ин китоб маълум нест, вале дар китобхонаи Малик (Техрон), ки дастхати он маҳфуз аст, шартан ба вай номи «Таърихи аҳди салотини Сафавӣ» гузоштаанд. Дар ин асар роҷеъ ба муҳосираи Ғиждувон дар соли 1512 нақл шуда, муаллиф оид ба Темуриҳои Мовароуннаҳр, Хуросон ва Шайбониҳо маълумот медиҳад. Муаллиф ҳангоми тавсифи ҳодисаҳо аз асарҳои «Акбарнома», «Таърихи оламорои Аббосӣ» ва «Зафарнома»-и Шарафиддин Яздӣ истифода намудааст.

¹ Абулгази Баҳадурхан. Родословная история о татарах. Перевод с французского Трелиаковского В. К. В 2-х томах. СПб., 1768.

Дар ин асар баъзан иштибоҳоте оид ба фатҳи Самарқанд аз ҷониби Шайбониҳон ва марғи ӯ аснои мубориза барои Марв ҷой дорад, вале бо вучуди ин асар аз аҳамияти илмӣ бархӯрдор аст ва маводи муҳиммеро оид ба робитаҳои сиёсиву дипломатии Сафавиҳо ва Шайбониён дар асри XVI дар худ дорад.

Ҳасан ибни Муҳаммад ал-Ҳокӣ аш-Шерозӣ (ваф. 1613, Ҳиндустон). Дар Шероз таваллуд ёфта, замони ҳукмронии Акбар (1556-1605) ба Ҳиндустон рафта, то охири умр дар дарбори Бобуриёни Ҳинд хизмат намудааст. Муаллиф дар замони ҳукумати Акбар ба навиштани асари худ «Мунтахабу-т-таворих» шуруъ намуда, онро 11 октябри соли 1610, дар замони вориси ӯ ба охир расондааст. Дар ин асар воқеаҳо аз замони қадим то соли 1021х.қ./1612-1613 инъикос гардидаанд. Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия ду нусхаи дастхати «Мунтахабу-т-таворих» зери рақамҳои D 84 (572ad) ва C 1854¹ ва як нусхаи дастхати «Мунтахабу-т-таворих» дар ганҷинаи китобхонаи Пажуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон маҳфуз аст.²

Мирзо Салим Нуриддин Муҳаммади Ҷаҳонгир (1569-1627). Ҳокими Бобуриҳои Ҳинд (1605-1627), писари Акбар. Номи ӯ Салим буд, замони ба тахт нишастан ӯро Ҷаҳонгир номиданд. Ӯ ба шохдухтари форс Нури Ҷаҳон хонадор шуд ва нуфузи ӯ дар хонадон зиёд гардид. Дар замони ҳукмронии Ҷаҳонгир писаронаш бар зидди падар исён бардоштан. Ҷаҳонгир ба корҳои давлатӣ кам машғул мегардид. Моҳи октябри соли 1627 Ҷаҳонгир вафот кард. Ба қалами Ҷаҳонгир асаре зери унвони «Ҷаҳонгирнома» тааллуқ дорад. Дар ин китоб таърихи ҳукмронии Ҷаҳонгир сол ба сол бо зикри рӯзҳои ҳафта баён гардида, инчунин воқеаҳои зиёди таърихӣ, чун ба дарбор даъват

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 140-143.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 10. С. 16-17.

намудани шайхҳо ва ашхоси маъруфи Агра дар чашни 50-солагии Ҷаҳонгир ва мукофотонидани баъзе ашхоси одӣ бо китъаҳои замин ва пул, барои сарфи зиндагӣ, дар бораи бемории худи Ҷаҳонгир ва ҳамсараш Нури Ҷаҳон, сохтмони пулҳо, тавсифи шикор ба даррандаҳо ва парандаҳо, коркарди алмос, исёнҳо ва пахш намудани онҳо, ҳукми қатл ва тариқи иҷрои он ва ғайра зикр гардидаанд. Як нусхаи дастнависи «Ҷаҳонгирнома» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 579/11 маҳфуз аст.¹

Муҳаммад Муҳсин Муставфӣ (охири асри XVI-нимаи аввали асри XVII) бо фармони Ризоқулӣ мирзо, писари Нодиршоҳи Афшор соли 1151х.қ./1738-1739 китоби «Зубдату-т-таворих»-ро навишт. Ин асар ба шакли таърихи умумӣ навишта шуда, рӯйдодҳоро аз оғози таърих то замони лашкаркашии Нодиршоҳ ба Ҳинд баён мекунад. Дар ин китоб доир ба муносибатҳои дучонибаи Эрон бо Мовароуннаҳр маводи арзишманди таърихӣ мавҷуд аст.² «Зубдату-т-таворих» соли 1375 х.ш. аз ҷониби Бехрӯзи Гудразӣ дар Эрон нашр гардидааст.³

Маҳмуд ибни Валӣ (асри XVII). Донишманди балхӣ (такрибан соли 1595 зода шудааст, соли Ҷавт номаълум), аз хонаводаи шахси бонуфуз буда, муддати тӯлонӣ дар кишварҳои Ҳиндустон, Сейлон, Мовароуннаҳр сафар кардааст. Ба қалами ӯ асари таърихӣ «Баҳру-л-асрор фи манокби-л-аҳёр» тааллуқ дорад. Ба ғайр аз «Баҳру-л-асрор» ӯ якчанд асарҳои дигар, девони ашъор, ки иборат аз 50 ҳазор байт аст, офарид.⁴ Асари «Баҳру-л-асрор» бо супориши хони Балх Надирмуҳаммадхон эҷод шудааст.

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 157-158.

² Равобити сиёсӣ-дипломатикӣи Эрон ва ҷаҳон дар аҳди Сафавия. С.43.

³ Муҳаммад Муҳсин Муставфӣ. Зубдату-т-таворих. Ба кӯшиши Бехрӯзи Гудразӣ. Теҳрон, 1375 х.ш.

⁴ Дар бораи Маҳмуд ибни Валӣ ва ҳаёти ӯ ба таври муфассал ниг.: Б. А. Аҳмедов. Маҳмуд ибни Валӣ. -Ташканд, 1966; Ҷамон муаллиф: Маҳмуд ибни Вали и его энциклопедический труд//ОДУ. Ташкент, 1969, № 11. С. 62-65.

Асар иборат аз муқаддима, ҳафт чилд, ҳар кадоме аз онҳо дар навбати худ аз ҷаҳор қисм ва хулоса иборатанд. То замони мо танҳо чилди аввал (дорои мазмуни ҷуғрофӣ-таърихӣ) ва шашум (дорои маводи таърихӣ) расидаанд, ки таърихи хонҳои муғулро то замони ҳуқумронии ҳокими Бухоро Надирмуҳаммадхон дар бар мегирифт. Як қисмати ин асар, ки ахбори ҷуғрофӣ ва қисмати дигари он таърихи умумиро фаро мегирад, дар захираи ИШ АИ ҶУ (дастхати № 2372 ва дастнависи № 7418) маҳфуз аст. Як қисми асари Маҳмуд ибни Валӣ, ки дарбаргири ахбори таърихи умумист, дар Лондон дар китобхонаи «Индия оффис» (№ 575) мавҷуд аст.

В. В. Бартолд дастнависи Лондонро таҳқиқ намуд ва пораҳои матни форсиро ба нашр расонид.¹ Дар «Баҳру-л-асрор» ба ҳаводиси нимаи дуюм асри XVI равшанӣ андохта мешавад. Ба ақидаи В.В. Бартолд хангоми рӯи коғаз овардани таърихи нимаи дуюми асри XVI Маҳмуд ибни Валӣ, бешубҳа аз асари «Абдуллоҳнома» истифода карда, аммо аз ин асар ӯ дар ҳеч чое ёдовар нашудааст.² Л.А. Зимин осори Ҳофизи Таниш Искандари Муншӣ, Маҳмуд ибни Валӣ ва дигар сарчашмаҳои муосирони онҳоро таҳқиқ намуда, ба хулосае омад, ки «Баҳру-л-асрор» бар хилофи гуфтаҳои В.В. Бартолд ба асари Ҳофизи Таниш робитае надорад.³ Дар муқаддимаи оғоз карда, вале интишор накардаи ӯ «Абдуллоҳнома» Л. А. Зимин менависад, ки ба солҳои охири салтанати Абдуллоҳхон ва салтанати писари ӯ Абдулмуъминхон «Баҳру-л-асрор» ҳамчун нахустсарчашма ба ҳисоб меравад, зеро дар бораи ин замон то кунун ягон асаре нарасидааст, ки қабл аз ӯ дар Мовароуннаҳр навишта шуда бошад. Аммо нисбат ба

¹ В.В. Бартольд. Отчет о командировке в Туркестан//ЗВОРАО. XV. 1904. С. 232; Ҳамон муаллиф: Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII в//Соч. Т. II. -Ч. 2. М., 1964. С. 388.

² В. В. Бартольд. Отчет о командировке в Туркестан. С. 234.

³ Абдураимов. М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве. Ташкент, 1966. Т. 1. С.16.

замонҳои мутабоқии салтанати Абдуллоҳхон, ба шарофати мавҷудияти «Абдуллоҳнома» худ ба худ натиҷаи вобастагии «Баҳру-л-асрор» эҳсос мешавад. «Абдуллоҳнома» дар Бухоро қабл аз «Баҳру-л-асрор» навишта шудааст ва эҳтимол меравад, ки он барои Маҳмуд ибни Валӣ ноошно бошад. Бо вучуди ин ҳангоми муқоисаи ин ду асар мо наметавонем далелеро нишон диҳем, ки он истифодаи «Абдуллоҳнома»-ро аз ҷониби Маҳмуд муқаррар намояд. Далелҳоеро, ки шаҳодат бар новобастагии «Баҳру-л-асрор» аз «Абдуллоҳнома» мебошад, метавон хеле зиёд нишон дод.

Соли 1977 қисмати ҷуғрофиёии асари Маҳмуд ибни Валӣ «Баҳру-л-асрор» ба забони русӣ ба нашр расид.¹ Тарҷумаи иқтибосҳо аз «Баҳру-л-асрор»-и Маҳмуд ибни Валӣ, ки дар асоси асари интишоршуда дастнависҳои хаттии № 2372, 1718 ва дастнависи № 575 китобхонаи «Индия оффис» анҷом гирифтааст, соли 1988 ба нашр расидааст.²

Муҳаммад Солеҳ (асри XVII) асари худро таҳти унвони «Рисола» таҳия намуд,³ ки дар он маълумотҳои боарзише дар бораи вазъи заминдорӣ, истехсоли зироатҳои ғалладона ва рағанидор дар туманҳои Самарқандро дар бар дорад. Маълумотҳои дар «Рисола» овардашуда ба нимаи аввали асри XVII, ба замони ҳуқумронии Абдулазизхон (1645-1680) мутааллиқ аст. Иттилооти Муҳаммад Солеҳ баёнгарии онанд, ки туманҳои Самарқанд он замон

¹ Маҳмуд ибн Вали. Море тайн о доблести благородных (география)/ Введение, перевод с персидского, примечания и указатели Б. А. Ахмедова. Ташкент, 1977.

² Б. А. Ахмедов. Маҳмуд ибн Вали. Баҳр ал-асрар фи манакиб ал-ахйар (извлечения из «Баҳр ал-асрар»)/Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. С. 240-255.

³ «Рисола»-и Муҳаммад Солеҳ//Перевод В. Л. Вяткина. Справочная книжка Самаркандской области на 1897 г. Вып. V. Самарканд, 1897. С. 240-244.

шароитҳои мусоидро барои рушди инкишофи соҳаҳои мухталифи кишоварзӣ доро буданд.

Искандарбеки Муншӣ муаллифи «Таърихи оламорои Аббосӣ». Ин асар бар асоси санадҳои расмӣ ва воқеаномҳои дарборӣ, иттилооти хаттии шоҳидон ва иштирокчиёни ҳаводис ва мушоҳидаҳои шахсии ҳуди муаллиф таҳия гардидааст. Тамоми ҳаводис дар он ба таври пайдарҳами таърихӣ аз рӯи солҳо шарҳ дода шудаанд. Ин асар аз се ҷилд иборат аст.

Ҷилди аввал бар асоси асарҳои нисбатан пешина таҳия шудааст ва хусусияти талфифӣ дорад. Дар он шаҷараи шоҳ Аббоси I ва зиндагиномаи гузаштагони ӯ ва инчунин тавсифи таърихи салтанати ин сулола оварда мешавад. Ҷилдҳои дуюм ва сеюми асар мазмуни мустақил дорад. Дар ҷилди дуюм таърихи Эрони замони ҳукумронии шоҳ Аббоси I (996-1025 ҳ.қ./ 1588- 1616) зикр мешавад.

Дар ҷилди сеюм маълумоти мухтасар дар бораи вазирон, донишмандон, шоирон, хаттотон ва ашхоси маъруфи ҳамасронии шоҳ Аббосӣ I ва гузаштагони ӯ мавҷуд мебошад.

Ду ҷилди аввали «Таърихи оламорои Аббосӣ» соли 1025 ҳ.қ./1616 ва сеюм пас аз 1038 ҳ.қ. /1628-1629 навишта шудаанд.¹ Нусхаҳои хаттии ин асарҳо хеле сершуморанд ва дар маҷмуаҳои зиёди кишварҳои мухталиф пешниҳод гардидаанд.² Инчунин нашри ин асар ҳам бо ҷопи сангӣ ва ҷопӣ низ вуҷуд дорад.³ Пораҳои ҷудоғонаи матни он аз ҷониби Б. Дорн ба интишор расидаанд.

¹ Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии. Вып. III. Исторические сочинения. М., 1975. С. 170.

² Дар бораи онҳо ба таври муфассал ниг.: Ч.А. Стори. Персидская литература. Био-библиографический обзор. В 3-х частях. М., 1972. –Ч. II, С. 874-880.

³ Таърихи оламорои Аббосӣ. Таълифи Искандарбеки Туркман. Техрон, 1314/1896/ Муқаддима тасхех ва таълиқоти Эраҷи Афшор. Техрон, 1334/1956); Доир ба ин асар ниг.: Б. А. Аҳмедов. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). Ташкент, 1985. С. 62-65.

В. В. Веляминов - Зернов бахше аз матни форсии ин асарро ба русӣ интишор намуд.¹

Аҳамияти «Таърихи оламорои Аббосӣ» дар асарҳои хеле зиёди муҳаққиқон зикр шудааст.² Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия нӯх нусхаи дастхати «Таърихи оламорои Аббосӣ» маҳфуз аст.³

Муҳаммад Салоҳи Балхӣ ибни Мулло Абдуллоҳи **котиб**, зодаи Балх, муаллифи «Субҳонқулинома» (1065 ҳ.к./1654-55) мебошад, ки он ба ҳокими Балх, баъдан хони Бухоро Субҳонқулихон (1680-1702) бахшида шудааст. Ин асари назмӣ оид ба таърихи Балхи нимаи аввали асри XVII маъхазӣ муҳим ба шумор меравад. Маълумоти дар рисола овардашуда ба давраи барканоршавии Надир (1642-1645) ва ба сари тахт омадани писари вай Абдул-азизхон (1645-1680), мубориза барои вилояти Балх дар байни писарони Надир, бо қувваҳои ҳиндӣ ва ба сари тахт омадани Субҳонқулихон дар Балх дар соли 1651 нисбат доранд. Дастхати аслии муаллифи ин асар дар китобхонаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ зери рақами 10 маҳфуз аст.⁴

Муҳаммад Бақо, маъруф ба **Ибни Хоҷа Абдурауф** (асри XVII), муаррих. Ба қалами ӯ асари «Субҳонқулихоннома» тааллуқ дорад, ки он ба ҳокими Балх ва баъдтар хони Бухоро Субҳонқулихон (1680-1702) бахшида шуда-

¹ В. В. Веляминов-Зернов. Исследования о касимовских царях и царевичах//ТВОРАО. Ч. I-III. СПб., 1863-1866. Ч. 2. С. 341-362.

² И. П. Петрушевский. Очерк по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX в. Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. С. 32-36; А. А. Ромаскевич. Иранские источники по истории туркмен XVI- XIX вв//Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. II, М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1938. С. 7-8 (минбаъд МИТТ).

³ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С.168-189.

⁴ Дастхати Институти тарих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АМИТ, № 10. Оид ба шарҳи муфассали ин маъхаз ниг.: А. Мухтаров. Позднесредневековый Балх. С. 12-13.

аст. Ин асар таърихи замони қадимро аз офариниши олам то замони зиндагии муаллиф дар бар мегирад. Ҳангоми тасвири воқеаҳои пешин Муҳаммад Бақо аз асарҳои муаллифони собиқ истифода намуда, номҳои онҳоро зикр кардааст. Ин асар аз муқаддима ва ду фасл иборат аст. Дар муқаддима дар бораи офариниши олам ва паёмбарон маълумот медиҳад. Фасли аввал аз се қисмат иборат буда, дар бораи Пешдодиҳо, Каёнӣҳо ва Сосониҳо ахбор медиҳад. Фасли дуюми он аз чор қисмат иборат аст ва аз замони Сосониҳо оғоз шуда, ҳукмронии Аштархониҳоро то замони зиндагии муаллиф (замони ҳукмронии Субҳонкулихон) дар бар мегирад. Як нусхаи дастнависи ин асар дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия зери рақами С 1965 маҳфуз аст.¹

Муҳаммадтолиб ибни Ҳоча Точиддин Ҳасан Абулаббос (асри XVII) асареро бо номи «Матлабу-т-толибин»² навиштааст, ки дар он ба таври муфассал ҳаёту фаъолияти шайхҳои машҳури Ҷӯйбории асри XVI - нимаи аввали асри XVII зикр мешавад. Ин шайхҳо, ки мансабҳои баланди рухониро дар кишвар бар уҳда доштанд, дар ҳаёти сиёсии Мовароуннаҳр нақши муҳимро ифо мекарданд. Асари Муҳаммадтолиб дорои маълумотҳои муҳимме дар бораи ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоӣ, иқтисодии кишвар ва ин-

¹ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 145-146.

² Ин асар дар таҳқиқоти П.П. Иванов «Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв». М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1954. С. 17-21 ҳаматарафа шарҳу эзоҳ дода шудааст. Дар ин бора инчунин ниг: В. Л. Вяткин. Шейхи Джуйбари//Сборник «Икд ал-джуман», В.В. Бартольд. Ташкент, 1927. С. 3; Ҳамон муаллиф. Перечень восточных рукописей В.Л. Вяткина в Государственной публичной библиотеке УзССР//Труды Государственной публичной библиотеки УзССР. Т. I. Ташкент, 1935. С. 86, № 224; СВР АН УзССР. Т. I, № 316; Ба тавсифи муфассали он ниг: Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание..., вып. 2, С. 195.

Ба тавсифи муфассали он ниг: СВР АН УзССР. Т. I. С. 132; Т. II. С. 325; Б.А. Ахмедов. Историко-географическая литература. С. 188-194.

чунин ахбореро роҷеъ ба муносибатҳои сиёсии Мовароуннахр бо Ҳиндро дорад. Ин асар аз муқаддима ва 8 боб иборат буда, онҳо дар навбати худ ба қисматҳо ҷудо шудаанд. Бобҳои IV-VIII ин асар ҷолиби тавачҷуҳанд, зеро дар онҳо амалҳои шайхҳои машҳури Ҷӯйборӣ Хоҷа Саъдуддин, Хоҷа Абдурраҳим, Абдихоҷа ва Муҳаммад Юсуфхоҷа, дар бораи бедодгарии хонҳо ва мансабдорони онҳо нисбат ба оммаи заҳматкаш, роҷеъ ба вазъи сиёсии Бухоро пас аз марги Абдуллоҳхони II, пиромуни нақши руҳониён дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва сиёсии кишвар, дар бораи унвонҳо ва дараҷаҳо ва ғайра ахбор дода мешавад. Асари Муҳаммадтолиб нашр нашудааст. Дар ИШ АИ Ҷумҳурии Узбекистон се нусхаи «Матлабу-т-толибин» (№ 1461/1, 3757, 80)¹ ва як нусха дар Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ таҳти № 44) ҳифз мешаванд.

Мулло Ҷалололдини Мунаҷҷим (ваф. 1620) яке аз муқаррибони шоҳ Аббоси I, асареро зеро унвони «Зубдату-т-таворих» таълиф намудааст, ки дар он маводи пуразише доир ба равобити Эрон бо мамолики ҳамсоя, аз ҷумла бо Мовароуннахру Хуросон гирд оварда шудааст. Арзиши ин асар дар он зоҳир мегардад, ки воқеаҳои инъикос-гардида мушоҳидаҳои бевоситаи ҳуди муаллифанд. Дастхати ин асар дар китобхонаи Шӯрои миллии исломӣ дар Техрон маҳфуз аст.² «Зубдату-т-таворих» дар Техрон аз ҷониби Сайфуллоҳи Воҳидниё³ ва Нодири Ҷалолӣ⁴ ба таърифи расидааст.

Муҳаммад Юсуф Вола Қазвини Исфаҳонӣ (1611-1698) муаллифи «Хулди барин» - дар дарбори ҳокимони Сафавӣ

¹ Ба тавсифи муфассали он ниг: СВР АН УзССР, т. I. С. 132; Т. II, с. 325; Б.А. Аҳмедов. Историко-географическая литература. С. 188-194.

² Мулло Ҷалололдини Мунаҷҷим. Зубдату-т-таворих. Дастхати китобхонаи Шӯрои миллии Техрон, №14135.

³ Мулло Ҷалололдини Мунаҷҷим. Таърихи Аббосӣ ё рӯзномаи Муллоҷалол. Бо эҳтимоми Сайфуллоҳи Воҳидниё. Техрон: Воҳид, 1366 ҳ.ш.

⁴ Мулло Ҷалололдини Мунаҷҷим. Таърихи Аббосӣ ё рӯзномаи Муллоҷалол. Зери таҳрири Нодири Ҷалолӣ. Техрон: Мероси мактуб, 1385 ҳ. ш.

Аббоси II, Сулаймон ва солҳои аввали ҳукмронии султон Ҳусайн дар мансабҳои муҳими давлатӣ кор кардааст. Муаллиф дар асараш «Хулди барин» доир ба равобити Эрон бо мамалики ҳамсоя, аз ҷумла, Мовароуннаҳру Хуросон, маълумоти ҷолиб меорад, ки онҳо дар маъхазҳои дигар вучуд надоранд. Воқеаҳои инъикосгардида мушоҳидаҳои худӣ муаллифанд. Дастхати ин асар дар китобхонаи Шӯрои миллии Техрон маҳфуз аст.¹ Ин асар соли 1383 х.ш. аз ҷониби Маҳмуди Афшор нашр шудааст.²

Муҳаммад Тоҳир Воҳиди Қазвинӣ (1606-1700), вазири шоҳ Аббоси II ва Сулаймон. Ба қалами ӯ ду асари таърихӣ – «Аббоснома» ва «Таърихи ҷаҳонрои Аббосӣ» мансубанд, ки дар онҳо таърихи Эрони давраи ҳукмронии Аббоси II ва даҳсолаи аввали ҳукмронии шоҳ Сулаймон тасвир гардидааст. Дар ин китобҳо оид ба равобити дучонибаи Эрон бо Мовароуннаҳру Хуросон маводи зиёде вучуд дорад.

«Аббоснома» аз ҷониби Иброҳими Дехгон³ ва «Таърихи ҷаҳонрои Аббосӣ» бо кӯшиши Саид Мирмуҳаммади Содик⁴ нашр шудааст.

Муҳаммадқосим Ҳиндушоҳи Астарободӣ мулаққаб ба Фаришта (1552-1623-1624), дар маъхазҳо бо номи Гулшани Иброҳимӣ низ зикр мешавад. Соли 1552 дар шаҳри Астаробод таваллуд ёфта, аз хурдсолӣ ҳамроҳи падараш Ғуломалии Ҳиндушоҳ ба Ҳиндустон рафтааст. Фаришта дар дарбори ҳокими музофотҳои гуногун хизмат намуда, соли 1623-1624 вафот кардааст. Ба қалами ин муаррих китоби «Таърихи Фаришта» тааллуқ дорад, ки онро

¹ Муҳаммад Юсуф Вола Қазвинӣ Исфаҳонӣ. Хулди барин. Дастхати китобхонаи Шӯрои миллии Техрон, №253.

² Муҳаммад Юсуф Вола Қазвинӣ Исфаҳонӣ. Хулди барин. Бо эҳтимоми Маҳмуд Афшор. Техрон, 1383 х.ш.

³ Муҳаммад Тоҳир Воҳиди Қазвинӣ Аббоснома. Зери таҳрири Иброҳими Дехгон. Техрон, 1329 х.ш.

⁴ Муҳаммад Тоҳир Воҳиди Қазвинӣ. Таърихи ҷаҳонрои Аббосӣ. Бо эҳтимоми Саид Мирмуҳаммад Содик. Техрон, 1383 х.ш.

солҳои 1606-1607 дар шаҳри Бичопур таълиф намудааст. Фаришта дар ин асари худ воқеаҳои таърихӣ ва тасвири ҷуғрофии шаҳрҳои Ҳиндустонро дар асоси мушоҳидаҳои худ ва ахбори муосиронаш васф намудааст. Ин асар аз муқаддима, дувоздаҳ мақола ва хотима иборат аст. Муаллиф дар асари худ дар бораи дину ойинҳои гуногуни ҳиндувон, раванди таърихии интишори дини ислом дар Ҳиндустон ва амсоли онҳо маълумоти ҷолиб овардааст. Дар «Таърихи Фаришта» илова ба зикри насаби сулолаҳои ҳокимони кишвар, ҷуғрофияи давраи исломии Ҳиндустон, инчунин дар бораи таърихи сулолаҳои ҳокими Мовароуннаҳру Хуросон низ маълумоти пурарзиш ҷой дорад. Ин асар соли 1831 дар Бомбай, солҳои 1864-1865 дар Лакхнав ва соли 1873-1874 дар Кинпур чоп шудааст.

Муҳаммадйусуф ибни Хоҷа Бақо маъруф ба Муҳаммадйусуфи Муншӣ (асри XVII - XVIII). Муаллифи асари «Таърихи Муқимхонӣ» Муҳаммад Юсуф ба таҳияи асари худ баъд аз ба сари тахти салтанати Балх омадани Муҳаммад Муқимхон (15 ноябри соли 1697) оғоз намуда, онро пас аз соли 1704 хотима бахшид. Асар аз муқаддима ва се боб иборат мебошад.

Дар муқаддима муаллиф бар асоси сарчашмаҳои дигар ба таври фишурда таърихи Аланкува - нахуст падари афсонавии халқҳои турку муғул, Тулеинхон - ниёкони Чингизхон ва таърихи ишғоли Мовароуннаҳр, Балх ва Бадахшон аз ҷониби муғулҳоро тасвир менамояд.

Дар боби аввал муаллиф ба таври мухтасар таърихи сиёсии Мовароуннаҳро дар давраи Шайбониҳо баён менамояд ва ҳаводисро то фавти охири намояндаи Шайбониён-Абдулмуъмин (июли соли 1598) тавсиф менамояд. Дар боби дуюм ба таври муфассал таърихи сиёсӣ, иқтисодӣ - иқтисодӣ, ҳаёти маънавӣ ва фарҳангии Балх ва Бухороро то оғози асри XVIII ба тасвир кашидааст. Дар ҳамин ҷо маълумотҳои арзишманде дар бораи муносибатҳои мутақобили сиёсии хонии Бухороро бо Балх, Ҳин-

дустон, Эрон, Туркия ва Кошғар оварда мешавад.

Боби сеюм ҳаводиси солҳои 1702-1704-ро, ки ба муносибатҳои душманона байни Бухоро ва Балх ва муборизаи мусаллаҳонаи миёни онҳо барои Тирмиз, Ҳисор ва дигар ноҳияҳои соҳили рости дарёи Амуро асос гузошт, дар бар мегирад.

Ин асар бо услуби ситоишу сано навишта шудааст, вале бо вучуди он ахбори воқеии арзишмандеро дар бораи вазъи мушкили оммаи меҳнаткаш, дар бораи зулму бераҳмии хонҳо, амирон ва соҳибмансабон ироа медорад.

Қисмати зиёди нусхаҳои ин асар дар китобхонаҳои кишварҳои мухталиф маҳфузанд.¹ Ба ховаршиносони рус ва Аврупои Ғарбӣ «Таърихи Муқимхонӣ» ҳанӯз дар солҳои 20-уми асри XIX маълум буд. Сафири рус А.Ф. Негри, ки аз Бухоро дар солҳои 1820-1821 дидан карда буд, аз амир Ҳайдар дастнависи «Таърихи Муқимхонӣ»-ро ба тариқи тухфа гирифта, онро ба Петербург овард. Соли 1824 профессори Донишгоҳи Петербург И.И. Сенковский иқтибосҳоеро аз ин китоб бо муқаддимаи муфассал ба забони фаронсавӣ ба чоп расонид.²

Бо таъкиди В.В. Бартолд ин дастури таълимии И.И. Сенковский замони дуру дарозе барои аврупоиён сарчашмаи ягонае барои таърихи хонии Бухоро боқӣ монд.³ «Таърихи Муқимхонӣ» пурра ба забони русӣ тарҷима шуда, бо муқаддима ва тавзеҳоти муфассали А.А. Семёнов ба нашр расидааст.⁴ Соли 1370 ҳ.ш. ин асар дар Техрон ба

¹ Дар бораи нусхаҳои ин асар ниг: Ч. А. Стори. Персидская литература. Ч. II. С. 1147-1148; Ба тавсифи муфассали ин асар ниг: Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание. Вып. 3. С. 300-307.

² Senkowski J. Supplement a L'histoire generale des Huns, des Turks et des Mogols, contenant un abrege de l'histoire de la domination des Uzbeks dans la Grande Bukharie, depuis leur etablissement dans ce pays..., St.-Ptb., 1824; М. А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве, т.1. С. 18.

³ В. В. Бартольд. История изучения Востока в Европе и России//Соч. Т. IX. М.: Наука, 1977. С. 439.

⁴ Мухаммадусуф Мунши. Муқимханская история//Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А. А. Семёнова. Ташкент, 1956.

табъ расид.¹

Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ 20 нусхаи дастхати «Таърихи Муқимхонӣ» маҳфуз аст.² Дар ганчинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия 14 нусхаи дастхати ин асар ниғаҳдорӣ мешавад.³ Дар китобхонаҳои Эрон се нусхаи дастхати «Таърихи Муқимхонӣ»⁴ ва дар китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Пажухишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон ду нусхаи дастхати «Таърихи Муқимхонӣ» зери рақамҳои 33 ва 133 маҳфузанд. Нусхаҳои зиёди дастхати «Таърихи Муқимхонӣ» дар ганчинаи китобхонаи Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон ниғаҳдорӣ мешавад.⁵

Хоҷа Муҳаммадбаро маъруф ба Самандархоҷа (охирӣ асри XVII), ҳокими Насаф (Қаршӣ) асареро бо номи «Дастуру-л-мулук» иншо намуд, ки дар он масъалаҳои сиёсӣ, аз ҷумла таърихи иҷтимоӣ-иқтисодии 30 соли охири асри XVII Мовароуннаҳр тавсиф мешавад. Арзиши ин маълумотҳо иборат аз он аст, ки муаллиф ҳамзамони ду ҳокими Бухоро - Абдулазизхон ва Субҳонқулихон буд ва дар лашкаркашиҳои онҳо бевосита иштирок дошта, инчунин дастурҳои алоҳидаи дипломатии Субҳонқулихонро ба анҷом мерасонид.

Таърихи сиёсии хонии Бухорои давраи Субҳонқулихон дар сарчашмаҳои ривоятӣ-нақлӣ (нарративӣ) сатҳӣ тасвир

¹ Муҳаммадҷосуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима ва тавзеҳоти Фаришгаи Саррофон. Тоҳрон: Мероси мактуб, 1370 ҳ.ш.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 88-95.

³ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 300-307.

⁴ Муңзавӣ Аҳмад. Феҳристиномаи китобҳои форсӣ. Нашри 1. Ҷилди 2. Тоҳрон, 1374 ҳ.ш. С. 925.

⁵ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. VIII. С. 38-39; Т. IX. С. 19-20.

ёфтаанд, аз ин рӯ ахборе, ки аз чониби муаллиф оварда шудааст, метавонанд ба муҳаққиқон ба сифати сарчашмаи дасти аввал хидмат кунанд. Дар бораи муносибатҳои мутақобили хониҳои Бухоро ва Хева дар солҳои 80-90 асри XVII дар ин асар маълумоти боарзише мавҷуд мебошанд. Як қисмати ин асар ба лашкаркашиҳои ҳаробиовари хони Хоразм Анушахон ба Мовароуннаҳр ва таҳриби водии зарнисори Зарафшон, аз ҷумла Миёнкол баҳшида шудааст. Дар ин асар вазъияти рикқатбори мардум ва ришвахорие, ки дар байни табақаи ҳукмрон раванк дошт, тасвир мешавад. Дар Институти шарқшиносии АИ Ӯзбекистон якҷанд нусхаҳои ин асар маҳфузанд.¹ Соли 1971 «Дастуру-л-мулук» аз чониби М.А. Салахетдинова ба забони русӣ тарҷима ва нашр шудааст.²

Валиқулибек ибни Довудқулӣ Шомлу (1626 - ваф. номаълум) дар байни солҳои 1661-1674 асаре зери унвони «Қисасу-л-хоқонӣ» иншо намуд. Асар аз муқаддима, се боб ва хотима иборат буда, муаллиф онро ба шоҳ Аббоси II баҳшидааст. Дар муқаддима дар бораи насаби шоҳ Аббоси II маълумот дода, дар боби аввал дар бораи аҳволи аҷдоди ҳафтумин подшоҳи Сафавӣ то оғози ҳукумати шоҳ Исмоили I ахбор меорад. Боби дувум дар баёни воқеаҳо ва рӯйдодҳои асри салтанати шоҳ Исмоили I то оғози салтанати Аббоси II буда, баҳши сеюм, ки муфас-

¹ Самандар-Ходжа Термези. Дастур ал-мулук. Рқп. ИВ АН РҮ № 1437, 4468, 5792.

² Ходжа Самандар Термези. Дастур ал-мулук (Назидание государям)/ Факсимиле старейшей рукописи, перевод с персидского, предисловие, примечания и указатели М. А. Салахетдиновой. М., 1971; Барои маълумоти бештар ба асарҳои зерин тавачҷӯх шавад: Миклухо-Маклай Н. Д., Акимупшкин О. Ф., Кушев В. В., Салахетдинова М. А. Некоторые редкие и уникальные персидские и таджикские рукописи в собрании ЛО ИВ АН СССР//XXV Международный конгресс востоковедов. (Доклады делегации СССР). М., 1960. С. 17; Салахетдинова М. А. Новый источник по истории Средней Азии XVII в//Иранская филология. Материалы IV Всесоюзной межвузовской научной конференции по иранской филологии, состоявшейся в Ташкенте 23-26 сентября 1964 г. Ташкент, 1966. С. 294-302.

салтарин бахши китоб мебошад, дар баёни воқеаҳо ва рӯйдодҳои асри салтанати шоҳ Аббоси II ихтисос ёфтааст. Дар ин асар дар бораи равобити Эрон бо Мовароуннаҳр метавон маводи зиёде пайдо кард.¹ «Қисасу-л-хоқонӣ»-и Валиқулибек ибни Довудқулӣ Шомлу соли 1371 ҳ.ш. аз ҷониби Ҳасан Содоти Носирӣ дар ду ҷилд дар Эрон нашр шудааст.²

Муҳаммад Солеҳи Лоҳурӣ (1626-1708) соли 1080 ҳ.қ. /1669-1670 китоберо зерини «Шоҳҷаҳоннома» навиштааст. Дар ин китоб дар бораи таърихи аҳди салтанати Ҷаҳонگیر ва Шоҳҷаҳон маълумоти нодире зикр шуда, доир ба равобити Ҳиндустон бо Мовароуннаҳр ахбори ҷолиберо метавон дар он пайдо кард. «Шоҳҷаҳоннома» солҳои 1967-1972 дар Лоҳур ба забони форсӣ дар се ҷилд нашр гардидааст.³

Мирзомуҳаммад Иброҳим ибни Зайнулобиддин Насирии Урдубодӣ (1640-1718) яке аз вазирони баландпоя ва дарбориёни номдори аҳди шоҳ Сулаймон ва шоҳ султон Ҳусайн буд. Ба қалами ӯ асари «Дастури шаҳриёрон» тааллуқ дорад. Дар ин асар воқеаҳои панҷ соли ибтидои салтанати шоҳ султон Ҳусайн аз соли 1694 то соли 1699 тасвир ёфтаанд. Азбаски муаллиф бо дарбор иртиботи наздик дошт, тавонист, ки дар навиштани асари худ аз манобеи дасти аввали аҳди шоҳ султон Ҳусайн истифода барад. Дар ин асар дар бораи равобити Эрон бо Мовароуннаҳр маводи зиёд мавҷуд аст.⁴ «Дастури шаҳриёрон» соли 1373 ҳ.ш. аз ҷониби Муҳаммаднадир Носири Муқаддам дар Техрон ба таъб расид.⁵

¹ Равобити сиёсӣ-дипломатикӣ Эрон ва ҷаҳон дар аҳди Сафавия. С. 39.

² Валиқулибек ибни Довудқулӣ Шомлу. Қисасу-л-хоқонӣ. Ба эҳтимоми Ҳасан Содоти Носирӣ. Ҷ. I-II. Техрон, 1371 ҳ.ш.

³ Муҳаммад Солеҳи Лоҳурӣ. Шоҳҷаҳоннома. Дар 3 ҷилд. Бо тасҳеҳи Ваҳиди Қурайшӣ ва Фулом Яздонӣ. Лоҳур, 1967-1972.

⁴ Равобити сиёсӣ-дипломатикӣ Эрон ва ҷаҳон дар аҳди Сафавия. С. 42.

⁵ Мирзомуҳаммад Иброҳим ибни Зайнулобиддин Насирии Урдубодӣ. Дастури шаҳриёрон. Бо эҳтимоми Муҳаммаднадир Носири Муқаддам.

Мирсаид Шариф Роқими Самарқандӣ (нимаи дуюми асри XVII-чоряки аввали асри XVIII) асареро бо номи «Таърихи Роқимӣ» навишт, ки он ба унвонҳои «Таърихи Сайид Роқим» ё «Таърихи Роқим» низ машҳур аст. Дар ин асар маълумотҳои ҷолибе дар бораи ҳаводиси мухталиф дар Мовароуннаҳр, аз давраи ҳукмронии Темуриён то нимаҳои асри XVII зикр ёфтаанд. Ин асар ҳамчунин ҳомили маводи муҳиме дар бораи ҳаёти ашхоси шинохтае, ки мақоми баланди иҷтимоӣ доштанд (ҳоқимон, шайхҳо, донишмандон, шоирон), буда, роҷеъ ба сохтмони муассисоти ҷамъиятӣ ва мазҳабӣ (пулҳо, шабакаҳои тақсими об, ҳаммомҳо, мадрасаҳо ва ғайра) аҳбор дода, ба баъзе ҳаводиси муҳими таърихӣ равшанӣ меандозад. Маводи арзишманди иттилоотии мавҷудаи ин асар метавонад барои муҳаққиқон дар тавзеҳи ҳаёти иҷтимоӣ, иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии халқҳои маскун дар ҳудуди Мовароуннаҳр кумак расонад. Нусхаҳои ин асар дар китобхонаҳои кишварҳои зиёде нигоҳдорӣ мешаванд.¹ Нашри ин асар соли 1913 аз ҷониби донишманди маъруфи бухорӣ Мирзосалимбеки парвонаҷӣ (1848-1930) анҷом ёфтааст.² Дар мақолаи А. А. Сёмёнов доир ба «Таърихи Роқимӣ» ва муаллифи он маълумоти арзишманде вучуд дорад.³ 12 нусхаи дастнависи «Таърихи Роқимӣ» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ маҳфузанд.⁴

Техрон, 1373 ҳ.ш.

¹ Оид ба рӯйхати муфассали онҳо ниг.: Стори. Персидская литература. Т. II. С. 1141-1142.

² Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература... С. 131-132.

³ Семенов А.А. К вопросу, кто был автором «Та'рих-и Саид Рақим»//Сб.: В.В. Бартольд». Туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927. С. 48-56.

⁴ Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 78-86.

Дар ганчинаи китобхонаи Пажуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон низ нусхаҳои зиёди ин асар ниғаҳдорӣ мешаванд.¹ «Таърихи Роқим» соли 1380 ҳ.ш. дар Эрон ба таъб расид.²

Муҳаммад Соқии Мустаидхон (1651-1724) китобе зери унвони «Оламгирнома» таълиф намуд, ки он бо номи «Маосири Оламгирӣ» низ маъруф аст. Муаллиф асари хешро дар аҳди подшоҳии шоҳ Оламгири аввал, соли 1122 ҳ.к. /1710-1711 ба забони форсӣ навиштааст, ки он аз муқаддима, ду фасл ва хотима иборат аст. Дар ин китоб пиромуни равобиги Ҳиндустон бо Мовароуннаҳр маводи муфиде мавҷуд аст. Асари Мирзо Муҳаммад Соқӣ соли 1783 дар Лаҳор ҷоп шудааст.³

Муҳаммадрафеи Ансорӣ (охири асри XVII - аввали асри XVIII), дар замони шоҳи Сафавӣ, султони Ҳусайн (1694-1722) рисолае бо унвони «Дастуру-л-мулук» навишт, ки дар он сохтори маъмуриӣ, молиявӣ ва низоми андози давлати Сафавиёни асри XVII тавсиф мешавад. Сохтори дастгоҳи идорӣ ва сиёсати андози ин давлат бо кишварҳои ҳамсоя умумияти зиёде доштанд. Ин рисола маълумотҳои арзишманди зиёдеро дар бораи вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии давраи мазкурро низ фаро мегирад. «Дастуру-л-мулук» то замонҳои наздик дар илми ховаршиносӣ ба таври комил таҳқиқ нашуда буд. Донишманди эронӣ Муҳаммадтақӣ Донишпажӯҳ аз рӯи нусхаи ягонаи дастрасе, ки дар Язд дар мадрасаи Абдурраҳимхон махфӯз аст, ин асарро бо нашри алоҳида дар замимаи №5-6 маҷаллаи факултаи адабиёт ва илмҳои ҷамъиятшиносии Донишгоҳи Техрон

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. XI. Под ред. А. Урунбаева и Р.П. Джалилова. Ташкент, 1987. С. 173-175.

² Мирсаид Шариф Роқими Самарқандӣ. Таърихи Роқим. Ба қўшиши доктор Манучехри Ситуда. Техрон, 1380 ҳ.ш.

³ Мирзо Муҳаммад Соқӣ. Оламгирнома. Ҷопи сангӣ. Лаҳор, 1783.

ба забони форсӣ ва соли 1991 А.Б. Вилданова ба забони русӣ ба нашр расонид.¹

Мирзо Маҳдихони Астарободӣ (асри XVIII), муаллифи «Таърихи Нодирӣ», муншии Нодиршоҳ буд. ӯ дар дарбор хизмат карда, аз ҳамаи воқеаҳои сиёсии замони оғоҳ буда, дар аксари онҳо иштироки бевосита дошт. Асари ӯ «Таърихи Нодирӣ» бо номи «Ҷаҳонкушои Нодирӣ» низ маъруф аст. Дар ин асар дар бораи лашкаркашиҳои Нодиршоҳ ва муҳорибаҳои ӯ, тасхири қалъаву шаҳрҳо ва воқеаҳои таърихии дигар маълумот оварда шудааст. Ин асар соли 1266 ҳ.ш. (1849-1850) дар Табрез² ва соли 1341 ҳ.ш. дар Техрон³ ба таъби расидааст. Пораҳои ин асар аз ҷониби А.А. Ромаскевич ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардидаанд.⁴

Шермуҳаммад ибни Авазбӣ мироб маъруф ба **Мунис** (1778-1829), муаррихи дарбори ҳокимони Хева. Ба қалами ӯ асари таърихии «Фирдавсу-л-иқбол» мансуб аст. Падари Мунис Авазбӣ мироб солҳои 60-70-уми асри XVIII дар хидмати ҳокимони Хева буда, бо ҳамроҳии онҳо бар зидди туркманҳо мубориза бурдааст. Мунис низ дар дарбори ҳокимони Хева хизмат намуда, бо дастури хони Хева Элтузар соли 1806 ба навиштани таърихи хонии Хева камар баст. Хон фармуд, ки ин асар бояд аз рӯи мазмун ва шаҳомат ба «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ монанд ва қаҳрамонҳои асосии он бояд хон ва пайравони ӯ бошанд. Мунис навиштани асарро аз баёни воқеаҳои давраи қадим

¹ Муҳаммад Рафеи Ансорӣ. Дастур ал-мулук/Предисловие, перевод, примечания и указатели А. Б. Вильдановой. Ташкент, 1991.

² Мирзо Маҳдихони Астарободӣ. Таърихи Нодирӣ. Табрез, 1266 ҳ.ш. -166 с.

³ Мирзо Маҳдихони Астарободӣ. Ҷаҳонкушои Нодирӣ. Бо эҳтимоми Сайид Абдуллоҳ Анвар. Техрон: Интишороти анҷумани осори миллӣ. Чопи Баҳман, 1341 ҳ.ш.

⁴ Мирза Маҳдихан Астарабади. Таърихи Надири (История Надиршаха). Перевод под ред. А.А. Ромаскевича//Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.-Л., 1938. С. 117-150.

оғоз намуда, то соли 1812 расонд ва аз хон амр шуд, ки Мунис навиштани асари таърихии худро мавқуф гузошта, асари «Равзату-с-сафо»и Мирхондро аз форсӣ ба забони туркӣ тарҷума намояд. Баъди тарҷумаи чилди аввали «Равзату-с-сафо» Мунис ба тарҷумаи чилди дуҷуми он оғоз намуд, вале соли 1829 дар натиҷаи беморӣ аз олам даргузашт. Пас аз он бо амри ҳокими Хева Оллоҳқулихон (1825-1842) яке аз наздикони Мунис бо номи Оғаҳӣ ба навиштани давоми асари таърихии хонҳои Хева шуруъ намуд. Ӯ таърихии ҳукмронии Муҳаммад Раҳим ва таърихии ду соли аввали ҳукмронии Оллоҳқулихонро навишт ва ба он номи «Фирдавсу-л-икбол» гузошт.

Дастхати «Фирдавсу-л-икбол» дар ганҷинаи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия зери рақами С 571 (590аа) маҳфуз аст. Тарҷумаи пораҳои алоҳидаи он ба забони русӣ аз ҷониби П.П. Иванов ба нашр расидаанд.¹ Дар ганҷинаи китобхонаи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон панҷ нусхаи дастхати «Фирдавсу-л-икбол» маҳфуз аст.²

Муҳаммад Козим ибни Муҳаммад Амини Муншӣ (асри XVIII), муаррих ва муншӣи дарбори Аврангзеб. Ҳамчун муншӣи дарбор Муҳаммад Козим аз тамоми асноду ҳуҷатҳои расмӣ истифода намуда, таърихномаи ҳукмронии Аврангзебро зери унвони «Оламгирнома» таълиф намуд ва ҳуди Аврангзеб онро аз назар гузаронида, тағйироти лозимро ворид намуд. Тавсифи воқеаҳо аз моҳи апрели 1658, аз лаҳзаи аз Аврангбод берун рафтани Аврангзеб то аввалҳои моҳи январӣ соли 1668, яъне, давраи ҳукмронии даҳсолаи ӯро дар бар мегирад. Пас аз муқад-

1. Мунис-Ағаи. Фирдавсу-л-икбал//Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.-Л., 1938. С. 323-354.

2. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. XI. Под ред. А. Урунбаева и Р.П. Джалилова. Ташкент, 1987. С. 191-192.

дима фаслҳои алоҳидаи асар сар мешаванд, ки дар онҳо маросими тоҷузӯрӣ ба Аврангзеб дар боғи Аграобод, бори дуҷум ба тахт нишастани ӯ ва воқеаҳои солҳои минбаъдаи ҳукмронии ӯ тибқи замонбандии муайян тасвир гардидаанд. Ду нусхаи дастнависи «Оламгирнома» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақамҳои 249 ва 207 маҳфузанд.¹

Мирзо Шамси Бухорӣ (1804 - ваф. номаълум) асареро зери унвони «Таърихи Бухоро, Хуканд ва Қошғар» навиштааст. Муаллиф дар хонадони мансабдори дарбор таваллуд шуда, муддате дар дарбори амир Насруллоҳ хизмат кардааст. Пас бо сабаби ихтилоф дарборро тарк намуда, ба тичорат машғул шуд. Соли 1859 асари таърихӣ худро зери унвони «Таърихи Бухоро, Хуканд ва Қошғар» навишт. Дар ин асар муаллиф дар бораи таърихи ба тахт нишастани амир Ҳайдар, лашкаркашиҳои ӯ ба Марв, исёни қипчоқҳо, зиддиятҳои дарборӣ, ёдгориҳои меъмории ва воқеаҳои муҳими дигари замон маълумот додааст. Аҳамияти ин маъхаз дар он аст, ки муаллиф дар навиштани асари хеш аз манбаъҳои истифода намудааст, ки то ҳол ба мо дастрас нестанд. Асари Мирзо Шамси Бухорӣ соли 1998 дар Техрон бо кӯшиши Муҳаммад Акбари Ошиқ ба таърифи расид.²

Муҳаммадамин ибни Муҳаммадзамони Бухорӣ **Суфӣёнӣ машҳур ба Керак Яроқчӣ** (асри XVIII) асари дуҷилдаеро бо номи «Муҳиту-т-таворих» бар асоси 37 сарчашма таҳия намуд, ки ин асарҳо дар муқаддимаи он номбар мешаванд. Ин асар таърихи ҳукмронии хонҳои Бухоро, аз ҷумла давраи ҳукмронии Субҳонқулихонро (1680-1720) равшан месозад. «Муҳиту-т-таворих» маълумотҳои муҳимро дар бораи муносибатҳои мутақобили Бухоро бо Марвро фаро мегирад, маълумотҳои ҳасбиҳолӣ

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. I. С. 160-162.

² Мирзо Шамси Бухорӣ. Таърихи Бухоро, Хуканд ва Қошғар. Бо эҳтимоми Муҳаммад Акбари Ошиқ. Техрон, 1998.

дар бораи шахсони барҷастаи он даврон - шоирон, до-нишмандон, хаттотон, наққошон ва ғайра дода мешавад. Дар охири дастнавис дар шакли замима се боб мавҷуд аст, ки дар боби аввал сухан дар бораи сафари бошукӯҳи Абдулазизхон (1645-1680) ба Макка меравад, дар ду боби боқимонда ҳаводиси солҳои 1684-1685 тавсиф мешаванд. Як нусхаи дастхати «Мухиту-т-таворих» дар ганчинаи дастхаҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия зери рақасми D 89 (574agg)¹ ва дар ганчинаи китобхонаи Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон чор нусхаи дастхати «Мухиту-т-таворих» маҳфуз аст.²

Мирмуҳаммад Амини Бухорӣ (асри XVIII), муаллифи асари «Убайдуллоҳнома». Ин асар бо номи «Таърихи Убайдуллоҳхон» низ маъруф аст. Бо шаҳодати худи муаллиф ӯ навиштани ин китобро соли 1710 шуруъ карда, пас аз соли 1716 ба итмом расонидааст. Ин асар аз муқаддима ва 18 боби на он қадар калон иборат аст.

Дар муқаддима пас аз ҳамду санои анъанавӣ, дар бораи нафъи илми таърих, ки он «чаҳонбинии ақлониро васеъ месозад», пиромуни ҳаёти на он қадар хуби муаллиф, пас аз он, ки ӯ аз хидмат маҳрум гардид ва охируламр, дар бораи ворид шудани ӯ ба хидмати Убайдуллоҳхон бо миёнаравии Бекмуҳаммад додхо сухан меравад. Инчунин ба таври мухтасар дар бораи Абдулазизхон ва вориси ӯ Субҳонқули маълумот медиҳад.

Дар қисмати асосии асар таърихи сиёсии Мовароуннаҳр аз замони ба сари тахт омадани Убайдуллоҳхон (25 чимодиаввали соли 1114 х.қ./17 октябри соли 1702) то «нӯш кардани ӯ оби укубат» (27 муҳаррами 1123/15 марти соли 1711) шарҳу тафсир мешавад.

Арзиши «Убайдуллоҳнома» иборат аз он аст, ки дар он

¹ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 143-144.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. XI. С. 98-100.

ҳоли возеху равшани вазъияти умумии сиёсии Мовароуннахр дар даврони Убайдуллохон дода шудааст: саркашӣ ва кӯшишҳои қабिलाҳои алоҳидаи кӯчӣ ва вилоятҳо барои истиклолият, низоъҳои дарборӣ ва худсарии намояндагони алоҳидаи хон, ки охируламр ба ҳаёти иқтисодӣ ва сиёсии кишвар таъсири марғбор расонид, лашкаркашиҳои беҳудае, ки бар дӯши оммаи халқ бори гарон шуданд.

Дар хулоса муаллиф ахбори мухтасар, вале қобили таваҷҷуҳро дар бораи донишмандон, қозиҳо ва шоирони ҳамзамонони Убайдуллохон меоварад.¹

Нусхаҳои ин асар дар маҷмуаи дастнависҳои Санкт-Петербург,² Тошканд³ ва Душанбе⁴ маҳфузанд. Дар Инглистон ва Олмон инчунин нусхаҳои ин асар нигоҳ дошта мешаванд.⁵ «Убайдуллохнома» ба таври комил ба забони русӣ тарҷима шуда, бо муқаддима ва тавзеҳоти А. А. Семёнов интишор ёфтааст.⁶ О. Д. Чехович рисолаи маҳсууро бахшида ба ин сарчашма ба чоп расонид.⁷

Абдуorraҳмони Давлат маъруф ба Толеъ (асри XVIII). Муаллифи «Таърихи Абдулфайзхон». Дар ин китоб таърихи сиёсии хонии Бухоро, чаҳордаҳ соли аввали ҳукмронии Абдулфайзхон (1123/1711 - 1136/1723-1724) зикр шудааст. Ин асар ба таври худ идомаи «Убайдуллохнома»-и Мир Муҳаммад Амини Бухороӣ мебошад. Он ахбори арзишманде дар бораи бесарусомониҳои сиёсӣ ва иқти-

¹ Б. А. Аҳмедов. Историко-географическая литература. С. 87-89.

² Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 307-308; А.Т. Тагирджанов. Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела библиотеки ЛГУ. -Т. I. Л., 1962. С. 142.

³ Собрание восточных рукописей АН УзССР. Т. X I. С. 173-175.

⁴ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Т. I. С. 86-87.

⁵ Дар ин бора ниг: Ч. А. Стори. Персидская литература. Ч. I. С. 1145; Teufel F. Quellenstudien zur neueren Geschichte der Chanate//ZDMG. Bd. XXXVIII, 1884. P. 239-376.

⁶ Мир Муҳаммад Амини Бухори. Убайдуллонома/Перевод с таджикского с примечаниями А. А. Семенова. Ташкент, 1957.

⁷ О.Д. Чехович. Бухарская летопись XVIII века, «Убайдуллонаме»//Проблемы источниковедения. Вып. VIII. М., 1959. С. 191-227.

содӣ, ки минбаъд боиси парешонӣ, чунбишҳо ва шӯришҳои ҳокимони Миёнкол, Самарқанд, Қаршӣ, Шаҳрисабз, Тирмиз ва вилоятҳои дигар гардид, ки бар асари он водии Фарғона аз Бухоро чудо шуда, дар он хонии мустақили Хуқанд ба вучуд омад, дар худ дорад.

Дар «Таърихи Абдулфайзхон» дар бораи ташкили хонии мустақили Самарқанд бо сарварии Раҷабхон хабар дода мешавад. Дар ин асар маводи арзишманде дар бораи унвону мансабҳо, инчунин маълумот дар бораи истифодаи тупҳо дар лашкари Бухоро бо ҷалби мутахассисони рус оварда мешавад. Ду нусхаи ин асар дар захираи дастнависҳои ИШ АИ ҶУ таҳти №11 ва 4469/11 маҳфуз аст.¹ Маълумот дар бораи ин асар аз ҷониби М.А. Абдураимов² оварда шуда аст. Ин асар ба таври комил ба забони русӣ тарҷима шуда, бо муқаддима ва тавзеҳоти густурдаи А.А. Семёнов ба нашр расидааст.³

Ҳоҷамқулибеки Балхӣ, маъруф ба Қипчоқхон (асри XVIII) муаллифи «Таърихи Қипчоқхонӣ», писари кушбегии хони Аштархонӣён - Субҳонқулихон, Имомқули. Ҷавонии Ҳоҷамқулибеки Балхӣ дар Балх ва Маймана гузаштааст. Қипчоқхон дар шаҳри Лоҳур, маркази Панҷоб ба навиштани асари худ «Таърихи Қипчоқхонӣ»⁴ шуруъ намуд, ки таълифи он шаш солро дар бар гирифт ва моҳи ноябри соли 1724 ба итмом расид. Ин асар навъи

¹ СВР АН УзССР. Т. I. С. 76-77; Т. IX. С. 18-19.

² М. А. Абдураимов. «Таърих-и Абу-л-Файз-хани» Абдуррахмана Даулата как источник о политическом и экономическом упадке Бухарского ханства в первой половине XVIII в//Известия АН УзССР. 1957. №3. С. 27-32; Ҳамон муаллиф. «Таърих-и Абу-л-Файз-хани» Абдуррахмана Даулата и реляция Флорио Беневини как источники по истории Бухарского ханства в первой половине XVIII в//Известия АН УзССР. 1958, №6. С. 57-62.

³ Абдуррахмони Толеъ. Таърихи Абдулфайзхон/Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели проф. А. А. Семенова. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1959.

⁴ Дар бораи ин асар ниг: В. В. Бартольд. О некоторых восточных рукописях (Азиатского музея)//Соч. Т. VIII. М.: Наука, 1973. С. 340; Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание..., вып. III, с. 146; Blochet E. Catalogue des manuscrits persans de la Bibliotheque Nationale. Vol. I-IV. -Paris, 1905-1934. P. 235.

таърихи умумӣ буда, давраҳои аз «офариниши олам» то соли 1726-ро фаро мегирад. Он иборат аз муқаддима, хулоса ва 5 қисмат аст. Он қисмати ин асар арзишманд аст, ки дар он маводи муҳиме оид ба таърихи хонии Бухорои асри XVII - нимаи авали асри XVIII зикр мешавад. Дар ҳамин ҷо ахбори зиёде оид ба вазъи сиёсии Балх ва Хуросони Шимоли (1651-1720), дар бораи исёни қалмиқҳо, қарақалпоқҳо ва хитой-қипчоқҳо дар Бухоро дар солҳои 1092 х.қ./1681, 1128 х.қ./1715 – 16, 1131х.қ./1718 - 19 оварда мешавад.

Ин асар то ба кунун нашр нашуда ва тақрибан дар асарҳои илмӣ мавриди истифода қарор нагирифтааст. Имрӯз ба муҳаққиқон ҳафт нусхаи асари Хочамкулибеки Балхӣ маълум аст, ҷаҳортои он дар Санкт-Петербург (ду нусха) дар шуъбаи Санкт-Петербургии Д.Д. № 964 ва яке дар китобхонаи оммавии Санкт-Петербург ба номи М.Е. Салтыков - Щедрин (№ ПНС. 172),¹ яке дар ИШ АИ ҶУ (№ 4468/11)² маҳфузанд. Ин нусхаҳо комил нестанд. Мувофиқи маълумоти Блоше ва Заҳау нусхаҳои комили «Таърихи Қипчақхонӣ» дар Фаронса (дар китобхонаи миллии Порис, № 348) ва дар китобхонаи Бодлеани Ингилистон (№ 117),³ ҳифз мешаванд.

Тарҷумаи иқтибосҳои ин асар ба забони русӣ аз ҷониби Э. Хуршут аз акс-нусхаи микрофилмии дастнависи

¹ Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание, вып. 3. С. 146-148; А. А. Ромаскевич. Список персидских, турецко-татарских и арабских рукописей Библиотеки Петроградского университета//ЗКВ. Т. I. Л., 1925. С. 353-371; А.Т. Тагирджанов. Описание таджикских и персидских рукописей, с. 72-73; Г. И. Костыгова. Персидские и таджикские рукописи «Новой серии» ГПБ. Алфавитный каталог/Составитель Г. И. Костыгова, научный редактор А.Н. Болдырев. Л., 1973. С. 39.

² СВР АН УзССР. Т. IX. С. 17.

³ Blochet E. Catalogue persans, p. 23-236; Sachau. E., Ethe H. Catalogue of Persian, Turkish, Hindustani and Pushtu Manuscripts in the Bodlean Library. Oxford, 1889. P. 56-58.

китобхонаи Бодлеан № 117 анҷом гирифтааст.¹

Муҳаммад Козим (асри XVIII), ҳокими шаҳри Марв дар даврони Нодиршоҳи Афшор асари бунёдие бо номи «Таърихи оламорои Нодирӣ»-ро навишт.² Дар чилдҳои дуум ва сеюми ин асар ҳаводиси марбут ба лашкаркашии Нодиршоҳ ба Бухоро ва Марв тасвир мешавад. Илова ба маълумоти таърихӣ, дар ин асар ахбори зиёд роҷеъ ба вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии он давр мавҷуд мебошанд. Дар ин ҷо вазъи иқтисодии Эрон ва кишварҳои тобеи он, дар бораи сиёсати андозии Нодиршоҳ, вазъияти мушкили халқ, ҷунбишҳо ба муқобили истисмори ҳокимон маълумот дода мешавад.

Дар чилди дууми асар муаллиф дар бораи он сухан мекунад, ки Нодиршоҳ ҳангоми омодагӣ ба лашкаркашӣ бар зидди Бухоро, ба ободии зодгоҳаш шаҳри Марв машғул гардид, ки он дар остонаи сарҳадҳои Хива ва Бухоро ҷойгир буд. Бо фармони ӯ тамоми обҳо ва заминҳои Марв моликияти давлатӣ эълон шуданд. Инчунин фармон дар бораи ҷалби тамоми ҷанговарон ба корҳои кишоварзӣ интишор шуд, ки барои ин ба онҳо музди кор ба шакли пулӣ ва моддӣ пардохт мегардид. Бо фармони Нодиршоҳ

¹ Ҳодҷамқулибеки Балхи. «Таърихи Қипчақхони» (пер. с персидского Э. Хуршута)//Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. С. 256-270.

² Дар бораи ин асар ниг: В. В. Бартольд. Приложение к протоколу X заседания отделения исторических наук и филологии Российской АН, 17 сентября 1919 г. Изв. АН по отделению общ. Наук, Ч. II. Пг, 1919. С. 927-930; Ҳамон муаллиф. Новые данные о самаркандских памятниках//Соч. Т. IV. М., 1966. С. 238-242; И. П. Петрушевский. Очерки по истории. С. 41-43; Н.Д. Миклухо-Маклай. О первом томе труда Мухаммеда-Казима//СВ. Т. V. М. - Л., 1946. С. 128-136; Ҳамон муаллиф. Труд Мухаммеда-Казима и его значение для истории Туркмении. Изв. Туркм. ФАН. 1945, №5-6; П.И. Петров. Фрагмент второго тома «Номаи оламорои Нодирӣ»//КСИВ. Т. XXXVIII. М., 1960. С. 48-58; О. Амангъев. Труд Мухаммад Казима «Наме-йи аламара-йи Надири» как исторический источник по истории Туркменистана первой половины XVIII в. Автореф. канд. дисс. Ашхабад, 1968; А.А. Ромаскевич, Иранские источники... С.14-15; Lockhart L. Nadir Shah. A. Critical Study based mainly on contemporary sources. -London, 1938. P. 296-299.

сарбанди асосии Марви Султонобод дар Мурғоб аз нав бунёд шуд. Барои анчоми ин корҳо аҳолии вилоят бо ҳамроҳи чорвои кори худ сафарбар шуданд.¹ И.П. Петрушевский зикр менамояд, ки асари Муҳаммад Козим аз рӯи фаровонии маълумоти иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва ба он таваҷҷуҳе, ки муаллиф ба ин далелҳо дорад, дар асри XVIII ба худ ҳамто надорад.²

Нусхаҳои ин асар камшуморанд. Нусхаи он дар Шуъбаи Санк-Петербургии ИШ АИ ФР (№ Д-403) маҳфуз аст.³ Бар асоси ин нусха Н. Д. Миклухо-Маклай солҳои 1960, 1965 ва 1966 наشري факсимилии асари Муҳаммад Козимро таҳти унвони «Номаи оламороии Нодирӣ» иқдом намуд. Ин нашр бо бобҳои тафсири ҳамроҳ буданд.⁴ Тарҷумаи комили «Номаи оламорои Нодирӣ» ба ҳеҷ ягон забони аврупоӣ то ба ҳол вучуд надорад. Ҷузъҳои алоҳидаи он ба забони русӣ тарҷима шуда, аз ҷониби П.П. Иванов ва П. И. Петров ба нашр расидаанд.⁵ Соли 1364 ҳ.ш. «Оламорои Нодирӣ» дар Техрон ба табъ расид.⁶

Муҳаммадмуъмин ибни Авазбеки Балхӣ (асри XVIII), дар асари «Ҷарида»-и худ аҳбори муҳиммеро оид ба ҷуғрофиёи таърихии Балхи нимаи аввали асри XVII - оғози асри XVIII меоварад. Се нусхаи ин дастнавис, ки бо ун-

¹ Муҳаммадқозим. -Т. П. Дасхати Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи улуми Русия, д. 430, в. 125а-126б; МИТТ. Ч. II, С. 150-152; М.А. Абдураимов М. А., Очерки аграрных отношений. Т. 1. С. 22-23.

² И. П. Петрушевский. Очерки по истории. С. 41.

³ В. В. Бартольд. О некоторых восточных рукописях, с. 340-349; Н.Д. Миклухо-Маклай. Рукопись «Аламара-йи Надирӣ»//Ученые записки ИВ АН СССР. Т. VI. М.-Л., 1953. С. 176-179

⁴ Муҳаммадқозим. Намаи оламорои Нодирӣ. -Т. I-II//Издание текста, предисловие, и общая редакция. Н.Д. Миклухо-Маклая. Указатели и аннотированное оглавление О. Д. Щегловой. М.: Наука, 1960. Т. I; 1965. Т. II; 1966. Т. III.

⁵ П. И. Петров. Муҳаммад Қазим. Поход Надир-шаха в Индию. М., 1961; П.П. Иванов. Продолжение перевода из Муҳаммада Қазима//МИТТ, Т. II, С. 167-192.

⁶ Муҳаммад Қозими Марвӣ. Оламорои Нодирӣ. Ҷилдҳои I- III. Чопи аввал. Техрон: Интишороти Нақши Ҷаҳон, 1364 ҳ.ш.

вонҳои мухталиф навишта шудаанд, маҳфуз мебошанд ва дутои онҳо дар китобхонаи шахсии сокини деҳаи Деҳи Додӣ (дар 10 км Мазори Шариф) Сайид Довудоқо ва нусхаи сеюми дастнависи «Чарида» аз ҷониби академик А. Мухторов дар китобхонаи имом масҷиди деҳаи Ҳисораки Мавлоно Абдурашид аз назар гузаронида шуд. Як қисмати на он қадар калони асари Муҳаммадмуъмин дар бораи обёрии вилояти Балх вориди ду нусхаи «Таърихи Роқимӣ» шудаанд. Тарҷимаи иқтибосҳои ин матн, ки ба топонимикаи таърихии вилояти Балх мутаалиқ аст, аз ҷониби М. А. Салоҳиддинов ба нашр расидааст.¹

Муҳаммадвафои Карминағӣ (асри XVIII), муаллифи асари «Тухфату-л-хонӣ» ё «Таърихи Раҳимхонӣ», ки он ба ҳокими аввали манғитиён Муҳаммад Раҳимхон (1753-1758) бахшида шудааст. Дар ин асар ҳаводиси таърихии дар Мовароуннаҳр, баҳусус дар Бухоро аз соли 1721 то соли 1769 руҳдода, шарҳ дода мешаванд ва он аз ду қисм иборат аст. Қисми аввали он ҳаводисро аз соли 1721 то соли 1758 фаро мегирад. Асар ҳомили маълумотҳои арзишманде дар бораи ёрии ҳарбие, ки ба Муҳаммад Раҳим ва ҷонибдорони ӯ дар мубориза барои ба даст овардани ҳокимият дар Бухоро аз ҷониби Нодиршоҳ расидааст, мебошад.

Дар ин ҷо ҳамчунин нооромиҳои сиёсӣ ва дуҳокимиятӣ дар кишвар бо сарвари Абдулфайзхон дар Бухоро, ки ӯро мансабдорони фосиқ ихота карда буданд, тасвир мешаванд. Ин асар бо маводи худ дар соҳаи таърихи иҷтимоӣ-иқтисодӣ ва сиёсӣ хеле бой аст. Аз ҷумла дар он ба таври муфассал ҳамлаи урдаҳои қазоқ дар солҳои 20-уми асри XVIII ба Мовароуннаҳр ва вайрону валангор намудани ноҳияҳои кишоварзӣ, баҳусус водии Зарафшон ва инчунин оқибатҳои вазнини тохтутози Нодиршоҳи Афшор тасвир ёфтаанд.

¹ Ба таври муфассал ниг: А. Мухтаров. Позднесредневековый Балх. С. 12.

Нусхаҳои «Тухфату-л-хонӣ» дар Тошканд, Санкт-Петербург, Душанбе, Қазон, Инглистон, Мадина маҳфузанд.¹ Тарҷимаҳои иқтибосии «Тухфату-л-хонӣ» ба забони русӣ аз ҷониби Н.К. Норқулов анҷом гирифтаанд.²

Ибодуллоҳ ибни Хоҷаорифи Бухороӣ (асри XVIII), муаллифи «Рисолаи ҳабибия»,³ ки онро ба писари худ Ҳабибуллоҳ бахшидааст. Дар он заминдорӣ ва хирочҳои замин зикр гардида, ба таври пайдархам тамоми дараҷаҳои заминдорӣ шарҳ меёбад. Навҳои заминҳои бахшидашуда: суюрғол ва танҳо тавзеҳ мешаванд. Асар дар бораи беадолатӣ дар соҳаи заминдорӣ ва истифодаи замин ва инчунин дар бораи бесарусомонии андоз ахбор медиҳад.⁴

Мирзо Бадеъ Девон (охири асри XVIII), муаллифи асари «Маҷмаъу-л-арқом». Асар ба қорҳои маъмурии ҳамон замони Бухоро бахшида шудааст. Дар он ҷаҳор амали арифметикӣ ба мақсади истифодаи воқеӣ аз ҷониби ашхоси маъмур дар Бухоро тафсир шуда, дар айни замон аз ин асар маълумотҳои дар бораи истилоҳи тақсимои маъмури, шумораи аҳолиро ба қучо мебоянд дохил кард, миқдори ғаллаи ҷамъоваришуда ва ғайраро метавон ба даст овард.

Рисолаи дигари муҳим «Рисола дар бораи мансаб ва унвонҳо ва вазифаҳои дорандагони онҳо дар Бухорои

¹ Оид ба шарҳи муфассали ин нусхаҳо ниг: СВР АН УзССР. Т. I. С. 77-78, 102; Т. X. С. 25-26; Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание..., ч. III. С. 308-313; Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Т. I. Рукописи на персидско-таджикском и узбекском языках: история, мемуары и исторические биографии, география, историческая топография, путешествия, хронограммы и документы//Под ред. и при участии А.М. Мирзоева и А. Н. Болдырева. Сталинабад, 1960. С. 101-102; Ч.А. Стори. Персидская литература. Ч. II. С. 1150-1152; Б.А. Ахмедов. Историко-географическая литература. С. 114-120; Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 6. С. 33; Т. X. С. 25-26.

² Муҳаммад Вафои Карминағӣ. Тухфат-ал-хонқ//Пер. с персидского Н. К. Норкулова//Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. С.270-276.

³ Дастхати ИШ АИ ҶУ, № 4976/Ш.

⁴ Дастхати ИШ АИ ҶУ, №, 4976/Ш. в. 67а-70а; М. А. Абдураимов. Очерки аграрных отношений. С. 31-32.

асримёнагӣ), ки аз ҷониби А.А. Семёнов ба русӣ тарҷума шудааст, мебошад.¹ Эҳтимол меравад, ки ин рисола худ замимаи асари «Маҷмаъу-л-арқом»-и Мирзо Бадеъ Девон бошад.² Ин тарҷума бо тавзеҳот ва шарҳи густурда такмил гардида, дар он мансабҳои дунявӣ ва мазҳабӣ дар Бухорои он замон бо зикри ҳар як унвон нишон дода шудааст.³ Ин рисола манзараи комили сохтори маъмурии хонии Бухороро дар асри XVIII муайян мекунад.

Муҳаммад Шариф ибни Муҳаммад Нақӣ (охири XVIII - ибтидои асри XIX), муаллифи асари «Точу-т-таворих». Дар ин асар таърихи ҳукмронии Аштархонитҳо ва сулолаи манғитиҳо то ибтидои ҳукмронии амир Ҳайдар дар Бухоро (1800-1826) тасвир шудааст. Асар аз муқаддима, се фасл ва хулоса иборат аст. Дар муқаддимаи ин асар муаллиф мочарои манғитиҳоро тавзеҳ дода, дар бораи мансубияти қабилаҳои турку муғул ахбор медиҳад ва ба таври мухтасар таърихи Чингизхон, чингизиён ва Шайбоиёнро зикр намуда, ба таври муфассал таърихи хонии Бухороро баён мекунад. Иттилооти муаллиф дар бораи хонии Бухоро арзишманданд, зеро ӯ маълумотҳои дастрас месозад, ки дар сарчашмаҳои дигари хаттӣ ба чашм намерасад. Дар ин ҷо ба таври муфассал раванди исёнҳои мардумӣ дар хонии Бухоро инъикос мешавад. Муаллиф дар бораи шачараи манғитиҳо бо тафсил сухан мекунад. Тибқи маълумоти муаллиф манғитиҳо аз як тараф бо чингизиҳо ва аз тарафи дигар бо оли Муҳаммад паёмбар алоқаманданд. Муҳаммад Шариф бо ин роҳ мехост, ки қонунӣ будани ҳокимияти манғитиҳо ва муқаддас будани он

¹ Семенов А. А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре//СВ, V. М., 1948. С. 137-150.

² Ҳамон ҷо. С. 138, 150.

³ Семёнов А.А. Бухарский трактат о чинах... С. 137-138.

хонадонро дар симои асосгузори сулолаи мангитиҳо Муҳаммад Раҳимхон асоснок намояд.

Ин асар барои омӯзиши таърихи ҳукмронии Аштархониҳо ва мангитиҳо аҳамияти илмиро дорост. Як нусхаи дастнависи «Тоҷу-т-таворих» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 2282¹ ва дар ганчинаи китобхонаи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон панҷ нусхаи «Тоҷу-т-таворих» маҳфуз аст.²

«**Зафарномаи Хусравӣ**», асари муаллифи номаълум (нимаи аввали асри XIX). Дар асар воқеаҳои давраи ҳукмронии амири Бухоро Насруллоҳ (1826-1860) тасвир шудаанд. Асар аз 30 боб иборат аст. Пас аз пешгуфтор дар бораи пешгузаштагони амир Насруллоҳ маълумот дода, дар бораи вафоти амир Ҳайдар ва Муҳаммад Хусайн, ба тахт нишастани Мир Умархон, лашкаркашии Насруллоҳ аз Насаф ба Самарқанд, муҳосираи Бухоро, тасхири Чиззах, барои танзими умури корҳои давлатӣ ба Самарқанд баргаштани Насруллоҳ ва корҳову лашкаркашиҳои дигари ин амир нақл мекунад. Нусхаи дастнависи «Зафарномаи Хусравӣ» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 95 маҳфуз аст.³ Матни «Зафарномаи Хусравӣ» дар Душанбе⁴ ва Хучанд⁵ нашр гардидааст.

Муҳаммадъяқуб ибни амир Муҳаммад Дониёлбий атолиқ (нимаи аввали асри XIX), муаллифи асари

¹Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 105-106.

²Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т.ХI. Под ред. А. Урунбаева и Р.П. Джалилова. Ташкент, 1987. С. 189-190.

³Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 108-109.

⁴Зафарнамаи Хусрави/Подготовка факсимильного текста, введ., указ. и аннот. огл. Исмаила Рахматова. Душанбе, 1989.

⁵Зафар-нама-йи Хусрави/Подготовил к изд., автор введ. и ответ. ред. проф. Ходжи Назир Мухиддин Турсунзод. Транслитерация из арабского алфавита в кириллицу Н. Калоходжа, Зиёд Али Тура, А.Шарипова. Худжанд, 2011. – 144 с.

«Гулшану-л-мулук». Дар ин асар муаллиф воқеаҳои таърихи аз давраи Муҳаммад пайгамбар оғоз намуда, онро то солҳои 1830-1831 зикр менамояд. Муаллиф ба навиштани асар соли 1824 шуруъ намуда, соли 1831 онро ба итмом мерасонад. Қисмати охири ин асар таърихи Шайбониҳо то ҳаводиси соли 1830-ро фаро мегирад. Асари Муҳаммадияқуб маълумотхоеро дар бораи вақфи замин, роҷеъ ба мушкилоти иқтисодии хонии Бухоро, пиромуни харобсозии бераҳмонаи заминҳои кишти кишоварзон дар замони ҷангҳои байнихамдигарӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Як нусхаи дастнависи «Гулшану-л-мулук» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 2663,¹ дар ганҷинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия се нусхаи дастхати ин асар² ва се нусхаи дастхати он дар ганҷинаи китобхонаи Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон маҳфуз аст.³ Матни мухтасар ва тарҷумаи русии «Гулшану-л-мулук» бо тавзеҳоти муфассал аз ҷониби Д. Г. Вороновский омода шудааст.⁴

Мирзо Қаландар Мушрифӣ Исфарагӣ (нимаи аввали асри XIX), муаррих ва шоири дарбори хонҳои Хуқанд. Бо супориши хони Хуқанд Умархон соли 1822 таърихномаи назмии шоир Фазли Намангониро ба наср баргардонид, ба он «Таърихи Умархонӣ» унвон гузошт. Муаллиф пас аз мадҳи анъанавии Худованд ва ҷаҳор паёмбари маъруф сабаби таълифи китобро баён менамояд. Дар ин китоб насабномаи хонҳои Хуқандро аз сулолаи мингҳо

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 104-105.

² Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения Выпуск 3. С. 313-318.

³ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 7. С. 17-20; Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 13-14.

⁴ Д.Г. Вороновский. «Гульшан-ал-мулук» Мухаммеда Якуба Бухари. Ташкент, 1947.

меорад ва онро аз Бобур оғоз менамояд. Дар бораи фиро-ри Бобур аз Фарғона ба Ҳиндустон ва дар роҳ ҳамроҳи худ нағрифтани писари навзодаш Олтун Бишиқ, дар бо-раи қисмати ин хурдсоли навзод ва амсоли он нақл мена-мояд. Пас ба таърихи ҳукмронии Умархон шуруъ намуда, сифатҳои шахсии ӯ, лашкаркашиаш ба Тошканд, Бухоро, Урметан, инчунин қабули сафирони хонии Хева аз ҷониби Умархон ва амсоли онҳоро зикр менамояд. Як нусхаи дастнависи «Таърихи Умархонӣ» дар ганҷинаи дастхат-ҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1088 маҳфуз аст.¹

Мирзо Содиқ Муншии Бухорӣ (ваф. 1235 х.қ./1819-1820), муаллифи «Таворих». Муаллиф дар ин асар 26 сана-ҳои таърихро бо назм овардааст, ки дар онҳо таърихи ба тахт нишастани Шохмурод дар моҳҳои июн-июли соли 1785, дар бораи се лашкаркашии ӯ ба Марв, ба асири ги-рифторшавии писари волии Эрон дар Марв ва ба дор овехтани ӯ дар Бухоро, дар бораи харобшавӣ ва барқа-роркунии садди Султонбанд дар дарёи Мурғоб, пиромуни таъйини ҳокимони Ҳисор ва Кармина, дар бораи таъмири мақбараи Темурланг дар Самарқанд ва воқеаҳои дигар баён гардидаанд. Як нусхаи «Таворих» дар ганҷинаи даст-хатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1047/VI маҳфуз аст.

Хоҷа Муҳаммад Ҳакимхон ибни Саид Маъсумхон (асри XIX), муаллифи «Мунтахабу-т-таворих». Дар хона-дони сарватманди Хуқанд таваллуд ёфтааст. Падар ва бобояш аз мансабдорони маъруфи Хуқанд ба шумор мерафтанд. Дар аҳди Муҳаммадалихон ҳокими вилоятҳои Турақурғон, Намангон ва ғайра буд. Баъдтар аз мансаби ҳокимӣ барканор гардид ва ба Россия, Туркия, Сурия, Фаластин, Миср, Арабистони Саудӣ ва Эрон сафар намуд.

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 126-128.

Пас аз бозгашт шаҳри Китобро макони зист қарор дод ва дар онҷо асари таърихии худ «Мунтахабу-т-таворих»-ро навишт, ки он аз панҷ боб иборат аст. Муаллиф воқеахоро аз давраи таърихи паёмбарон шуруъ намуда, то замони зиндагии худ расонидааст. Муаллиф дар ин асар доир ба сафархояш, воқеаҳои таърихӣ ва ғайра маълумот медиҳад. Дар «Мунтахабу-т-таворих» таърихи сиёсии хонии Хуқанд, махсусан давраи ҳукмронии Умархон (1810-1822) муфассал инъикос гардидааст, ки муаллиф ҳамасри ӯ буд. Тавсифи таърихи воқеаҳои давраи ҳукмронии Норбуттабий (1770-1798) ва Олимхонро (1798-1810) муаллиф аз рӯи нақли падар ва ашхоси дигар баён намудааст. Пораҳои алоҳидаи он аз ҷониби Э. Хуршут аз форсӣ ба русӣ тарҷума ва нашр шудааст.¹ Матни факсимилии «Мунтахабу-т-таворих» дар Душанбе аз тарафи академик А. Мухторов нашр гардидааст.²

Нусхаҳои алоҳидаи ин асар дар китобхонаҳои Москва,³ Тошканд⁴ ва як нусхаи он дар китобхонаи Пажуҳишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон зери рақами 63 махфӯз аст.

¹ Мухаммад Ҳақимхан. Мунтахаб ат-таварих (пер. с персидского Э. Хууршута)//Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент: Фан, 1988. С. 276-295.

² Мухаммад Ҳақимхан. Мунтахабу-т-таворих. Ҷилди 1. Муаллифи муқаддима ва таълиқот А. Мухторов. Мухаррири масъул М. Осимӣ. Ҷилди 1. Душанбе, 1983; Ҷилди 2. Душанбе, 1985.

³ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 325-329.

⁴ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 1. Под ред. А.А. Семёнова. Ташкент, 1952. С. 87-88.

**МАЪХАЗҶОИ ХАТТИ НИМАИ ДУЮМИ
АСРИ XIX - ИБТИДОИ АСРИ XX
(ДАВРАИ НАВ)**

Мирзо Абдулазими Бустони Сомӣ (1838, Бухоро – ваф. номаълум), шоир ва муаррих, муаллифи «Таърихи салотини мангития». Дар дарбори амир Музаффар ва амир Абдулахад хидмат намуда, дар лашкаркашиҳои онҳо ширкат кардааст. Сомӣ дар ҷангҳо байни Россияи подшоҳӣ ва аморати Бухоро иштирок намуда, мушоҳидаҳои широк дар асари худ баён кардааст. Дар ин асар муаллиф зикре аз ҷаҳолат ва бемаърифатии амалдорону сарлашкарони аморати Бухоро намуда, амалиёти онҳо ро бо назари тамасхур тасвир мекунад. Дар ин асар инчунин дар бораи ҳуҷуми Нодиршоҳ ба хони Бухоро ва оқибатҳои он, ҷангҳои гуногуни ғайриқонунии ҳокимон, соҳибмансабони дарборӣ ва воломақоми давлатӣ маълумоти арзишманд мавҷуд аст.

Ба ҷуз аз «Таърихи салотини мангития» асарҳои дигар, мисли «Миръоту-л-хаёл», «Санъати махзун» ва «Тухфаи шоҳӣ» ба қалами ин муаллиф мансубанд. Нусхаи аслии аз ҷониби ҳуди муаллиф навиштаи асари «Таърихи салотини мангития» дар дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 927/III маҳфуз аст.¹ Матни ин асар бо тарҷума ба забони русӣ ва тавзеҳот аз ҷониби Л.М. Епифанова нашр гардид.² Дар ганҷинаи китобхонаи

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 116-118.

² Мирза 'Абдал 'Азим Сами. Та'рихи салотини мангития (История мангытских государей). Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.М. Епифановой. М., Издательство восточной литературы, 1962.

Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон як нусхаи дастхати «Таърихи салотини мангития»¹ ва ду нусхаи «Тухфаи шоҳӣ»² маҳфуз аст.

Мирзо Сангмуҳаммади Бадахшӣ ва Мирзо Фазлалибеки Сурхафсар китоби «Таърихи Бадахшон»-ро таълиф намудаанд, ки он воқеаҳои солҳои 1657-1905-ро, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистони имрӯза ва Шимоли Афғонистони кунунӣ рух додаанд, дар бар мегирад. Баёни воқеаҳои солҳои 1657–1808 ба қалами Сангмуҳаммади Бадахшӣ ва воқеаҳои солҳои 1809 – 1905 ба қалами Мирзо Фазлалибеки Сурхафсар мансубанд. Дар «Таърихи Бадахшон» задухӯрдҳои шадиди байни қабилаҳо дар вилоятҳои Роғ, Шугнон, Хуталон, Чатроп ва Файзободи Хуросон инъикос ёфтаанд. Дар бобҳои алоҳидаи ин асар таърихи сулолаҳои амиронӣ хонҳои Бадахшон аз тоҷикон, узбакҳо, қатағаниҳо, қарлукҳо ва қалмоқҳо, оид ба даҳлати Россияи подшоҳӣ ва Англия ба умури дохилии ин сарзамин, тақсими ҳудуди ин сарзамин байни ин давлатҳо ва амсоли он инъикос ёфтаанд. Нусхаи дастхати «Таърихи Бадахшон» дар Пажухишгоҳи шарқшиносии Санкт-Петербурги Академияи илмҳои Федератсияи Россия зери рақами В 2311 маҳфуз аст. Як нусхаи «Таърихи Бадахшон» дар ганҷинаи дастхаҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Федератсияи Россия маҳфуз аст.³ «Таърихи Бадахшон» соли 1959 аз ҷониби шарқшинос А. Н. Болдирев дар Ленинград бо усули факсимилӣ бо муқаддимаву феҳристиҳо нашр гардид.⁴ Соли 1997 ин китоб дар Москва ба за-

¹Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 6. Под ред. А.А. Семёнова и Д.Г. Вороновского. Ташкент, 1963. С. 37-38.

²Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 1. С. 92-93.

³ Н.Д. Миклухо-Маклай. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. С. 334-335.

⁴ Таърихи Бадахшан (История Бадахшана). Факсимиле рукописи В-2311 Института востоковедения Ленинградского отд. АН СССР. Введение, примечаний и комм. А.Н. Болдырева. Ленинград, 1959.

бони русӣ тарҷума ва нашр шуд.¹ «Таърихи Бадахшон» соли 2007 аз ҷониби Курбонбек Элчибеков, Қудратбек Элчибеков ва Золшоҳ Ғуломов² ва худи ҳамон сол аз ҷониби Ғолиб Ғоибов ва Маҳмудҷон Холов ба таъб расид.³

Имомалии Куҳандизӣ, маъруф ба Комилӣ (нимаи дуюми асри XIX), зодаи Кундуз, муаллифи «Таворихи манзума». Бо амри амир Насруллоҳ китоби «Дуррату-т-точ»-ро таҳрир ва девони Бедилро нусхабардорӣ намудааст. «Таворихи манзума» ба назм иншо шуда, дар он таърихи ашхоси маъруфи сиёсӣ, динӣ ва адабӣ, ки бо ҳодисаҳои сиёсиву фарҳангии Осиёи Миёна робита доштанд, ба таври муаммо бо риояи хронологӣ аз соли 1822 то соли 1888 зикр шудааст. Баъд аз тавсифи воқеаҳо бо назм муаллиф маънои он муаммоҳоро бо наср шарҳу эзоҳ медиҳад. Дар асар таърихи ба тахти Хуқанд нишастани Муҳаммад Алӣ, аз ҷониби лашкари Хуқанд забт гардидани Қаротегин, вафоти Дониёл атолиқ дар Шаҳрисабз, аз тараф амир Насруллоҳ забт гардидани Хуқанд, ғалабаи хуқандиҳо бар амир Насруллоҳ, забти Ёротеппа аз тарафи Худоёрхон, хурӯчи амирони Тошканд ба ҷанги муқаддас бар зидди Россияи подшоҳӣ, аз ҷониби лашкари рус ишғол шудани шаҳрҳои Туркистон ва воқеаҳои дигари таърихӣ инъикос гардидаанд. Дар ин асар таърихи офатҳои табиӣ, чун заминларзаи фалокатоварӣ соли 1239 х.қ. /1823-1824 дар Фарғона, эпидемияи бемории вабо дар Туркистон,

¹ Таърихи Бадахшан (История Бадахшана). Факсимиле рукописи РАН Отделение истории, Институт востоковедения Санкт-Петербургского государственного университета, Восточный факультет/Издание текста, перевод с персидского А.Н. Болдырева при участии С.Е. Григорьева. Введение А.Н. Болдырева и С.Е. Григорьева. Примечания и приложения С.Е. Григорьева. Москва: Восточная литература, 1997. 226 с.

² Мирзо Сангмухаммади Бадахшӣ, Мирзо Фазлалибеки Сурхафсар. Таърихи Бадахшон. Душанбе: Маърифат. -132 с.

³ Мирзо Сангмухаммади Бадахшӣ, Мирзо Фазлалибеки Сурхафсар. Таърихи Бадахшон. Муаллифони пешгуфтор, баргاردони матн, қисме аз тавзеҳот, мурағибони феҳристҳои номҳои хос ва мавзӯҳои ҷуғрофӣ Ғоиб Ғоибов ва Маҳмудҷон Холов. Душанбе: Дониш, 2007. -274 с.

Оқсу ва навоҳии Қошғар ва монанди он низ баён гардидааст. Як нусхаи дастнависи «Таворихи манзума»-и Кухандизӣ дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 204 маҳфуз аст.¹

Исҳоқхон (нимаи дуҷоми асри XIX), сокини маҳалии Фарғона. Ба қавли муаллиф ҳангоми ишғоли Намангон аз тарафи лашқари рус дар соли 1876 ӯ 15 сола будааст. Ба қалами ӯ китоби «Таърихи Фарғона» мансуб аст. Дар ин асар таърихи ҳокимони Фарғона аз замони пешин то замони зиндагии муаллиф, таърихи қадим то замони оғози ҳукмронии ҳокимони хонии Хуқанд ба таври мухтасар ва пароканда баён гардидааст. Пас аз он ба таври мунтазам таърихи ҳукмронии Норбутахон, Олимхон, Умархон, Муҳаммад Алихон, Муродхон валади Олимхон, ибтидои ҳукмронии Худоёрхон валади Шералихон, ба тахти Бухоро нишастани Шоҳмурод, задухӯрди лашқари Хуқанд бо сардории Олимқул бар зидди лашқари рус дар назди Чимкент, таърихи шаҳрҳои Андичон ва Намангон ва амсоли он зикр шудааст. Ҳангоми инъикоси таърихи замони пеш муаллиф аз маъхазҳои боэътимоди асримиёнагӣ истифода намудааст. Як нусхаи дастнависи «Таърихи Фарғона» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1512 маҳфуз аст.²

Мирзо Шамсиддин Доъии Бухорӣ (нимаи дуҷоми асри XIX), муаррих, шоири дарбор ва муншии амир Музаффар (1860-1885). Ба қалами ӯ асари «Таърихи чанги амир Насруллоҳ ва Муҳаммад Алихони Куқанд» мансуб аст. Ин асар аз муқаддима, шаш боб ва дуо дар ҳаққи амир Насруллоҳ иборат буда, ба лашкаркашии аввали ӯ ба Хуқанд дар соли 1840 бахшида шудааст. Дар ин асар тасвири таърихи фатҳи шаҳрҳои Хуқанд аз ҷониби бухориҳо ва қасрҳои Зомин, Истравшан, Хучанд Қаракчиқум, мурочиати хони Хуқанд Муҳаммад Алихон (1822-1842) ба амири

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 129-132.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 133-134.

Бухоро Насруллоҳ дар бораи изҳори қабули тобеият, пешкаш намудани тухфаҳо аз ҷониби хон ва қабули онҳо аз тарафи амир ва амсоли он тасвир ёфтаанд. Як нусхаи дастнависи «Таърихи ҷанги амир Насруллоҳ ва Муҳаммад Алихони Куқанд»-и Мирзо Шамсиддин Доъии Бухорӣ дар ганчинаи дастхатҳои Маркази меросии хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 861 маҳфуз аст.¹

Мулло Аваз Муҳаммад ибни домолло Рӯзӣ Муҳаммад Сӯфии Ақтор (нимаи дуҷоми асри XIX), зодаи шаҳри Хуқанд. Ба қалами ӯ асари «Таърихи ҷаҳонномаӣ» мануб аст, ки муаллиф ба навиштани он соли 1283 ҳ.қ./1866-1867 шуруъ намуда, онро соли 1284 ҳ.қ./1867-1868 ба охир расондааст. Асар баёни воқеаҳо аз замони таваллуди Бобур (888/1483) то соли 1284 ҳ.қ./1867-1868 фаро мегирад. Арзиши ин асар дар он аст, воқеаҳои солҳои охир, ки дар асар инъикос ёфтаанд, мушоҳидаҳои бевоситаи муаллифанд. Як нусхаи дастхати «Таърихи ҷаҳонномаӣ» дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 9455 маҳфуз аст.²

Мулло Ниёз Муҳаммад ибни Мулло Ашур Муҳаммад Қўқандӣ (нимаи дуҷоми асри XIX), муаллифи «Таърихи Шаҳруҳӣ». Гузаштагони ӯ аз тоҷикони кӯҳистон буданд. Соли 1844 дар лашкаркашии хуқандӣҳо дар Ҳафтрӯд ва солҳои 1860-1861 дар муҳорибаи Хуқанд ба самти Туркистон иштирок доштааст. Ӯ бо силсилаи нақшбандия робита дошт ва дар асари худ «Таърихи Шаҳруҳӣ» дар васфи пешвои силсилаи нақшбандияи Хуқанд Ҳазрати Соҳиб (1785-1869) якҷанд мадҳия навиштааст. Муаллиф асари худро бо супориши хони Хуқанд Худоёрхон соли 1288 ҳ.қ./1871-1872 навиштааст. Дар асар таърихи ҳокимони хонии Хуқанд аз замони Шоҳруҳбӣ (1709-1722) то соли

¹ Каталог восточных рукописей АН Тадж. ССР. С. 107-108.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 13. Ташкент: Фан, 1998. С. 207-208.

1872 баён гардидааст, ки воқеаҳои солҳои охир мушоҳидаҳои худи муаллифанд. Як нусхаи дастнависи «Таърихи Шаҳруҳӣ» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 2237¹ ва дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон се нусхаи дастнависи «Таърихи Шаҳруҳӣ» зери рақамҳои 1787, 4463² ва 1314/1³ маҳфузанд.

Мулло Мирзо Олим ибни домумло Мирзо Раҳими Тошкандӣ (нимаи дуюми асри XIX), муаллифи «Ансобу-с-салотин ва тавориху-л-хавоқин». Ин асар тақрибан соли 1884 навишта шуда, дар он насаби ҳокимони Фарғона ва аҷоиботи таърихи гузаштаи ин сарзамин аз асри XVI то соли 1876, то замони ҳамроҳшавии Осиёи Миёна ба Россия оварда шудааст. Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон 6 нусхаи дастнависи «Ансобу-с-салотин ва тавориху-л-хавоқин» маҳфуз аст.⁴

Мир Олими Бухорӣ (нимаи дуюми асри XIX), муаллифи «Фатҳномаи султонӣ». Дар замони ҳукмронии амир Насруллоҳ (1827-1860) дабири ҳокими Хузор Муҳаммад Олимбек будааст ва бо супориши ӯ ин асарро таълиф намудааст, ки дар он оид ба корнамоиҳои Шоҳмурод (1785-1800), амир Ҳайдар (1800-1826) ва писари ӯ амир Насруллоҳ маълумот овардааст. «Фатҳномаи султонӣ» аз муқаддима ва 29 боб иборат аст, ки доир ба таърихи Осиёи Миёнаи асри XIX ахбори муҳим пайдо кардан мумкин

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 128-129.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т.1, 1998. С. 208-209.

³ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 1. 90.

⁴ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т.1, 1998. С. 210-211; Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 1. 90-91.

аст. Як нусхаи дастнависи «Фатҳномаи султонӣ» дар ганчинаи дастхаҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон» зери рақами 1838 маҳфуз аст.¹

Муҳаммад Ҳасанхон Ӯтимодуссалтана (номаълум – 1899) китобе зери унвони «Таърихи мунтазами Носирӣ» офарид, ки ба шакли таърихи умумӣ иншо гардида, воқеахоро аз оғози ҳичрати паёмбар Муҳаммад то соли 1779 фаро мегирад. Муаллиф соли 1882 ин китобро ба номи шоҳи Эрон - Носириддиншоҳ ба поён расондааст. Дар ин китоб дар бораи равобити Эрон бо Мовароуннаҳр ахбори арзишманде мавҷуд аст. «Таърихи мунтазами Носирӣ» соли 1364 ҳ.ш. дар Эрон ба таъб расидааст.²

Мирзо Салимбек ибни Муҳаммад Раҳим (аввали асри ХХ), муаллифи «Кашкули Салимӣ». Дар дарбори амирони Бухоро соҳиби мансаби баланд буд, дар замони ҳукмронии амир Олимхон мансаби парвоначиро гирифта, сардори ҳамаи закотҷамъкунандагони вилоятҳо буд. Асари ӯ «Кашкули Салимӣ»-ро бо номи «Таърихи Салимӣ» низ зикр мекунад. Муаллиф дар асари худ таърихи Мовароуннаҳр, махсусан Бухоро аз давраи ҳучуми муғул то инқилоби соли 1920 ва фирори амир Олимхонро ба Афғонистон тасвир менамояд. Тавсифи воқеаҳо то замони ба тахт нишастани амир Музаффар (1860) ба таври мухтасар баён шудаанд. Аз замони ҳукмронии амир Музаффар воқеаҳо бо тафсили том зикр гардида, муаллиф шоҳиди аксар воқеаҳои зикргардида буд. Чопи сангии ин асар соли 1914 дар Тошканд анҷом ёфтааст.³ Як нусхаи дастхати «Каш-

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 1, 1998. С. 216-217.

²Муҳаммад Ҳасанхон Ӯтимодуссалтана. Таърихи мунтазами Носирӣ. Ҷ. I-II. Техрон: Дунёи китоб, 1364 ҳ.; Равобити сийёсӣ-дипломатикии Эрон ва ҷаҳон дар аҳди Сафавия. С. 78.

³ Мирзо Салимбек ибни Муҳаммад Раҳим. Кашкули Салимӣ. Чопи сангӣ. Тошканд, 1331 х. (1914).

кули Салимӣ» дар ганчинаи китобхонаи Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 2016 маҳфуз аст.¹ Дар китобхонаи Пажухишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон як нусхаи «Кашкули Салимӣ» зери рақами 207 ниғаҳдорӣ мешавад.

Ҳоҷӣ Абдулазими Шаръӣ Бухорӣ (нимаи дуюми асри XIX), муаллифи «Айну-т-таворих». Муаллиф дар аморати Бухоро вазифаҳои гуногунро иҷро намуда, дар мадраса низ дарс меод. Тибқи маълумоти муаллиф қозӣ Абдулвоҳид садри Балхӣ ва ашхоси дигар, ки бо китоби олими турк Котиб Чалабӣ «Тақвиму-т-таворих» шинос буданд, аз Абдулазими Шаръӣ хоҳиш намудаанд, ки ӯ онро ба забони форсӣ тарҷума намояд. Абдулазими Шаръӣ соли 1288 х.қ./1871-1872 ба ин қор шуруъ намудааст. Ӯ воқеоти таърихро аз пайдоиши олам то соли 1648 аз асари К. Чалабӣ оварда, воқеоти солҳои 1648 то соли 1894-ро дар асоси манобеи таърихӣ дигар ва мушоҳидаҳои шахсии худ иншо намудааст. Ҳангоми тасвири воқеаҳои замони худ Шаръӣ дар бораи задухӯрдҳои ҳарбии байни хониҳои Осиёи Миёна, таърихи таълифи асарҳои маъруф, санаҳои вафоти ашхоси машҳур ва ғайраҳо маълумоти ҷолиб меорад. Дар ганчинаи дастҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон ду нусхаи дастнависи «Айну-т-таворих»-и Шаръӣ маҳфуз аст.²

Муҳаммад Юнус ибни Муҳаммад Амин маъруф ба Тайиб (нимаи дуюми асри XIX), зодаи Фарғона, муаллифи «Тухфаи Тайибӣ». Ин асар аз муқаддима, се боб ва хулоса иборат аст. Муаллифи асар чун мубаллиғ ба аҳолии Осиёи Миёна тавсия медиҳад, ки онҳо бояд бо фарҳанги русҳо ошно шаванд. Барои тақвияти ақидаҳои

¹ СВР АН Узбекской ССР. Т. XI. С. 18.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. XI. Ташкент: Фан, 1987. С. 13-14.

худ оид ба чоиз будани муносибати эҳтиромонаи мусулмонҳо бо урфу одат ва фарҳанги пайравони динҳои дигар муаллиф ба таърихи солҳои мухталифи Осиёи Миёна ишора намуда, аз Қуръон, ҳадисҳо ва асарҳои мазмуни фикҳу ҳуқуқӣ дошта, мисли «Ҳидоят»-и Бурҳониддин Алӣ ибни Абубақр ибни Абдучалили Фарғонӣ ал-Марғинонӣ (ваф. 593/1196-1197), «Дурару-л-ғулар»-и Абулҳасан ибни Халил ал-Қозӣ ва ғайраҳо намунаҳо меорад. Як нусхаи дастнависи «Тухфаи Тайибӣ» дар ганчинаи дастхаҳои Пажуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 4243/II маҳфуз аст.¹

Муҳаммад Ризо мироб ибни Эрнийезбек маъруф ба Огаҳӣ (1809-1874), муаррих ва адиби нимаи дуюми асри XIX. Ба қалами ӯ асари таърихии «Риёзу-д-давла» мансуб аст, ки он давоми асари ба таърихи Хоразм бахшидаи Шермуҳаммади Мунис, ки зикри ӯ дар боло рафта буд, мебошад. Огаҳӣ ин асарро соли 1844 навишта, ба таърихи ҳукмронии хони Хева Аллақулихон (1825-1842) бахшида аст. Огаҳӣ баъд аз ба охир расонидани асари «Риёзу-д-давла» ба навиштани таърихи ҳукмронии хони дигари Хева, Раҳимқулихон (1842-1846) шуруъ менамояд ва асареро зери унвони «Зубдату-т-таворих» менависад, ки онро 1 марти соли 1846 баъд аз 35 рӯзи вафоти Раҳимқулихон ба охир мерасонад. Як нусхаи дастнависи «Риёзу-д-давла» дар ганчинаи дастхатҳои Пажуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 5364/II маҳфуз аст.² Дар ганчинаи дастхаҳои Пажуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон ду нусхаи дастнависҳои «Зубдату-т-таворих»-и Огаҳӣ зери рақамҳои 821/III ва 5364/III маҳфузанд.³ Ба

¹Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. XI. Ташкент: Фан, 1987. С. 15.

²Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 1, 1, 1998. С. 216-217.

³Ҷамон чо. С. 216-217.

қалами Огаҳӣ инчунин асарҳои «Ҷомеъу-л-воқеоти султонӣ» ва «Гулшани давлат» низ мансубанд. Дар «Ҷомеъу-л-воқеоти султонӣ» таърихи замони ҳукмронии хонҳои Хева Муҳаммад Аминхон (1846-1855), Сайид Абдуллоҳ (1855) ва Қутлуқ Мурод (1855-1956) зикр шудааст. «Гулшани давлат» ба таърихи ҳукмронии Сайид Муҳаммадхон (1856-1865) бахшида шудааст. Нусхаҳои дастнависи «Ҷомеъу-л-воқеоти султонӣ»¹ ва «Гулшани давлат»² дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон маҳфузанд.³

Сайид Ҳомидҷон тура ибни Сайид Муҳаммадхон маъруф ба Комёб (1861-1922), шоҳзодаи хевагӣ. Зери ҳимояи хони Хева Сайид Муҳаммад Раҳимӣ (1865-1910) тарбия ёфтааст. Ба қалами ӯ асари «Таврихи хавоқин» мансуб аст, ки он соли 1886 навишта шудааст. Асар аз муқаддима, панҷ боб ва хулоса иборат буда, дар бораи ҳаёти хонҳои Хева дар асри XIX ва насаби онҳо баҳс мекунад. Дар хулосаи асар ба таври хронологӣ заминларзаҳои дар Хоразм рӯйдода аз соли 1291 ҳ.қ./1874-1875 то соли 1313 ҳ.қ./1895-1896 зикр шуда, ба тағйироти боду ҳаво низ ишора шудааст. Дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон ду нусхаи дастнависи ин асар зери рақамҳои 7717 ва 853/II маҳфузанд.⁴

Домулло Муҳаммад Солеҳхоҷа ибни домулло Раҳимхоҷа ибни мулло Абдураҳимхоҷа (тав. 1830), зодаи шаҳри Тошканд, маҳаллаи Қорёғдӣ. Муаллифи «Таърихи чадидаи Тошканд». Ба таълифи ин асар соли 1279 ҳ.қ./1862 шуруъ намуда, соли 1304 ҳ.қ./1886-1887 онро ба охир расондааст. Китоб аз ду боб (дафтар) иборат аст. Боби аввал

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 7. С. 36-37.

² Ҳамон ҷо. С. 37-38.

³ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 1., 1998. С. 216-217.

⁴ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 7. С. 40-43.

дар асоси маъхазҳои пешин навишта, доир ба таърихи ислом ва таърихи асримиёнагии мамолики Шарқ баҳс мекунад. Дар боби дуюм таърихи хонии Хуқанд, ки дар асри XIX Тошканд ба ҳайати он дохил мешуд, то соли 1865 оварда шудааст. Ин боб ба се фасл чудо шуда, фасли аввал таърихи Фарғонаро аз замони Бобур (1494-1504) то ҳукмронии Олимхони Хуқандӣ (1800-1809) дар бар мегирад. Фасли дуюм аз мадҳия ба шарафи Муҳаммад паёмбар ва ҳокимони Фарғона оғоз гардида, дар он таърихи Тошканд, Фарғона ва Бухоро аз замони ҳукмронии Олимхон то давраи ҳукмронии хони охирини Хуқанд Сайид Носириддин (1875-1876) валади Худоёрхон баён гардидааст. Масъалаи аз ҷониби Россия ишғол гардидани хонии Хуқанд ба таври муфассал зикр шудааст. Дар ин ҷо тавсифи тасхири Марғелон, Намангон, Андичон ва Самарқанд аз тарафи лашкари рус баён гардида, муборизаи аҳолии маҳаллӣ бар зидди русҳо инъикос гардидааст. Дар фасли сеюми боби дуоми асар вазъи ҷуғрофии Тошканд, боду ҳаво, кишоварзӣ, ҳунармандӣ ва амсоли он баён шудааст. Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон панҷ нусхаи дастнависи «Таърихи ҷадидаи Тошканд» маҳфуз аст.¹

Маҳмуд Ҳаким Сайфонӣ ибни домулло **Шодӣ Муҳаммади Фарғонӣ** (нимаи аввали асри XX). Ба қалами муаллиф асари «Хулласу-т-таворих» мансуб аст, ки он соли 1914 навишта шудааст. Ин асар асосан таърихи мухтасари хонии Хуқандро дар бар мегирад. Муаллиф таърихи ҳукмронии Бобурро васф намуда, таърихи бунёди шаҳри Хуқандро баён менамояд. Пас аз он таърихи мухтасари ҳукмронии Шохрух аз соли 1717 то соли 1729, Абдурраҳимхон ибни Шохрух (1729-1741), Абдулқарим ибни Шохрух (1741-1759), Абдурраҳмон Бобобек ибни

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т.1, 1998. С.212-214.

Абдукарим, Ирдоноҳон, Сулаймонхон, Норбутта ибни Абдурраҳим (1773-1800), Олимхон (1800-1809), Умархон (1809-1822), Муҳаммад Алихон (1822-1842), Шералихон (1842-1845), Худоёрхон аз соли 1845 то бинои масҷиди чомаъ дар Хуқанд дар соли 1870 баён гардидааст. Як нусхаи дастнависи «Хулласу-т-таворих» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1220 маҳфуз аст.¹

Муҳаммадалӣ ибни Муҳаммадсайиди Балҷувонӣ (1860-1930), муаллифи «Таърихи нофеъ». Муаллиф ба навиштани ин асар 12 феввали соли 1923 дар мадрасаи Тиллокории Самарқанд оғоз намуда, 22 июни соли 1927 онро дар деҳаи Бештентаки Балҷувон ба итмом расондааст. Дастхати ин асарро шоири халқ Ислом Хол соли 1980 ба академик Муҳаммад Осимӣ тақдим намудааст ва пас аз як сол Муҳаммад Осимӣ онро ба академик Аҳрор Мухторов барои таҳқиқ додааст. Муҳаммадалӣ зодаи деҳаи Фундиёни Балувон буда, баъди хатми мактаби ибтидоии деҳа ба Ховалинг меравад. Пас аз таҳсил дар Ховалинг бо мақсади тақмили илм ба Бухоро сафар менамояд. Қабл аз ба Бухоро рафтани, муддате дар Ҳисор низ иқомат намуда, ба таҳсили илм машғул гардидааст. Дар Бухоро бо амир Олимхон ва қозикалон ошноӣ пайдо намуд ва забонҳои узбекӣ ва арабиро хуб медонист.

Муҳаммадалӣ дар асари худ дар рӯзҳои пурушӯб воқеи фирори амир Олимхонро аз қасри тобигонаи Ситораи Моҳи Хоса хеле муфассал тасвир намудааст. Ҳангоми сарзадани воқеаҳои мудҳиш дар Бухоро Муҳаммадалӣ шохиди бевоситаи онҳо буд. Пас аз фирори амир аз Бухоро Муҳаммадалӣ ба Самарқанд сафар намуд, ки се сол қабл аз ин дар он ҷо инқилоб ғалаба карда буд. Дар ҳамин ҷо ӯ ба навиштани асари худ оғоз намуд.

Муҳаммадалӣ аз Самарқанд ба деҳаи худ Бештентак

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 133-134.

бармегардад ва пас аз чанде барои таълими доништа-
лабон ба деҳаи Окбулоқдара рафта, дар он ҷо ба мудар-
рисӣ машғул мегардад. Ӯ дар ҳамин деҳа соли 1930 тақри-
бан дар синни ҳафтодсолагӣ оламро падруд мегӯяд ва дар
боғи Ҳочӣ Яъқуб часади ӯро ба хок месупоранд.

«Таърихи нофey» маъхази нодир буда, барои омӯхтани
таърихи аморати Бухоро, низоми идории он, вазифа ва
мансабҳои аморат аҳамият дорад. Асар махсусан барои
омӯхтани таърихи инқилоби Бухоро, вазъияти ин шаҳри
марказӣ дар солҳои аввали ғалабаи ҳокимияти шӯравӣ,
аввалин қадамҳои ин давлат, мубориза бо душманони
дохилӣ (босмачиён) сарчашмаи нодирӣ таърихӣ ба шумор
меравад. Аҳамияти хоси ин асар дар он аст, ки муаллиф
шоҳиди ҳодиса ва воқеаҳои буд, ки худ онҳоро дида ва аз
забони шоҳидон шунида, ба қалам додааст.

«Таърихи нофey» аз ҷониби академик Аҳрор Мухто-
ров соли 1994 дар шаҳри Душанбе дар асоси дастнависи
муаллифи асар бо ҳуруфи ниёгон нашр гардидааст.¹

Мирзо Абдулазими Сомӣ (1839-1908) асареро таҳти
унвони «Таърихи салотини мангитияи дору-с-салтанаи
Бухоро» таълиф намуд. Дар ин асар дар бораи ҳучуми
Нодиршоҳ ба хонии Бухоро ва оқибатҳои он, ғайриқият-
ҳои ҳокимон ва соҳибмансабони дарборӣ маълумоти ар-
зишманд ҷой дорад. Нусхаи аслии аз ҷониби худи муал-
лиф навиштаи ин асар дар ҳазинаи Маркази мероси
хаттии назди раёсати АИ ҶТ зери рақами 927/III маҳфуз
аст.² Матни ин асар бо тарҷума ба забони русӣ ва тавзеҳот
аз ҷониби Л.М. Епифанова нашр гардидааст.³ Дастхати

¹ Муҳаммадалӣ ибни Муҳаммадсайиди Балҷувонӣ. Таърихи нофey. Бо
эҳтимоми, тасвех, ҳавошӣ ва пешгӯғтори Аҳрор Мухторов. Душанбе: Ирфон,
1994.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. I. С. 116-118.

³ Мирза 'Абдал 'Азим Самии. Та'рихи салотини мангития (История
мангитских государей). Издание текста, предисловие, перевод и примечания

ин асар дар ИШ АИ ҶУ бо чандин нусхаҳо пешниҳод шудаанд ва зери унвони «Тухфаи шоҳӣ» номгузорӣ шудааст».¹

Олимхоча ибни Мирзо Сайидхоча Мушрифӣ Бухороӣ (аввали асри XX), дар давраи ҳукумати амири Бухоро Сайид Олимхон дар аморати Бухоро мансаби баландро ишғол менамуд. Дар ҳамин давра китоби таърихӣ худ «Таърихи амирони манғити Бухоро»-ро навишт. Муаллиф таърихи ҳукмронии амирони манғит Шоҳмуродхон (1785-1800), амир Ҳайдар (1800-1826), амир Хусайн (1826), амир Насруллоҳ (1826-1860), амир Музаффар (1860-1885), амир Абдулаҳад (1885-1910) ва амир Олимхон (1910-1920)-ро тасвир намуда, дар бораи куштори хунин байни руҳониёни суннимазҳаб ва шиамазҳаб маълумоти ҷолиб меорад. Ин асар барои омӯзиши таърихи нимаи дуюми асри XIX ва ибтидои асри XX-и Осиёи Миёна яке аз маъхазҳои муҳим ба шумор меравад, зеро аксари воқеаҳои дар асар инъикосгардида мушоҳидаҳои бевоситаи муаллифанд, ки ӯ шоҳид ва иштирокчии онҳо буд. Як нусхаи дастнависи «Таърихи амирони манғити Бухоро»-и Мушрифӣ Бухороӣ дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 2354/IV маҳфуз аст.²

Мирзо Ҳомид валади Абдулқодирбек ибни Камолбек мирохур ибни Файзуллоҳбек ҷибочӣ (нимаи аввали асри XX), зодаи тумани Вағонзӣ, назди канали Абумуслим. Аз соли 1319 ҳ.қ./1901-1902 сар карда, дар дарбори амир вазифаҳои масъулро иҷро менамуд. ӯ шоҳиди бевоситаи воқеаҳои даҳсолаҳои охири аморати Бухоро буда, ба қалами Мирзо Ҳомид асари «Давраи охири таърихи Бухоро» мансуб аст. Дар он санаҳои ҳукмронии ҳокимони манғит дар Бухоро, таърихи вафоти амири Афғонистон

Л.М. Епифановой. Москва: Издательство восточной литературы, 1962.

¹ СВР АН Узбекской ССР. Т. 6. Под ред. Семёнова А.А. и Вороновского Д.Г. Ташкент, 1963. С. 37-38; СВР АН Узбекской ССР. Т. I. С. 92-93.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 120-122.

Абдурраҳмон, шоҳи Эрон Носириддин, масоил ва ахбори зиёди хусусияти сиёсӣ ва иқтисодӣ дошта, мисли сохтмони роҳи оҳан дар ҳудуди кишвари Бухоро, сохтмони пули чӯбин ва пас пули оҳанин аз болои дарёи Ому, кашидани хатҳои алоқаи телеграфӣ ва телефонӣ дар Бухоро, пайдоиши аввалин бонкҳо дар Бухоро ва Когон, сохтмони идораҳои тиҷоратӣ ва марказҳои савдо, сабти маълумот оид ба вазъи савдои дохилӣ ва болоравии нархи гандум, пунба, биринҷ, гӯшт ва равған, сикказанӣ дар Бухоро, сафари амир Абдулаҳад ба Петербург, ба тахт нишастани сайид Олимхон, ҷадидҳо ва инқилоби рус, куштор дар ҳудуди Бухоро, ҳаракати отрядҳои армияи сурх ба воситаи роҳи оҳан, фирори амир сайид Олимхон, дохилшавии Бухоро ба ҳайати Россия, болоравии нархҳо ба маҳсулоти хӯрокворӣ ва амсоли онҳо оварда шудааст. Як нусхаи дастнависи «Давраи охири таърихи Бухоро» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1243\IX маҳфуз аст.¹

Мулло Алихоча Судур маъруф ба Маҳҷур ва Сомӣ (аввали асри XX), муаллифи манзумаи «Тасвири ҷанги шиа ва суннӣ». Зодаи Дарвоз, шоири дарбори амир Абдулаҳад (1885-1910). Асари ӯ аз 76 байт иборат буда, дар он низоъ байни суннимазҳабон ва шиамазҳабон дар Бухоро, ки 22 январи соли 1910 ба амал омада буд, акс ёфтааст. Нусхаи дастнависи «Тасвири ҷанги шиа ва суннӣ»-и Маҳҷур дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1243\X маҳфуз аст.²

Мулло Маҳмудхӯҷаи Балҷувонии Хутталонӣ (нимаи дуюми асри XIX ва нимаи аввали асри XX), муаллифи «Достони ҷанги эронӣ бо аҳли улуми Бухорои шариф». Асар ба таври маснавӣ навишта шуда, аз муқаддима ва ҳафт қисмат иборат аст. Дар он исёни мардуми Бухоро дар соли 1910 (дар асар он иштибоҳан соли 1310 х.қ./1892-

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 118-119.

² Ҷамон ҷо. С. 119-120.

1893 зикр шудааст) бар зидди кӯшбегӣ Останакул, ки модараш эронӣ буд ва дар ҳукумати аморати Бухоро мансаби баланд дошт, баён гардидааст. Ин исён дар натиҷа ба задухӯрди суннихову шиаҳо ва куштори хунин табдил ёфт. Бахонаи сар задани исён иҷозати кӯшбеги барои дар Бухоро гирифтани маросими ошурои шиаҳо буд. Барои пахши исён аз Самарқанд қисмҳои ҳарбии подшоҳӣ ва баъдан лашкари амир фиристода шуданд. Бо талаби аҳоли вориси тахт амир Олимхон (1910-1920) кӯшбегӣ ва зердастони ӯ сайид Али ва Иброҳимро, ки муаллиф гунаҳкори асосии сар задани исён мешуморад, аз вазифа барканор намуд. Дар ганҷинаи дастаҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон як нусхаи дастнависи «Достони ҷанги эронӣ бо аҳли улуи Бухорои шариф» зери рақами 4309 маҳфуз аст.¹

Сайид Муҳаммад Носир ибни сайид амир Музаффар мангит (нимаи аввали аср XX), бародари амир Абдулахад (1885-1910) ва амаки амир Олимхон (1910-1920), бо таҳаллуси Тураи Чилав маъруф буд. Тамоми ҳаёти худро дар арки Бухоро сипарӣ карда, дар он ҷо рабобат ва китобхонаи худро дошт. Ба қалами сайид Муҳаммад Носир асари «Таҳқиқоти арки Бухоро ва салотин ва умарои ӯ» мансуб аст. Писари сайид Муҳаммад Носир, ки Арабхон ном дошт, ба духтари амир Олимхон издивоҷ намуда буд. Пас аз сарнагун гаштани аморати Бухоро дар соли 1920 сайид Муҳаммад Носир ба ҷамъияти таърихии «Анҷумани таърих», ки дар Ҷумҳурии Шӯравии Халқии Бухоро таъсис гардида буд, ворид гардид. Дар ин ҷамъият ба ҷуз аз сайид Муҳаммад Носир шахсони маъруфи он давр Абдурауф, Муҳаммад Сиддиқӣ, Муҳаммад Шариф Зиё, Муҳаммад Салимбек ва Маҳмуд муфти низ шомил буданд. Муаллиф асари худро соли 1340 ҳ.к./1921-1922 навиштааст. Дар асар таърихи асотирӣ дар бораи Афро-

¹Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 7. С. 40-43.

сиёб, ки гӯё аркро ӯ бунёд намудааст, баён гардида, пас маълумоти таърихӣ дар бораи Бухоро ва арки он, сӯхторҳои дар Бухоро сар зада, таъмири арк ва деворҳои он ва ғайра дар асоси маълумоти Абубакри Наршахӣ «Таърихи Бухоро» ва маъхазҳои таърихии дигар оварда мешавад. Дар охири асар маълумоти чолибе, ки дар асоси мушоҳидаҳои бевоситаи муаллиф навишта шудаанд, ҷой дода шудааст. Тибқи ахбори муаллиф масҷиди Чилдухтарон дар замони ҳукмронии амир Шохмурод (1785-1800), хонақоҳи калон, ҳавзе, ки бо гузаргоҳи зеризаминӣ бо ҳавзи Лисак пайваст мешавад ва меҳмонхонаи дигар дар арк замони амир Ҳайдар (1800-1826), меҳмонхонаи дигар бо таххонаи сангин дар замони амир Насруллоҳ (1827-1860), бино барои қабули меҳмонон дар замони амир Музаффар (1860-1885) ва анборҳои борути Қурхона дар замон амир Абдулаҳад (1885-1910) сохта шудаанд. Як нусхаи дастхати «Таҳқиқоти арки Бухоро ва салотин ва умарои ӯ» дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 19 маҳфуз аст.¹

Мулло Абдуррахмони Тамкини Бухорӣ (ваф. тақрибан 1336 х.қ./1917-1918), мударриси мадрасаи Дору-ш-шифои Бухоро, муаллифи «Матлаъу-л-фоҳира ва матолибу-з-зоҳира». Навиштани асар тақрибан соли 1915 ба охир расидааст. Дар ин асар масоили ҷуғрофию таърихӣ инъикос ёфтааст. Муаллиф номи ҳокимони Бухороро аз замони Идриси асотирӣ то амири охиринаи Бухоро Олимхон зикр намудааст. Дар асар таърихи сохтани Масҷиди калони Бухоро, офатҳои табиӣ дар Осиеи Миёна, Яман, Исфаҳон ва Франция рӯйдода ва ғайра оварда шудааст. Дар «Матлаъу-л-фоҳира ва матолибу-з-зоҳира» тавсифи Мовароуннаҳру Хуросон, шаҳри Кошон ва туманҳои он, шаҳрҳои бузурги Ҳиндустон, Ироқ, Эрон ва ғайра зикр

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. XI. С. 15-16.

шудаанд. Ҳангоми тавсифи Бухоро муаллиф оид ба туманҳои он, дарвозаҳо ва гузарҳои шаҳр ба таври муфассал таваққуф намуда, ба таъдоди корвонсаройҳо ва намояндагони касбу кори мухталиф ишораҳо менамояд. Як нусхаи дастхати «Матлаъу-л-фоҳира ва матолибу-з-зоҳира»-и Тамкини Бухороӣ дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон зери рақами 8245 маҳфуз аст.¹

Муҳаммад Юсуф ибни Бобоҷонбек маъруф ба Баёнӣ (ваф. 1923), муаррих ва адиби Хоразм, муаллифи «Шачараи хоразмшохӣ». Муаллиф асари худро бо дастури хони Хева Исфандиёрхон (1910-1918) дар байни солҳои 1911-1914 навиштааст, ки он аз 16 боб иборат аст. Ин асар бо услуби таърихи умумичаҳонӣ навишта шуда, муаллиф аз таърихи мухтасари пайдоиши олам то соли 1914 маълумот овардааст. Дар асар ба насаби ҳокимон таваҷҷуҳ шудааст. Нусхаи дастхати «Шачараи хоразмшохӣ» дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон зери рақами 9596 маҳфуз аст.² Ба қалами ин муаллиф асари дигаре зери унвони «Таърихи Хоразм» мансуб аст, ки он соли 1339 х.к./1920-1921 навишта шудааст. Нусхаи дастхати ин асар дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон зери рақами 7421 ҳифз мешавад.³

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. XI. С. 18-19.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 7. С. 43-44.

³ Ҳамон ҷо. С. 45-46.

МАЪХАЗҶО ОИД БА ҶУҒРОФИЁИ ТАЪРИХӢ

Абузайд Аҳмад ибни Саҳли Балхӣ (850-51 - 933-34), муаллифи «Сувару-л-ақолим», яке аз донишмандони бузург ва мутафаккири муосири Абуалии Ҷағонӣ ва Ҷайҳонии вазири Сомониён. Ӯ дар ҷавонӣ ба Бағдод рафта, дар зумраи шогирдони ал-Киндии машҳур даромада буд. Дар баробари осори зиёде роҷеъ ба ҷуғрофиё китоби арзишманде таҳти унвони «Сувару-л-ақолим» дар бист қисмат навишт, ки дар зоти худ дар олами ислом китоби аввал буд. Ба қавли муҳаққиқин «вай дар ҳақиқат нахустин касест, ки монанди юнониҳо ба забони арабӣ дар илми ҷуғрофиё китоб таълиф кардааст». ¹ Агарчи он китоб то ба имрӯз нарасида, вале аксар матолиби он ба воситаи асарҳои Истаҳрӣ ва Ибни Ҳавқал боқист. ²

Абуабдуллоҳ Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Исҳоқ ибни Иброҳими Аҳборӣ маъруф ба Ибни Фақеҳи Ҷамадонӣ (869 – 941-42). Ҷуғрофидон ва адибу сайёҳи арабинависи эронӣ. Дар бораи адабиёту таъриху этнография ва ҷуғрофиёи бисёр мамолики олам маълумот додааст. Аҳбори таърихии ӯ дар бораи Эронзамин хеле мукамал ва дорой эътибори баланданд. Китоби бузурги «Ал-булдон»-и вай (дар 5 мучаллад) ва «Китобу-л-аҷоиб» хеле маъруф буда, пайваста мавриди истифодаи уламои таъриху ҷуғрофиё ва ғайра қарор гирифтааст. Дар хусуси аҳволу осори Ибни Фақеҳ муҳаққиқи эронӣ Парвизи Азкой пажӯҳишҳои амиқи илмӣ карда, бисёр арзишҳои илмӣ осори ӯро баррасӣ намудааст. ³ Китобҳои зерин ба қалами ӯ марбутанд:

- «Зикру-ш-шуарои-л-муҳаддисин ва-л-булағоу минҳум

¹ Азизуллоҳи Баёт. Куллиёти таърихи Эрон аз оғоз то маршрутӣ ба зикри аснод ва маохизи он. С.108.

² Ҷамон ҷо.

³ Ҷамон ҷо. С.3-141

ва-л-муфҳимин» (Тазкираи шоирони чадид ва расогӯён ва норасогӯёни онон); «Китобу-л-аҷоиб» - дар аҷоиботи табиӣ, саноеӣ, ҳайвонӣ, иҷтимоӣ ва махсусан оташкадаҳо ва эҳтироми оташ дар миёни миллатҳо ва ғ.

«Ахбору-л-булдон» дар панҷ чилд, ки аз қисматҳои расидаи он «Мухтасару-л-булдон» сохтаанд, ки акнун бисёр маъруф аст. Ҳодисоти таърихии ин китоб аз қадимулайём то давраи кушта шудани Амр ибни Лайси Саффорӣ (соли 900) муайян аст ва муҳимтарин ахбори таърихиро шомил аст. Ин китоб «ба таври кулӣ як маҷмуаи маорифи ҷуғрофӣ, таърихӣ, адабӣ ва ҷуз инҳо ва тақрибан як таърихи фарҳанги садаи севиҷми ҳиҷрӣ ба шумор меравад».¹

Дар миёни уламо ихтилофи назар низ вучуд дорад, ки гӯё «Ахбору-л-булдон» асосан аз Ҷайҳонӣ - вазири бузурги Сомониён будааст, чунон ки дар китоби Азизуллоҳи Баёт меҳонем: «Иддае аз муарриҳин муътақиданд, ки китоби «ал-Булдон»-и Ибн ал-Ҷақеҳ ҳамон китоби «ал-Масолик ва-л-мамолик»-и Ҷайҳонӣ аст, ки Ибн ал-Ҷақеҳ бо мухтасари тасарруфоте онро ба номи худ карда, чун китоб аз байн рафтааст, китоби Ибн ал-Ҷақеҳ шуҳрат пайдо кардааст».² Албатта, далелҳои ҳам мавҷуданд, ки гуфтаҳои ҷақро рад мекунанд ва ҳам бозғитимодтаранд.³

Абуисҳоқ Иброҳим ибни Муҳаммад ал-Форисӣ маъруф ба Истаҳрӣ (тав. 850-957-58). Ҷуғрофидон ва сайёҳи бузурги эронӣ, ки аз мардумони Истаҳри Форс аст. Ӯ пас аз мусофиратҳои тӯлонии худ дар қаламрави кишварҳои исломӣ бар он шуд, ки натоиҷи сафари ҳешро ба риштаи таҳрир кашад ва дар натиҷа ду китоби муҳими ҷуғрофӣ таҳти унвонҳои «Сурату-л-ақолим» ва «Ал-масолику-л-мамолик»-ро дар солҳои 930-933 офарид, ки дар асоси

¹ Азизуллоҳи Баёт. Куллияти таърихи Эрон аз оғоз то маҷруғият бо зикри аснод ва маҳзи он. С.36.

² Ҷамон ҷо. С.117.

³ Парвизи Азқой. Таърихнигорони Эрон. Баҳши якум, аз с.27 ба баъд.

онон метавон Истахриро яке аз аввалин поягузорони илми ҷуғрофӣ дар аҳди ислом донист. Зимни маълумоти ҷуғрофӣ ахбори таърихии пурқимат, билхусус дар боби мардумшиносии кишварҳои исломӣ аз худ ба ёдгор гузошт. Маълумоти иқтисодии ӯ низ муҳиманд, аз ҷумла дар хусуси осӣбҳои бодии Систон, дороиҳои табиӣ ва маснуии манотиқи мухталифи Эронзамин ва ғайра. Аз осори Истахрӣ ҷуғрофидонон ва муаррихони баъди ӯ фаровон истифода карда ва баҳои арзишманд додаанд. Матни асари «Ал-масолику-л-мамолик» соли 1870 нашр гардида,¹ тарҷумаи порчаҳои матни ин асар бо забони русӣ дар мачмуаҳои мухталиф интишор шудаанд.² Тарҷумаи форсии «Ал-масолику-л-мамолик»-и Истахрӣ 11 декабри соли 1325 (4 муҳаррами соли 726 ҳ.к.) аз ҷониби Муҳаммад ибни Саъд ибни Муҳаммад ан-Нахчувонӣ маъруф ба Ибни ас-Совачӣ ба итмом расида, солҳои 1961 ва 1994 дар Техрон нашр гардид.³

Ибни Ҳавқал (соли тав. ва ваф. номаълум). Ҷуғрофидон ва сайёҳи машҳури нимаи дуюми асри X. Ӯ ба шахру мамолики зиёд сафар намуда, соли 977 асари маъруфи худро зери унвони «Китобу-л-масолик ва-л-мамолик»-ро навишт, ки он бо номи «Китобу сурати-л-арз» низ машҳур аст. Муаллиф ҳамчун яке аз аввалин ҷуғрофдонҳои араб мушоҳидаҳои шахсии худ ва маълумоти шоҳидонро таҳлил намуда, воқеаҳоро ба таври муфассал баён мекунад. Дар ин асар доир ба Халиҷи Форс, мамолики араб,

¹ *Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri*. Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1870 (BGA, I).

² Ал-Истахри. Книга путей и стран//Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. 1. М. Институт Востоковедения. 1939; Книга путей и стран//Материалы по истории киргизов и Киргизии. М. 1973; Книга путей и стран//Древние и средневековые источники по этнографии и истории Африки южнее Сахары. Т. 1. Арабские источники VII-X вв. М.-Л. АН СССР. 1960; Книга путей и стран//Хрестоматия по истории Халифата. М. МГУ. 1968.

³ Истахрӣ Абуисҳоқ Иброҳим. Масолик ва мамолик. Бо эҳтимоми Эраҷи Афшор. Нашри 1. Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1340 ҳ.ш. (1961). -405 с.; Нашри 2. Техрон: Муассисаи илмӣ ва фарҳангӣ, 1994. -357 с.

Моварои Қавқоз, Эрон ва Мовароуннаҳр маълумоти чолиб чой дорад. Маълумоти Ибни Ҳавқал доир ба шаҳру навоҳии Мовароуннаҳр бисёр муҳиманд. Дар ин ҷо дар бораи Самарқанд, Бухоро, Шош, Хучанд, Ўш, Тирмиз, Кубодиён, Чағониён, Ахсикат, Кеш, Хулбук, Бунчикат, Фарғона, Истравшан, Сугд, Бадахшон, Хатлон ва ғайра ахбори дорои аҳамияти илмӣ оварда шудаанд. Дар ин асар ба сифати мулҳақот зиёда аз 20 харитаи ҷуғрофӣ дорои тасвири ноҳияҳову кишварҳо чой додранд. Мероси илмӣ Ибни Ҳавқал ба инкишофи минбаъдаи афкори ҷуғрофӣ мардуми мамолики шарқ таъсири калон расонд. Асари Ибни Ҳавқал соли 1345 ҳ.ш. дар Техрон интишор гардида,¹ ин асар соли 1873 аз ҷониби шарқшинос де Гусе нашр шуд.²

Абулқосим ибни Аҳмад ал-Ҷайҳонӣ (асри X). Яке аз ҷуғрофидонони маъруфи замони Сомониён буда, вазираи вазирии Наср ибни Аҳмади Сомониро иҷро мекард. Ў ба кишварҳои зиёд нома навишта, дархост намуд, ки равишҳои худро дар идораи кишвар барояш бинависанд ва ӯ беҳтарин равишро барои идораи кишвараш интихоб кард. Ў дар даврони вазорати худ олимону донишмандонро пуштибонӣ мекард. Ба қалами ӯ асари «Ашқолу-л-олам» тааллуқ дорад, ки он ба забони арабӣ навишта шудааст. Дар ин асар илова ба ахбори ҷуғрофӣ, маълумоти зиёди нодири таърихӣ низ чой дода шудааст. «Ашқолу-л-олам» аз муқаддима ва 25 боб (иқлим) иборат буда, дар онҳо маълумоти ҷуғрофӣ мамлакатҳои шарқи исломӣ зикр шудааст. Матни пурраи «Ашқолу-л-олам» то замони мо нарасидааст, вале онро дар китобҳои ҷуғрофидонони баъдина пайдо кардан мумкин аст. Китоби «Ашқолу-л-

¹ Сурати Арозӣ аз Ибни Ҳавқал. Тарҷумаи Ҷаъфарӣ Шиор. Техрон, 1345 ҳ.ш.

² *Viae et regna. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l-Kasim Ibn Naukal.* Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1873 (BGA, II).

олам» аз чониби Алӣ ибни Абдуссаломи Котиб аз забони арабӣ ба форсӣ тарҷума шуда, дар Машҳад нашр гардид.¹

«Худуду-л-олам мина-л-Машриқ ило-л-Мағриб», аса-ри маъруфи чуғрофии муаллифи номаълум, ки соли 372 ҳ.к./982-983 таълиф шудааст. Муаллиф онро ба амири Гузгон Абулҳорис Муҳаммад ибни Аҳмад бахшидааст. Муаллифи он беш аз 5 сада қабл аз Колумб заминро куравӣ донистааст. Ин асар солҳои зиёде аз назари олимон ниҳон монда буд. Дар бораи ин асар бори аввал муҳаққиқи рус А.Г. Туманский, ки забонҳои форсиву арабиро хуб медонист, хабар медиҳад. Ин асарро соли 1892 ба ӯ яке аз дӯстонаш Мирзо Абулфазли Гулпоёнӣ тақдим менамояд ва ӯ соли 1883 чанд порчаи онро доир ба таърихи Самарқанд дар рӯзномаи «Украина» нашр менамояд.² Пас олими рус В.А. Жуковский соли 1894 дар китоби худ «Развалины старого Мерва» аз ин китоб истифода намуд.³ Соли 1930 академик В.В. Бартолд матни пурраи «Худуду-л-олам»-ро ба тарзи факсимиле бо сарсухани муфассал ба нашр ҳозир намуд ва дар охири сарсухан тарҷумаи порчаҳои алоҳидаи ин асарро ба забони русӣ ҷой дод.⁴ Дар «Худуд-ул-олам» дар бораи шаҳру деҳаҳои Мовароуннаҳр, Русия, Тибет, Хуросон, Араб, Рум, Шом, Судон, шаҳрҳои вилоятҳои дигар маълумоти нодир зикр шудааст. Дар он оид ба шакли замин, часомат ва таксимоти он, баҳрҳо, дарёҳо қазираҳо, кӯҳҳо, биёбонҳо, регистонҳо ахбори муҳим ҷой доранд. Тибқи ахбори академик В.В. Бартолд аҳамияти асосии ин асар дар он зоҳир мегардад, ки дар бораи худуди истиқомати халқҳои

¹ Абулқосим ибни Аҳмад Чайҳонӣ. Ашқолу-л-олам. Мугарчим Алӣ ибни Абдуссаломи Котиб. Машҳад: Остони қудуси разавӣ, 1368 ҳ.ш.

² Туманский А.Г. Из далёкого прошлого Самарканда, 1868-1893. На память 25-летия Самарканда/Украина. Самарканд, 1893.

³ Жуковский В.А. Древности Закаспийского края. Развалины старого Мерва. СПб., 1894.

⁴ Бартольд В.В. Введение к изданию «Худуд ал-олам»//Соч. Т. VIII. М.: Наука, 1973. С. 504-545; Худуд-ул-олам. «Рукопись Туманского». Л., 1930.

туркнаждо ва қисмати ғайримусулмони Мовароуннахр маълумотҳо дар ин асар нисбат ба маълумоти асарҳои чуғрофияшиносҳои араб муфассалтар баён гардидааст.¹ Матни интиқодии «Худуд-ул-олам» аз ҷониби муҳаққиқи эронӣ Манучехри Ситуда дар Техрон нашр шуда,² асари мазкур солҳои 1983³, 2008⁴ ва 2014⁵ дар шаҳри Душанбе ба таъб расид.

Абулфазл Муҳаммад Абдулҷалил ибни Абдулмалик ибни Ҳайдари Самарқандӣ (асри XII), муаллифи «Қандияи хурд», шогирди муаллифи «Китобу-л-қанд фӣ таърих ас-Самарқанд» Абуҳафс Начмиддин Умар Муҳаммад Насафӣ ас-Самарқандӣ (ваф. 1142). Дар китоби «Қандияи хурд» дар бораи чуғрофияи Самарқанд ва навоҳии он, таърихи фатҳи Самарқанд аз ҷониби арабҳо, тавсифи масҷидҳо, мазорҳо ва дигар ҷойҳои муқаддаси Самарқанд ва қисман Бухоро маълумоти пуразиш ҷой дода шудааст. Ин асар борҳо дар Самарқанд ва Тошканд аз тариқи литографӣ ба чоп расидааст. Чор нусхаи дастнависи «Қандияи хурд» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ маҳфуз аст.⁶

Асари муаллифи гумном «Зикри мазороти Самарқанд» (нимаи дуҷуми асри XII). Дар ин асар тавсиф ва макони баъзе аз мазороти маъруфи Самарқанд, ки дар онҳо шайхҳо ва ашхоси муқаддас дафн гардидаанд ва ба зиёратгоҳ мубаддал гаштаанд, зикр гардидааст. Матни асар аз тавсифи мазори писари амаки паёмбар Муҳаммад, Қусам ибни Аббос оғоз мегардад, ки он минбаъд бо номи Шоҳи

¹ Бартольд В.В. Введение//Соч. Т. I. М.: Наука, 1963. С. 58.

² Худуду-л-олам мина-л-Машрик ило-л-Мағриб. Ба кӯшиши доктор Манучехри Ситуда. Техрон, 1340 ҳ.; «Худуд-л-олам мина-л-Машрик ило-л-Мағриб» (соли 372 ҳичрии қамарӣ = 982 милодӣ). Вироиши доктор Манучехр Ситуда). Техрон: Интишороти китобхонаи Тахурӣ, 1362 ҳ.

³ Худуд-ул-олам. Таҳиягари матн Н. Қосимов. Душанбе: Дониш 1983.

⁴ Худуд-ул-олам. Таҳияи Зариф Шариф. Душанбе: Адиб, 2008.

⁵ Худуду-л-олам мина-л-Машрик ило-л-Мағриб. Душанбе, 2014.

⁶ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. I. С. 197-199.

зинда машхур гаштааст. Асар ба тавсиф ва хотирот дар бораи шайхи маъруф Бурҳониддин ба поён мерасад. Муаллиф аз баъзе маъхазҳои пешин истифода намуда, аз асари машхури нимаи дуҷуми асри XII, ки бо номи «Қандия» маъруф аст, иқтибосҳо овардааст. Як нусхаи дастхати «Зикри мазороти Самарқанд» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 709/1 маҳфуз аст.¹

Бурҳониддин Маҳмуд ибни Аҳмад ибни Абдулазиз ибни Умар ибни Моза ал-Бухорӣ (ваф. 1174), фақеҳи маъруфи Бухоро, муаллифи асарҳои «ал-Мухит ал-Бурҳонӣ» (доир ба фикҳи мазҳаби ҳанафӣ) ва «Латоифу-л-азкор ли-л-хузур ва-с-суффор» мансубанд. Асари «Латоифу-л-азкор ли-л-хузур ва-с-суффор» хангоми ба ҳаҷ сафар намудан ва ба зиёрати ҷойҳои муқаддас рафтани муаллиф, ки соли 1157 анҷом ёфта буд, таълиф гардидааст. Ин асар аз чор қисм, 8 боб ва фаслҳои хурд иборат буда, дар он маросимҳои исломӣ, зиёрати қабристон ва дигар ҷойҳои муқаддас, қоидаи иҷрои маросими ҳаҷ, тавсифи мақбараҳои Бухоро, Пайкент, Марв, Сараҳс, Нишопур, Бустом, Ҳамадон, Кирмоншоҳ, Бағдод, Куфа ва Макка васф гардидаанд. Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастхати «Латоифу-л-азкор ли-л-хузур ва-с-суффор» зери рақами 845 маҳфуз аст.²

Шихобиддин ибни Абдуллоҳ ар-Румӣ ал-Ҳамавӣ маъруф ба Ёкути Ҳамавӣ (тақрибан 1179-1229). олим, нависанда, сайёҳ, муаррих ва ҷуғрофидони маъруфи асри миёна буда, дар хурдсолӣ ба асирӣ меафтад. Пас тоҷири суриягӣ аз шаҳри Ҳамаи Бағдод бо номи Аскар ибни Иброҳим ал-Ҳамавӣ ўро харидорӣ намуда, дар руҳу анъанайи исломӣ тарбия мекунад, аз ин сабаб нисбаи соҳибаш Аскар ибни Иброҳим-ал-Ҳамавӣ ба Ёкут гузашт. Азбаски ў аслан ғуломзода буда, падарашро намедонист, аз рӯи

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 228-229.

² Ҳамон ҷо. С. 200-201.

анъана ўро Ибни Абдуллоҳ гуфтаанд. Сипас ин шахс ўро фурӯшгар ва вакили худ дар корҳои тиҷоратӣ таъйин кард. Ёқут бо қорвонҳо ва киштиҳои тиҷоратӣ мамлакатҳои Миср, Сурия, Фаластину Арабистон ва соҳилу қазираҳои халиҷи Форсро сайру гашт кард. Соли 1199, пас аз вафоти хоҷааш Ёқут аз гуломӣ озод гардида, ба нусхабардорӣ ва фурӯши китобҳо машғул шуда, чанд сол дар Бағдод зиндагӣ намуд. Аз соли 1213 сар карда, боз ба сафар баромад. Ин дафъа ӯ тиҷоратро бо қорҳои илмӣ пайваст намуда, бо шахру кишварҳои зиёд ошно гашт.

Ёқут, ки ҷонибдори ақидаи равияи мазҳаби хоричихо буд, бо тарафдорони мазҳаби шиа доимо дар низову хархашаҳо қарор дошт ва оқибат маҷбур шуд, ки соли 1216 аз Димишқ ба Мовароуннаҳр фирор кунад. Пас аз он ӯ ба шаҳрҳои Табриз, Димишқ, Ҳалаб, Мосул, Марв ва ғайра сафар намуда, бо ҷойҳои муқаддасу таърихӣ он шинос гардид. Дар шаҳри Марви Хуросон ӯ се сол зиндагӣ карда, дар китобхонаҳои бою беназири он машғули омӯзиш шуд. Тибқи маълумоти Ёқут дар Марв он замон даҳ китобхона вучуд доштааст, ки дар онҳо китобҳои хеле нодир маҳфуз буданд. Тибқи маълумоти Ёқут, хангоме ки соли 1219 ӯ ин шаҳрро тарк намуд, он дар ҳолати шукуфой буд. Дар он ҷо ду масҷид амал мекард ва Марв маркази маданӣ ба шумор мерафт. Дар Ҳалаб Ёқут ду сол зиндагӣ намуда, навиштани китоби маъруфи ҷуғрофӣ худро зери унвони «Муъҷаму-л-булдон» 13 марти соли 1224 ба охир расонид, ки дар он маълумоти зиёди муфиде оид ба шакли замин, тақсими иқлимҳо, бурҷҳо, кишварҳо, сарзаминҳо, халқиятҳо, шаҳрҳо, ашхоси маъруф ва ғайраҳо ҷамъоварӣ гардидааст. Муаллиф шарҳи баъзе номҳои ҷуғрофиро ба тарзи талаффузи онҳо нишон додааст. Ёқут баъд аз он ба Мосул ва Миср рафта, соли 1228 боз ба Ҳалаб баргашт ва дар он ҷо ба тақмили китоби ҷуғрофӣ худ машғул шуда, 20 августи соли 1229 аз олам даргузашт. Дар асари «Муъҷаму-л-булдон» дар бораи харобии шаҳр-

ҳои Мовароуннахру Хуросон бар асари истилои муғул маълумоти нодир ҷой дорад.

Ба қалами Ёкути Ҳамавӣ ба ҷуз аз «Муъҷам ул-булдон» боз асари тарҷумаҳолӣ-энциклопедӣ бо номи «Иршод ул-ариб ила маърифат ил-адиб» (Раҳнамои доно ба маърифати адиб) тааллуқ дорад, ки дар бораи ҳаёту зиндагии зиёда аз 1110 адибону олимони садаҳои VII-XIII маълумот дода, намунаи осори беҳтарини онҳоро гирд овардааст.

«Муъҷаму-л-булдон» соли 1924 лар Лейпсиг дар шаш чилд нашр гардид.¹ Тарҷумаи пораҳои алоҳидаи он бо забони русӣ низ вучуд дорад.² Дар ганҷинаи дастхатҳои Паҷуҳишгоҳи шарқшиносии Санкт-Петербурги Академияи илмҳои Федератсияи Россия чор нусхаи дастхати «Муъҷаму-л-булдон»-и Ёкути Ҳамавӣ маҳфуз аст.³

Имодуддин Закариё ибни Маҳмуди Қазвинӣ (1203-1283). Ҷуғрофидону муаррихи маъруф ва намояндаи забардасти адабиёти космографист. Дар Қазвин дар хонаводаи араб таваллуд шуда, поягузори мазҳаби моликӣ - Молик ибни Аносро аз пешгузатағони худ медонад. Соли 1233 барои зиндагонӣ ба Димишқ меояд ва дар ин ҷо зери таъсири сӯфии маъруф Ибни Арабӣ мемонад. Дар замони халифа Муътасим (1242-1258) Закариё ибни Маҳмуди Қазвинӣ дар Ироқ зиста, вазифаи қозигиро иҷро мекард. Осори ӯ аз «Аҷоибу-л-маҳлуқот ва ғароибу-л-мавҷудот» (1280), «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» (1275) ва ғайра иборатанд, ки дар баррасии ҳодисоти таърихӣ нақши муҳим доранд. Дар баробари ин, роҷеъ ба шоирони зиёди форс-тоҷик маълумоти ҷолиб овардааст.

Дар «Аҷоибу-л-маҳлуқот ва ғароибу-л-мавҷудот» дар

¹ Jacut's geographisches Wörterbuch herausg. von F. Wustenfeld. I-VI. Leipzig, 1924.

² Материалы по истории туркмен и Туркмении//Труды ИВ АН СССР. -Т. I. VIII-XV вв. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1939. С. 409-43.

³ А.И. Михайлова. Каталог арабских рукописей Института народов Азии. Выпуск 2. Географические сочинения. Москва, 1961. С. 19-22.

бораи чирмҳои осмонӣ (сайёраҳо, ситораҳо, аҳли малакут) ва мавҷудоти заминӣ (маъданҳо, наботот, ҳайвонот, одамон) маълумот дода мешавад. Муаллиф дар асари худ тибқи тасаввуроти табиатшиносию илмии замон се шакли мавҷудоти табиат: органикӣ, ғайриорганикӣ ва набототу ҳайвонотро шарҳу эзоҳ медиҳад. Қисмати космографии асар комёбиҳои асосии табиатшиносӣ ва гуманистии Шарқи асримиёнагиро ҷамъбаст менамояд. Дастхати «Аҷоибу-л-махлуқот ва ғароибу-л-мавҷудот», ки соли 1280, замони дар ҳаёт будани муаллиф китобат гардида буд, дар китобхонаи Мюнхен (ҶФГ) маҳфуз аст. Ин асар ба забонҳои латинӣ, туркӣ, олмонӣ, узбакӣ, славянии қадим ва ғайра тарҷума гардидааст.

Асари ҷуғрофии «Осору-л-билод ва ахборул-ибод» бошад, дар бораи сатҳи замин аз рӯи низоми анъанавии «Ҳафт иқлим» маълумот медиҳад. Ҳангоми тасвири ҳар як минтақа дар бораи шаҳрҳо, баҳрҳо, дарёҳо, кӯлҳо, ҷазираҳо ва амсоли онҳо маълумот меорад. Дар ин асар дар бораи шаҳрҳо ва халқияти Мовароуннаҳр маводи ҷолибе оварда шудааст. Муаллиф дар баробари маълумоти ҷуғрофӣ дар бораи ашхоси маъруф, аз ҷумла шоирони форси-забон, маълумоти нодири тарҷумаҳои медиҳад. Ин асар дар ду таҳрир маъруф аст: яке бо номи «Аҷоибу-л-булдон» дар соли 1263 ва дигаре бо номи «Осору-л-билод ва ахборул-ибод» соли 1275 навишта шудааст. Асар аз ҳафт боб иборат аст, дар ҳар боб баъд аз муқаддимаи мухтасар номҳои ҷуғрофӣ тибқи алифбо ҷой дода шудаанд. Асарҳои Закариё ибни Маҳмуди Қазвинӣ дар инкишофи адабиёти космографии давраи минбаъдаи араб нақши босазое гузоштааст.

Асарҳои Закариё Қазвинӣ ба бисёр забонҳо тарҷума ва нашр шуда, матни арабии «Аҷоибу-л-махлуқот ва ғаро-

ибу-л-мавчудот» ва «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод» дар миёнаи асри XIX аз чониби шарқшиноси олмонӣ Ф. Вюстенфелд интишор гардид.¹

Дар ганчинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Санкт-Петербурги Академитяи илмҳои Федератсияи Россия чор нусхаи дастхати «Аҷоибу-л-махлуқот ва ғароибу-л-мавчудот»² ва як нусхаи дастхати «Осору-л-билод ва ахбору-л-ибод»³ маҳфуз аст.

Мир Асилиддин Абдуллоҳ Хусайни Даштакии Шерозӣ, маъруф ба Асили Воиз (ваф. 15 сентябри соли 1478). Аз деҳаи Даштаки назди Шероз, ки ҷои таваллуди ӯ буд, ба Ҳирот омада, дар яке аз масоҷиди он имоматӣ кард. Якчанд асар, аз ҷумла дар бораи мақбараҳои Ҳирот ва навоҳии он, тафсири Куръон ва ғайра китобҳо навиштааст. Яке аз асари ӯ «Мақсаду-л-икбол ас-султония ва марсаду-л-омол ал-хоқония» ном дорад, ки он ба тавсифи мақбараҳои муқаддаси Ҳирот бахшида шуда, бо хоҳиши абераи Темур султон Абусаиди Гургон (1452-1469) навишта шудааст. Ин асар аз муқаддима, се боб ва хулоса иборат буда, дар муқаддима сабаби таълифи китоб, нуқтаи назари руҳонӣни маъруф оид ба зиёрати мақбараҳои занон ва мардон, тариқи адои зиёрати қабристон ва ғайра маълумот дода шудааст. Дар боби аввал дар бораи мақбараҳои шайхҳои машҳур аз замони қадим то ибтидои ҳукмронии Темур, ки номи онҳо дар китобҳо сабт шудаанд ва дар Ҳирот ва навоҳии он мавҷуданд, суҳан меравад. Дар боби дуюм тафсифи мақбараҳои шайхҳое, ки дар бораи онҳо дар маъхазҳои таърихии Ҳирот маълумот вучуд

¹ Zakarija Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie. Zweiter Theil. Die Denkmaler der Lander, hrsg. von F. Wiistenfeld. Gottingen, 1848; Zakarija Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie. Erster Theil. Die Wunder der Schopfung, hrsg. von F. Wiistenfeld. Gottingen, 1849.

² А.И. Михайлова. Каталог арабских рукописей Института народов Азии. Выпуск 2. Географические сочинения. Москва, 1961. С. 23-27.

³ Ҳамон ҷо. С. 27-28.

надорад, оварда шудааст. Боби сеюми асар дар бораи макбараи шайхҳо, ашхоси муқаддас ва уламои дин, ки дар замони Темур ва баъди ӯ то миёнаи асри XV дар Ҳирот мадфун гаштаанд, ахбор медиҳад. Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастхати «Мақсаду-л-икбол ас-султония ва марсаду-л-омол ал-хоқония» зер и рақами 245 маҳфуз аст.¹

Низомиддин Абдулалӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳусайн ал-Бирчандӣ (ваф. 1524), муаллифи асари «Аҷоибу-л-булдон». Ин китоб бо номҳои «Аҷоибу-л-ақолим» ва «Зикру-л-ақолим ва-л-билод» низ маъруф аст. Муаллиф китоби худро ба вазири Ҳирот Каримиддин Ҳабибуллоҳи Соваҷӣ (1520-1525) бахшидааст. Асар аз пешгуфтор, муқаддима, се боб ва хулоса иборат аст. Боби аввал маълумоти космографиро дар бар гирифта, 14 нақша дорад. Дар боби дуюм тақсими замин ба иқлимҳо ва тасвифи ҷуғрофӣ онҳо бахшида шудааст. Боби сеюм дар бораи шаҳрҳо ва вилоятҳои асосии ин иқлимҳо, наҳрҳо, баҳрҳо ва кӯҳҳо маълумот медиҳад. Дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбакистон як нусхаи дастхати «Аҷоибу-л-булдон» -и Ҳусайн ал-Бирчандӣ зер и рақами 11359/1² ва ду нусхаи дастнависи ин асар дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зер и рақамҳои 242 ва 674 маҳфузанд.³

Амин Аҳмади Розӣ (асри XVI), муаллифи асари энциклопедии «Ҳафт иқлим», дар замони ҳукмронии шоҳ Таҳмосби Сафавӣ (1524-1576) ва писари ӯ султон Муҳаммад (ваф. 1585) зиндагӣ кардааст. «Ҳафт иқлим» дар асоси маъхазҳои бозътимод солҳои 1588 – 1594 таълиф ёфта, дар он муаллиф дар бораи ҳаёту фаъолияти беш аз 1500 шоир ва ашхоси маъруфи форсиабону арабиабон маълумот

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 205-206.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. 69-70.

³ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 211-212.

оварда, аз ашъори онҳо беш аз 30000 байт намуна додааст. Як нусхаи дастхати «Ҳафт иқлим» дар ганчинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 7533¹ ва дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ ду нусхаи дастхати ин асар маҳфуз аст.² Ин асар аз ҷониби Ҷаводи Фозил нашр гардидааст.³

Аҳмад ибни Маҳмуд маъруф ба Муъинулфуқаро (охири асри XIV – нимаи аввали асри XV), муаллифи «Рисолаи Муллозода», ки он бо номҳои «Китоби Муллозода» ва «Таърихи Муллозода» низ маъруф аст. Дар ин асар дар бораи тариқи дафнкунии ашхоси муқаддас, тавсифи мақбараҳои олимон, шайхҳо ва намояндагони маъруфи Бухоро ва атрофи он, аз ҷумла ҳокимони сулолаи Сомониҳо, сухан меравад. Муаллиф ҳангоми таълифи китоб аз маъхазҳои зиёд истифода намудааст, ки номи онҳоро зикр мекунад. Дар асар муаллиф инчунин дар бораи маросими зиёрати мазорҳо матлаб ироа мекунад. Таърихи аз ҳама охири дар ин асар сабтшуда 19 сентябри соли 1421 аст. Чопи сангии ин асар соли 1904 дар Когон ба анҷом расидааст.⁴ Дар ганчинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон 13 нусхаи дастхати «Таърихи Муллозода» маҳфуз аст.⁵ Як нусхаи «Китоби Муллозода» дар китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Пажухишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зери рақами 31 ва дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ 12 нусхаи дастхати «Таърихи Муллозода» маҳфуз аст.⁶

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 6. 53-54.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 221-222.

³ Амин Аҳмад Розӣ. Ҳафт иқлим. Бо эҳтимоми Ҷавод Фозил. Ҷилдҳои Т. I-III. Техрон, бе нишондои соли нашр.

⁴ Муъинулфуқаро. Таърихи Муллозода. Когон, 1904.

⁵ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 6. 73-77.

⁶ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 206-210.

Муаллифи гумноми асри XVI, муаллифи «Вақоеи ғароиб». Дар ин асар тавсифи шаҳрҳои бузургу хурд ва аҷоиботи онҳо тасвир шудааст. Номи шаҳрҳо тибқи алифбо ҷойгир шуда, аз шаҳри Исфохон оғоз гардида, бо Юнон ба поён мерасад. Дар ин асар дар бораи наҳрҳо низ сухан меравад. Як нусхаи дастхати «Вақоеи ғароиб» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 787/1 маҳфуз аст.¹

Султонмуҳаммад ибни Дарвешмуҳаммад ал-Муфтӣ ал-Балхӣ (асри XVI), муаллифи «Маҷмаъу-л-ғароиб», дар Балх зиндагӣ намуда, ҳангоми таълифи ин асар ба воситаи Бомиеён ба Кобул сафар кардааст. Муаллиф асари худро ба ҳокими Балх Пир Муҳаммадхон (1560-1566) бахшидааст. Тибқи маълумоти нусхаҳои дигари асар муаллиф онро ба ҳокими Шайбонӣ дар Бухоро Абдуллоҳхони II (1557-1598) бахшидааст. Аз ин чунин бармеояд, ки ин асар аз ҷониби муаллиф аз нав вероиш шуда, такмил ёфта ва таҳрири охирини он ба давраи ҳукмронии Абдуллоҳхони II, ба солҳои 983 ҳ.к./1575-1576 рост меояд. Дар ин асар дар бораи аҷоиботи аҷсоми осмонӣ, шаҳрҳои бузургу хурд, инсонҳо, ҳайвонот, растаниҳо, кӯҳҳо, чашмаҳо, наҳрҳо, баҳрҳо, қасрҳо, қабристонҳо, масофаи байни баъзе шаҳрҳои машҳур ва амсоли он маълумот дода шудааст. Дах нусхаи дастнависи «Маҷмаъу-л-ғароиб» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ маҳфузанд.²

Муҳаммад Тоҳир ибни Абулқосим (асри XVII), муаллифи асари «Аҷоибу-т-табақот», ки онро ба ҳокими Аштархонӣ Надирмуаммад бахшидааст. Ин асар аз муқаддима ва 7 боб (табақа) иборат аст, ки дар он дар бораи сохт ва аҷоиботи олам, зикри кайфияти осмону замин, тақсими олам ба ҳафт иқлим ва амсоли он сухан меравад. Дар асар ҳодисаҳои табиие баён гардидаанд, ки ҳангоми

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 223.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 217-220.

зиндагии муаллиф сар задаанд. Аз чумла дар бораи заминчунбии шадиде, ки соли 1621 дар Асхӣ рӯй дода, харобиҳои зиёд оварда буд, маълумоти ҷолиб зикр шудааст. Дар бораи шаҳрҳои Мовароуннаҳр Самарқанд, Бухоро, Тошканд ва ғайра маълумот дода, пиромуни Абуалӣ ибни Сино ҳикояҳои ҷолиб меорад. Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон се нусхаи дастхати «Аҷоибу-т-табақот»-и Муҳаммад Тоҳир ибни Абулқосим маҳфуз аст.¹

Муҳаммад Ҳайдар (асри XVII), муаллифи асари «Шуҷоӣ Ҳайдарӣ», ҳамасри ҳокими Бобурии Ҳинд Муҳаммад Ҷаҳонгир (1605-1628). Ин асар зери унвони «Китоби Ҳайдарӣ» низ маъруф аст. Аз ҷониби писари Ҷаҳонгир Муҳаммад султон Шуҷоъ ба сафар ба Кашмир, Тошканд, Мовароуннаҳр ва Эрон фиристода шуд, то ки аз он ҷойҳо дидан намуда, аҷоиботи онҳоро сабт намояд ва аз мушоҳидоти худ доир ба ин шаҳрҳо китобе таълиф кунад. Асари Муҳаммад Ҳайдар ба тавсифи шаҳрҳо ва вилоёти Мовароуннаҳр, Хуросон, шаҳрҳои ғарбӣ-шарқии Хитой, шаҳрҳои халиҷи Форс, Рум, Сурия, Яман, Непал, Тибет, Табаристон, Озарбайҷон ва ғайраҳо бахшида шудааст. Як нусхаи дастхати «Шуҷоӣ Ҳайдарӣ» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1917/11 маҳфуз аст.²

Сайид Муҳаммад Тоҳир ибни Абулқосим (асри XVII), муаллифи асари «Аҷоибу-т-табақот». Муаллиф ин асарро бо дастури ҳокими Аштархонӣ Надирмуҳаммадхон (1642-1645) навиштааст. Дар ин асар матолиби дорои хусусиёти ҷуғрофӣ ва космографӣ дошта, гирд оварда шудааст. Ҳангоми таълифи китоб муаллиф аз маъхазҳои зиёде истифода намудааст, ки номи онҳо зикр гардидаанд. Ин асар аз муқаддима ва 7 боб, ки онҳоро муаллиф «табақа» номидааст, иборат аст. Дар он дар бораи аҷоиботи замин

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. 72-74.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 224.

осмон, тақсими олам ба ҳафт иқлим, тасвифи ин ақолим, дар бораи вилоятҳо, шаҳрҳо ва сокинони Мовароуннаҳр, аз ҷумла, Тоҷикистони имрӯза ва амсоли он маълумот оварда шудааст. Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ шаш нусхаи дастхати «Аҷоибу-т-табақот» маҳфуз аст.¹

«Исмҳои бузургони Бухорои шариф». Ин асар ба қалами ҳокими Нурато (охири асри XIX), ки номаш номуайян мондааст, мансуб аст. Ин шахс барои вазифаи ҳокими аз Бухоро ба Нурато фиристода шуда, ҳамагӣ 21 моҳ (апрели 1896-декабри 1897) ҳукмронӣ намуда, боз ба Бухоро баргаштааст. Пас аз ба Бухоро омадан, ӯ тамоми мазорот ва ҷойҳои муқаддаси Бухоро ва атрофи онро зиёрат намуда, дар ин асар рӯйхати 149 мазорҳои муқаддаси маъруфи дар Бухоро буда ва номи 22 ашхоси муқаддасро, ки дар навоҳии Бухоро дафн шудаанд, овардааст. Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастхати «Исмҳои бузургони Бухорои шариф» зери рақами 1224/XXI маҳфуз аст.²

Абутоҳир ибни Қозӣ Абусаиди Самарқандӣ (нимаи аввали асри XIX), муаллифи «Самария», тавсифи муқаддимот ва муқаддасоти Бухорои Шариф»-ро³ навишт, ки дар он маълумотҳои муҳими ҷуғрофӣ дар бораи вилояти Самарқанд, бахусус оид ба туманҳои Шероз, Кабуд ва Ярайлақ мавҷуданд. Муаллиф ҳангоми таҳияи асари худ аз сарчашмаҳои зиёде истифода кардааст. Ин асар аз муқаддима ва 11 боб иборат аст. Дар боби сеюми ин асар сухан дар бораи вазъи обу ҳавои Самарқанд дар дараҷаи

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 224-227.

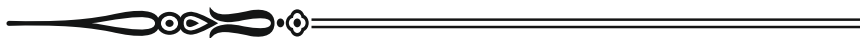
² Ҳамон ҷо. С. 231-232.

³ Самария. Сочинение Абу Тахира-ходжи//Перевод В. В. Вяткина; Справочная книжка Самаркандской области (СКСО). Вып. VI. Самарканд, 1899; Самария. Сочинение Абу Тахира-ходжи//Таджикский текст, подготовленный к печати Н. И. Веселовским, с предисловием и приложением рисунков. -СПб., 1904; Н. П. Остроумов ин асарро ба забони узбакӣ бо унвони «سمرقند فردوسی» «مانند نینگ بیانی» ба таъб расонид.

чаҳор фасли сол меравад. Сипас муаллиф ба таври муфассал олами набототи вилояти Самарқанд, растаниҳои ғалладона, дарахтони мевадори Самарқандро тавсиф менамояд. Дар боби IV сухан дар бораи дарёҳо ва чашмаҳои вилояти Самарқанд, иловатан таваччуҳи хос ба дарёи Зарафшон ва нақши он дар обёрӣ меравад. Дар боби VI растаниҳои хушбӯй, полезӣ, ороишӣ ва муолиҷавӣ зикр мешаванд. Дар боби VII маълумот дар бораи ғорҳо ва зерзаминҳо оварда мешавад. Дар боби VIII маҳалли ҷойгиршавии ёдгориҳои меъмории Самарқанд тавсиф гардидаанд. Боби X ба муайян кардани мазорҳои шаҳр ва гирду атрофии он аз рӯи аломат ва нишонаҳо бахшида шудааст. Китоби Абутоҳирхоҷа тасаввуроти хеле комилеро дар бораи ҷуғрофиёи вилояти Самарқанди ҳамон даврон медиҳад. Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастхати «Самария» зери рақами 2032 маҳфуз аст.¹

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 232-233.

ТАЗКИРАҲО

Дар омӯзиши таърихи фарҳанг, адабиёт ва ҳаёти сиёсии ин давра тазкираҳо мақоми бузург доранд. Тазкира - ин шакли махсуси асари адабии давраи классикӣ буда, дар асоси усулҳои иҷтимоӣ - табақотӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ ташаккул ёфтааст.

Нуриддин Муҳаммад ибни Тоҳир ибни Усмони Бухороӣ, маъруф ба Авфӣ (тав. байни 1172-1176, Бухоро – ваф. номаълум), шоир, нависанда ва адабиётшиноси форс-тоҷик. Аҷдодаш аз насаби Абдурраҳмони Авф буданд, бинобар ин таҳаллуси «Авфӣ» гирифтааст. Дар хонаводаи қозӣ таваллуд ёфта, дар Бухоро таҳсили илм менамояд. Баъди ҳучуми муғул ба Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон муҳоҷират карда, дар вилояти Синд ба хизмати Носириддин Қабоча дохил шуда, бо хоҳиши вазири ӯ Айнулмулк Хусайни Ашъарӣ дар байни солҳои 1221-1222 тазкираи «Лубобу-л-албоб»-ро таълиф менамояд. Ин тазкира аз ду қисм иборат аст. Қисми аввал муқаддима ва ҳафт бобро ташкил медиҳад. Дар муқаддима ва чор боби аввал аз фазилати шеърӯ шоирӣ ва нахустин гӯяндагони шеърӣ форсӣ ҳарф мезанад. Дар се боби муаллиф дигар шарҳи ҳол ва намунаи ашъори 130 шоҳон, амирон, вазирон, донишмандон ва ашхоси дигарро, ки шоирони касбӣ набуда, ба шеърӯ шоирӣ майл доштанд, овардааст. Қисми дуюми асар аз 5 боб ва хотима иборат аст. Дар он шарҳи ҳол ва намунаи ашъори 169 нафар шоирони касбии асри IX - ибтидои асри XIII зикр шудааст. Тазкираи «Лубобу-л-албоб» ду маротиба, бори якум аз тарафи Э. Браун дар 2

чилд (1906-1909)¹ ва бори дуюм соли 1954 аз тарафи Саид Нафисӣ² ба табъ расидааст.

Давлатшоҳ ибни Алоуддин Бахтишоҳи Самарқандӣ (1438-1494), муаллифи «Тазкирату-ш-шуаро» буда, онро сол 1487 навиштааст. Тавассути тазкираи мазкур идае аз шуарову удабо аз гумномӣ эмин мондаанд. Шоиронеанд, ки танҳо (ва ё аввалин бор) дар ин китоб аз онҳо ном бурда шудааст. Ин китоб «Таърихчаи чулуси Сарбадорон»-ро низ дар бар мегирад, ки ахбори онро хеле муҳим медонанд. Тазкира аз муқаддима, 7 боб, ки муаллиф онҳоро «табақа» номидааст ва хулоса иборат аст. Ду нусхаи дастнависи «Тазкирату-ш-шуаро» дар китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Пажуҳишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зери рақами 84 ва 184 маҳфузанд. Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ 10 нусхаи дастхати «Тазкирату-ш-шуаро»³ ва дар ганчинаи дастхатҳои Пажуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон 16 нусхаи дастхати «Тазкирату-ш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ маҳфуз аст.⁴ Ин асар соли 1382 ҳ.ш. дар Эрон аз ҷониби Эдуард Браун ба нашр омода гардид.⁵

Низомиддин Мир Алишер ибни Ғиёсиддин Навоӣ (9.02. 1441, Ҳирот – 3.01.1501, ҳамон ҷо), муаллифи асарҳои «Хамса», «Таърихи мулуки аҷам», «Хамсату-л-мутаҳайрин», «Маҷолису-н-нафоис», «Ҳазоину-л-маонӣ»,

¹ Муҳаммад Авфӣ Бухорӣ. Лубобу-л-албоб. Бо саъй ва эҳтимом ва тасҳеҳи Э. Браун. Ҷилди 1. Лейден, 1906; Ҷилди 2. Лейден, 1909.

² Муҳаммад Авфӣ. Лубобу-л-албоб. Бо эҳтимоми Саид Нафисӣ. Техрон, 1333 ҳ.ш.

³ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 2. Под ред. А.М. Мирзоева и А.Н. Болдырева. Душанбе: Дониш, 1968. С. 11-15.

⁴ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 9. С. 37-44; Т. 8. С. 51-52.

⁵ Давлатшоҳ ибни Бахтишоҳ. Тазкирату-ш-шуаро. Ба эҳтимом ва тасҳеҳи Эдуард Браун. Чопи аввал. Техрон: Асотир, 1382 ҳ.ш. -632 с.

«Лисону-т-тайр», «Муҳокамату-л-луғатайн», «Маҳбубу-л-кулуб» ва ғайраҳо. Тазкираи «Маҷолису-н-нафоис» соли 1491 бо забони туркии чағатой таълиф шуда, аз 8 боб иборат аст. Дар бобҳои сеюм то ҳаштуми «Маҷолису-н-нафоис»-и Навоӣ дар бори ҳаёт ва эҷодиёти 251 шоир ва адибони нимаи дууми асри XV ва ибтидои асри XVI маълумот оварда шудааст. Навоӣ дар бораи мавқеи ҷамъиятии шоирон таваққуф намуда, пиромуни мероси адабии онҳо, ба кадом табақа алоқаманд будан, машғулият ва хусусиятҳои хоси онҳоро тавсиф менамояд. Соли 1522 тазкираи «Маҷолису-н-нафоис»-и Навоӣ дар Ҳирот аз ҷониби Султонмуҳаммад ибни Амири Ҳиротӣ, ки бо таҳаллуси Фаҳрӣ маъруф аст, ба забони тоҷикӣ тарҷума шуд. Фаҳрӣ ба ин тазкира боби 9-умро илова намуда, дар он дар бораи Навоӣ ва муаллифони дигаре, ки пас аз таълифи «Маҷолису-н-нафоис» ба арсаи илм зоҳир гардида буданд, ворид намуд ва ба он «Латоифнома» ном гузошт. Як нусхаи «Латоифнома» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 93 маҳфуз аст.¹ Солҳои 927-929 ҳ.к. / 1521-1523 дар Истамбул Ҳаким Шохмуҳаммад ибни ал-Муборак ал-Қазвинӣ низ ин тазкираи Навоиро ба забони тоҷикӣ тарҷума намуд. Ин мутарҷим дар бобҳои 7 ва 8-уми тазкира баъзе иловаҳо дохил намуда, номи шоирони муосири худро ворид кард. Ҳарду матни тарҷимаи тоҷикии ин тазкира соли 1945 аз тарафи Алиасғари Ҳикмат дар Техрон нашр гардид. Тарҷумаи сеюми тазкираи «Маҷолису-н-нафоис» ба забони тоҷикӣ дар замони ҳукмронии Динмуҳаммад (1577-1588) аз тарафи Шох Алӣ ибни Абдуалӣ анҷом ёфт. Як нусхаи дастхати «Маҷолису-н-нафоис» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1971 маҳфуз аст.²

Алӣ ибни Ҳусайн ал-Воиз ал-Кошифӣ маъруф ба Сафӣ

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 2. С. 17-18.

² Ҳамон ҷо. С. 15-17.

(11 феввали 1463-1533), адиби маъруф, муаллифи «Рашахот айну-л-хаёт». Дар ин асар дар бораи хаёт ва зиндагии сӯфиҳои тариқати нақшбандия маълумоти арзишманд гирд оварда шудааст ва иншои он моҳи март соли 1488 оғоз шуда, соли 909 ҳ.к./1503-1504 ба хир расидааст. Асар аз пешгуфтори мухтасар, муқаддима (мақола), се боб (мақсад), ки ҳар кадом ба се фасл чудо мешаванд ва хулоса иборат аст. Қисми зиёди асар ба хаёт ва фаъолияти устои муаллиф Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор (март-апрели 1401-20 феввали 1490) бахшида шудааст. Дар муқаддимаи асар муаллиф дар бораи хаёти 94 нафар шайхони пешгузаштаи Хоҷа Аҳрор маълумот медиҳад.

Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон 11 нусхаи дастхати «Рашахот айну-л-хаёт» маҳфуз аст.¹ Чопи сангии ин асар дар мамолики мухталиф борҳо анҷом ёфтааст.² Тарҷумаҳои ин асар ба забонҳои арабӣ³ ва туркӣ⁴ низ вучуд доранд.

Соммирзои Сафавӣ (нимаи аввали асри XVI) (писари Исмоили Сафавӣ), муаллифи тазкираи «Тухфаи Сомӣ». Муаллиф дар бораи хаёти адабии нимаи аввали асри XVI-и Мовароуннахру Хуросон маълумоти арзандаро ироа медиҳад. Ӯ соли 1550 ба таълифи ин асар оғоз намуда, солҳои 1560-1561 онро ба охир мерасонад. Ин асар аз 7 боб иборат буда, дар бораи 712 шоирони ҳамасри муаллиф маълумот медиҳад. «Тухфаи Сомӣ» инчунин маъхазӣ таърихӣ низ ба шумор рафта, дар бораи хаёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии давлати Сафавӣҳо ахбор дода,

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 9. С. 44-60.

² Алӣ ибни Хусайн ал-Воиз ал-Кошифӣ. Рашахот айну-л-хаёт. Лаххнав, 1890, 1897, 1905; Куанпур, 1911, 1912; Тошканд, 1911.

³ Алӣ ибни Хусайн ал-Воиз ал-Кошифӣ. Рашахот айну-л-хаёт. Миср, 1852; Макка, 1889.

⁴ Алӣ ибни Хусайн ал-Воиз ал-Кошифӣ. Рашахот айну-л-хаёт. Қазон, 1888.

равобити онҳоро бо Шайбониҳо равшан месозад. Ин асар бо эҳтимоми Рукниддини Хумоюнфаррух дар Техрон соли 1347 ҳ.ш. нашр гардидааст.

Сайид Баҳоуддин Ҳасан Нисори Бухорӣ (нимаи аввали асри XVI), муаллифи тазкираи «Музақкиру-л-аҳбоб». Ин тазкира соли 974 ҳ.к/1566-1567 навишта шуда, ба ҳокими Шайбонӣ Искандархон (1560-1583) бахшида мешавад. Ин асар аз муқаддима, ду қисм ва хулоса иборат аст. Қисмати аввал аз ду боб иборат буда, ҳар яки он аз ду фаслро ташкил мекунад, ки дар онҳо дар бораи шоирон ва аъзои хонадони Шайбониҳо ва Темуриҳо маълумот дода шудааст. Дар қисмат дуюми ин асар, ки аз чор боб ва ҳар боби он дар навбати худ ба чор фасл чудо мешавад, дар бораи ҳаёт ва фаъолияти шоирони нимаи аввали асри XVI-и Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндустон маълумот ҷой дорад. Дар ин тазкира дар бораи 285 шоирони ин давр маълумот оварда шудааст.

Дар «Музақкиру-л-аҳбоб» воқеаҳои сиёсии нимаи аввали асри XVI низ тавсиф гардида, дар бораи ҳаёти 17 намояндаи чингизиҳо, мисли Шайбонихон, Убайдуллоҳхон, Абдуллатифхон, Абдулазизхон, Бобур, Хумоюн ва ғайраҳо, ки дар Мовароуннаҳр ва Ҳиндустон ҳукмронӣ намудаанд, ахбори муҳим зикр шудааст. Як нусхаи дастхати «Музақкиру-л-аҳбоб» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 3223 маҳфуз аст.¹

Мутрибии Самарқандӣ (охири асри XVI ва ибтидои асри XVII). Ба қалами Мутрибӣ асарҳои зерин мансубанд: «Тазкирату-ш-шуаро»,² «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир»¹ ва

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 2. С. 18-19.

² Нусхаи комилтари «Тазкирату-ш-шуаро»-и Мутрибӣ дар хазинаи дастнависҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи улуми Ҷумҳурии Узбекистон таҳти рақами 2253 маҳфуз аст. Дар ин бора ниг: СВР АН УзССР, т. I, с. 130-131;

«Хотироти Мутрибӣ».²

Мутрибии Самарқандӣ дар асари худ «Тазкирату-шшуаро» дар бораи зиёда аз 320 шоирони мовароуннаҳрии чоряки охири асри XVI ва ибтидои асри XVII маълумот медиҳад. Муаллиф вазъи мушкили аксари шоиронро тасвир намуда, дар бораи доираи адабии Мовароуннаҳр таваккуф мекунад ва робитаи онҳоро бо шоирони форси-забони як қатор мамолики шарқ инъикос мегардонад.

Мутрибии Самарқандӣ ба навиштани асари дигари худ «Хотироти Мутрибӣ» соли 1625 оғоз карда, онро соли 1627 дар Ҳиндустон ба итмом расонид. Дар ин асар оид ба ҳаёти илмиву адабии Ҳиндустони Шимолӣ, махсусан шаҳри Лоҳур ва вазъи сиёсӣ-иҷтимоӣ ва фарҳангии Мовароуннаҳр дар чоряки аввали асри XVII маълумот овардааст. Он аз пешгуфтор ва 24 қисм ё худ хотироти муаллиф иборат аст, ки дар он пирумунӣ вохӯриҳои Мутрибӣ бо Ҷаҳонгир ва атрофиёни ӯ маълумоти муфид ҷой дорад.

Дар «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир» муаллиф дар бораи 292 шоири охири асри XVI ва чоряки аввали асри XVII, ки дар Мовароуннаҳр, Бадахшон, Ҳиндустон ва Эрон умр ба сар бурдаанд, маълумот медиҳад. Он аз пешгуфтор, ду боб ва хулоса иборат аст. Қисми хотимавии асар аз тарафи Ҷаҳонгир илова шудааст, ки он дар бораи 80 шоири дар давраи подшоҳии Акбар ҳаёт ба сар бурда, маълумот медиҳад.

«Нусхаи зебои Ҷаҳонгир» ва «Хотироти Мутрибӣ» дар зерӣ як муҷаллад бо номи «Таърихи Ҷаҳонгир» дар китобхонаи «Индия Оффис»-и Англия маҳфузанд. Қисми хотимавии «Нусхаи зебои Ҷаҳонгир», ки худӣ Ҷаҳонгир навиштааст, бо «Хотироти Мутрибӣ» солҳои 1976-1977 аз

Rupka J. *Dejini perske u tadziki Literatury*. Praha, 1963. P. 428.

¹ Нусхаи зебои Ҷаҳонгир. Тасҳех ва муқаддимаи профессор Абдулгани Мирзоев. Қарочӣ, 1976.

² Мутрибии Самарқандӣ. Хотироти Мутрибӣ (Мусоҳиба бо Ҷаҳонгир подшоҳ) Бо эҳтимои ва муқаддимаи профессор Абдулгани Мирзоев. Қарочӣ, 1977.

тарафи олими тоҷик Абдулғанӣ Мирзоев ва адабиётшиносони Покистон Махмуд Ҳасани Сиддиқӣ ва Саид Ҳисомиддини Рашидӣ дар Қарочӣ ба нашр расид.

Муҳаммадбадеъ ибни Муҳаммадшарифи Самарқандӣ машҳур ба Малехо (1053 х.қ./1643-1644 ибтидои асри XVII). Муаллифи тазкираи «Музаккиру-л-асҳоб». Дар Самарқанд мансаби муфтиро дошт. Ин асар аз ҷониби ӯ дар соли 1100 х.қ./1688-89 навишта шуда, маълумоти арзишманде дар бораи ҳаёт ва фаъолияти беш аз 200 шоирони форс-тоҷик (аксаран аҳли Самарқанд ва Бухоро)-ро дар бар мегирад. Ин асар матолиби арзишмандеро роҷеъ ба таърихи сиёсӣ ва вазъи иҷтимоӣ-иқтисодии Мовароуннахри солҳои 70-уми асри XVII ва маълумот дар бораи унвон, мансабҳо ва вазифаҳои дорандагони онҳо дар хонии Бухоро ва ғайраро дар бар дорад.

Аз матолиби хусусияти иҷтимоӣ-иқтисодӣ дошта, маълумот дар бораи касбу кор, вақф, андозҳо ва уҳдадорихо, даллолҳои ришва ва порахӯрӣ, ки на танҳо аз ҷониби амиронӣ мансабдорон, балки худи хонҳо сар мезаданд, аз аҳамияти таърихӣ бархӯрдоранд. Арзиши ин асар дар он аст, ки бо аксари ашхосе, ки номашон дар асар зикр шудааст, муаллиф бевосита бо онҳо суҳбат ороштааст.

«Музаккиру-л-асҳоб» аз ду қисм иборат аст: асосӣ ва иловагӣ. Дар қисмати асосӣ тибқи алифбо дар бораи 166 шоир маълумот оварда, аз ашъори онҳо намуна дода шудааст. Дар қисмати иловагӣ дар бораи 37 шоирони гуногун маводи пароканда бе риояи тартиби алифбо матолиб зикр шудааст. Нусхаҳои ин асар дар хазинаҳои нусахи хаттии бисёр кишварҳои хориҷӣ маҳфузанд.¹ Як нусахи дастхати «Музаккиру-л-асҳоб» дар ганҷинаи Мар-

¹ Дар бораи тавсифи мухтасари онҳо ниг: Миклухо-Маклай Н.Д. Описание, вып. 2, №104; СВР АН ӮзССР. Т. I. С. 133-134; Т. IX. С. 60-63; Каталог восточных рукописей АН ТаджССР. Т. II. Биографии, поэзия/Под ред. и при участии Мирзоева А.М. и Болдырева А.Н. Душанбе, 1968. С. 20-21; Manuscripts d'Afghanistan par S. De Lougier de Beaucueil O.P. Le Caire, 1964. P. 312.

кази мероси хаттии назди раёсати Академияи миллии илм-ҳои Тоҷикистон зери рақами 610,¹ дар ганҷинаи ИШ АИ ҶУ ҳафт нусхаи ин асар мавҷуд аст, ки дутои онҳо (№ 2727/III ва 4270) хеле арзишманд, зеро дар замони зиндагии муаллиф нусхабардорӣ шудаанд.² Нусхаи ин асар таҳти № 1206 дар Китобхонаи миллии Тоҷикистон дар шаҳри Душанбе ниғаҳдорӣ мешавад.³ Матни интиқодии тазкираи «Музақкиру-л-асҳоб» дар асоси ҷаҳор нусха аз тарафи олими тоҷик Камолиддин Садриддинзодаи Айнӣ ба таъб расидааст.⁴

Мирзо Сомӣ (нимаи аввали асри XVIII), муаллифи «Тазкирату-л-мулук». Дар он дар бораи сохтори маъмурии давлати Сафавиён, пиромуни сиёсати молиявӣ, бучаи даромаду харчи давлати Сафавиҳо ва дигар ниҳодҳои мухталифи он давр ахбор дода шудааст. Ниҳодҳои зиёде, ки дар ин асар зикр ёфтаанд, бо он ниҳодҳое, ки дар хонии Бухорои асри XVII-XVIII вучуд доштанд, яқсонанд. Дар солҳои 40-и асри XX ба шарофати наشري он аз ҷониби профессор В.Ф. Минорский ин асар ба доираҳои илмӣ ворид гардид. Нусхаҳои ин асар дар хазинаҳои нигоҳдорӣ бисёр кишварҳои хориҷӣ,⁵ аз ҷумла, нусхаи ин асар таҳти № 1206 дар Китобхонаи милли Тоҷикистон маҳфуз

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 2. С. 20-21.

² Дар бораи тавсифи ин ду нусха ниг: СВР АН УзССР. Т. I. С. 133-134.

³ Дар бораи тавсифи муфассали ин асар ниг: Мирзоев А.М. Тазкираи Малехо ва баъзе масъалаҳои таърих//Шарқи сурх. 1946, №1. С. 30-32; Ҷамон муаллиф. Новый источник по литературе Ирана сефевидского периода// Труды двадцать пятого Международного конгресса востоковедов. Т. II. М., 1963. С. 269-275; Шахиншаев А. Антология Малеха//Труды Таджикской базы АН СССР. Т. IX. Сталинабад, 1938. С. 33-40.

⁴ Муҳаммадбадеъ ибни Муҳаммадшариф Малехои Самарқандӣ. Тазкираи «Музақкиру-л-асҳоб». Матни интиқодӣ бар асоси ҷаҳор нусхаи муҳим. Ба эҳтимоми Камолиддин Садриддинзодаи Айнӣ. Душанбе, 1385 ҳ.ш. (2007).

⁵ Н. Д. Миклухо-Маклай. Описание, вып. 2, № 104; СВР АН УзССР. Т. I. С. 133-134; Т. IX. С. 60-63; Каталог восточных рукописей АН ТаджССР. Т. II. Биографии, поэзия/Под ред. и при участии А. М. Мирзоева и А. Н. Болдырева. - Душанбе, 1968. С. 20-21; Manuscripts d'Afghanistan par S. De Lougier de Beaucueil O.P. Le Caire, 1964. P. 312.

аст.¹

Шерхон ибни Алӣ Аҳмадхони Лудӣ (асри XVII), муаллифи тазкираи «Миръоту-л-хаёл», дар Ҳиндустон зиндагӣ карда, асари худро соли 1102 ҳ.қ./ 1690-1691 таълиф намулдааст, ки дар он дар бораи ҳаёт ва фаъолияти 136 шоири форс-тоҷики асрҳои X- XVII маълумот дода, аз ашъори онҳо намунаҳо овардааст. Дар ин асар ба чуз аз маводи адабӣ, инчунин дар бораи тиб, ҷулофия, одоб ва амсоли онҳо матолиб мавҷуд аст. Ду нусхаи дастхати «Миръоту-л-хаёл» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақамҳои 1996 ва 392 маҳфуз аст.²

Муҳаммад Тоҳир ибни Мавлоно Муҳаммад Тайиб ал-Хоразмӣ ал-Хонақоҳӣ (асри XVIII) маъруф ба **Тоҳири Эшон**, муаллифи «Тазкирату-л-авлиё». Муаллиф қисмати зиёди асарро моҳҳои март-апрели соли 1745 дар Хонақоҳ (Хоразм) навишта, қисми боқимондашро соли 1747 дар Бухоро ба охир расондааст. Дар асар дар бораи ҳаёт ва фаъолияти зиёда аз 300 шайхони тариқати нақшбандия, аз ҷумла ҳаёти худи муаллифи асар, дар бораи Муҳаммад пайғамбар, Абубакр, Умар, Усмон, Алӣ ва пешвои мазҳаби суннии ҳанафӣ Абуҳанифа Нуъмон ибни Собит (ваф. 767) маълумот медиҳад. Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон як нусхаи дастхати «Тазкирату-л-авлиё» зери

¹ Дар бораи тавсифи муфассали ин асар ниг: А. Мирзоев. Тазкираи Малехо ва баъзе масъалаҳои таърих//Шарқи сурх. – 1946, №1. С. 30-32; Ҳамон муаллиф. Новый источник по литературе Ирана сефевидского периода//Труды двадцать пятого Международного конгресса востоковедов. -Т. II. -М., 1963. С. 269-275; А. Шахиншаев. Антология Малеха//Труды Таджикской базы АН СССР. -Т. IX. -Сталинабад, 1938. С. 33-40. Матни интиқодии «Тазкираи музақкиру-л-асҳоб» дар асоси ҷаҳор нусха аз тарафи олими тоҷик Камол Айни ба таъб расонида шуд. Ниг: Муҳаммадбадеъ ибни Муҳаммадшариф Малехои Самарқандӣ. Тазкираи «Музақкиру-л-асҳоб». Матни интиқодӣ бар асоси ҷаҳор нусхаи муҳим. Ба эҳтимоми Камолиддин Садриддинзодаи Айни. Душанбе, 1385 ҳ.ш. (2007).

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 2. С. 22-23.

рақами 8791/1 маҳфуз аст.¹

Ба қалами ин муаллиф асари дигаре зери унвони «Баёни силсилаи хоҷагони олишон» мансуб аст, ки он соли 1747 таълиф гардидааст. Ин асар бо номи «Тазкираи накшбандия ба тариқи назм» низ маъруф аст. Дар ин асар дар бораи насабномаи зиёда аз сӣ шайхи тариқати накшбандия, аз ҷумла худи муаллиф маълумот оварда шудааст. Як нусхаи дастхати «Баёни силсилаи хоҷагони олишон» дар ганчинаи дастхаҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 8791/111 маҳфуз аст.²

Ҳоҷӣ Лутфалӣ ибни Оқохонӣ Бегдили Шомлуи Исфаҳонӣ маъруф ба Озар (1134 ҳ.қ./ 1721-1722 – охири асри XVIII), муаллифи «Оташкада». Дар Исфаҳон тавал-луд шуда, аксари ҳаёташро дар шаҳри Қум гузаронида, дар онҷо вафот намудааст. Муаллиф ба навиштани асари худ соли 1174 ҳ.қ./ 1760-1761 шуруъ намуда, тақрибан соли 1193 ҳ.қ./ 1779 онро ба охир расонидааст. Дар ин тазкира дар бораи 842 шоири форс-тоҷики Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндустон маълумот оварда, аз эҷодиёти онҳо намунаҳо ҷой дода шудааст. Тазкира аз муқаддима ва ду қисмат иборат аст. Қисми аввал панҷ ва қисми дуюм ду бобро ташкил мекунад. Дар қисмати аввал дар бораи шоирони пешгузаштаи Мовароуннаҳр, Хуросон ва Ҳиндустон, дар қисмати дуюм дар бораи шоирони ҳамзамони муаллиф, ки дар Хуросону мамолики ҳамсоя мезистанд, маълумот овардааст.

Тазкираи «Оташкада»-и Озар дар Ҳиндустон³ ва Техрон⁴ ба таъб расидааст. Як нусхаи дастхати «Оташкада»-и Озар дар ганчинаи дастхатҳои Маркази меросии хаттии

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 9. С. 63-64.

² Ҳамон ҷо. С. 64.

³ Озар Бегдӣ. Оташкадаи Озар. Чопи сангӣ. Калкатта, 1834; Чопи сангӣ. Бомбай, 1861.

⁴ Озар Бегдӣ. Оташкадаи Озар. Бо эҳтимоми Сайидҷаффар Шаҳидӣ. Техрон, 1337 ҳ.ш.

назди раёсати АМИТ зери рақами 1131 маҳфуз аст.¹

Қорӣ Раҳматуллоҳ ибни Ашурмуҳаммад ал-Бухорӣ маъруф ба Возеҳ (1233 / 1817-1818 – 1311 / 1893), шоир ва нависандаи маъруф, муаллифи тазкираи «Тухфату-л-аҳбоб фи тазкирати-л-асҳоб». Дар Бухоро таваллуд ёфта, дар хамин ҷо ғавтидааст. Чанд сол дар дарбори амир Музаффар (1865-1885) хидмат намуда, асари худро ба ӯ бахшидааст. Ба қалами Возеҳ асарҳои дигар низ дар соҳаи таърих, тиб, одоб, фикҳ ва ғайра мансубанд. Возеҳ ба таълифи тазкираи «Тухфату-л-аҳбоб фи тазкирати-л-асҳоб» соли 1280 ҳ.қ./1863-1864 шуруъ намуда, онро соли 1287 ҳ.қ./1870-1871 ё 1288 ҳ.қ./1871-1872 ба охир расондааст. Возеҳ дар бораи 245 шоирони тоҷики охири асри XVII – XIX маълумот дода, аз осори онҳо намунаҳо овардааст. Муаллиф дар ин тазкира дар бораи шоирони доираи адабии Ҳуқанди асри XIX низ маълумот додааст. Номҳои шоирон тибқи алифбо омадааст. Се нусхаи дастхати «Тухфату-л-аҳбоб фи тазкирати-л-асҳоб»-и Возеҳ дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ² ва дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон се нусхаи дастхати ин асар маҳфуз аст.³

Ҳоҷӣ Неъматуллоҳи Муҳтарам маъруф ба Нозук (охири асри XIX-аввали асри XX), муаллифи «Тазкирату-ш-шуаро». Пас аз хатми мадрасаи Муҳтарам дар мавзӯҳои муҳталифи аморати Бухоро дар мансабҳои раис, муҳтасиб ва қозӣ қор карда, амирон Абдулаҳад (1885-1910) ва Олимхон (1910-1920) ҳамии Муҳтарам буданд. Муҳтарам ҳанӯз дар вақти дар мадраса таҳсил намудан аз амир Абдулаҳад дастур гирифта буд, ки ин асарро нависад ва он танҳо соли 1910 анҷом ёфт.

Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 2. С. 24-25.

² Ҳамон ҷо. С. 27-29.

³ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 9. С. 64-66.

назди раёсати АМИТ як нусхаи дастхати «Тазкирату-ш-шуаро»-и Мухтарам зери рақами 394, маҳфуз аст,¹ ки он бо хатти худи муаллиф навишта шудааст. Дар ин тазкира номи зиёда аз 125 шоир тибқи алифбо бо овардани намунаи ашъори онҳо зикр гардидааст. «Тазкирату-ш-шуаро»-и Мухтарам соли 1970 дар Душанбе ба таъб расид.²

Абдуллоҳхочаи Абдӣ (1870-1922), муаллифи «Тазкирату-ш-шуаро». Ин асар соли 1904 таълиф гардида, аз муқаддима ва 28 боб иборат аст. Муаллиф дар ин тазкира номи 118 нафар шоиру адиби Бухорову гирду атрофи он ва якчанд шоири Эрону Афғонистонро зикр намуда, дар бораи ҳаёт ва фаъолияти онҳо маълумот медиҳад ва аз осори онҳо намунаҳо меорад. Шарҳи холи баъзе шоирони зикрнамудаи Абдӣ дар тазкираҳои дигар вучуд надоранд. «Тазкирату-ш-шуаро»-и Абдӣ соли 1983 дар Душанбе ба таъб расид.³ Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастхати «Тазкирату-ш-шуаро»-и Абдӣ зери рақами 3220 маҳфуз аст,⁴

Мир Муҳаммад Сиддиқ ибни сайид амир Музаффар, маъруф ба Ҳишмат, (охири асри XIX - нимаи аввали асри XX), писари калонии амир Музаффар (1865-1885). Пас аз вафоти падар бародари Мир Сиддиқ – Абдулаҳад (1885-1910) ўро ҳабс намуда, худаш ба тахт менишинад. Мир Сиддиқ дар давоми 35 сол дар ҳабси хонагӣ буд ва дар он муддат ба фаъолияти адабӣ машғул гардид. Пас аз инқилоби Бухоро Мир Сиддиқ муддате дар китобхонаи Бухоро кор карда, соли 1922 ба Афғонистон муҳоҷират намуд ва дар он ҷо вафот кард. Ба қалами Мир Сиддиқ асари «Тазкирату-ш-шуаро» мансуб аст, ки дар он дар бораи ҳаёт ва фаъолияти шоирони Мовароуннаҳри асрҳои XVI-XVIII маълумоти арзишманд вучуд доранд. Дар ганҷинаи даст-

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 2. С. 31.

² Мухтарам. Тазкират уш-шуаро. Душанбе, 1970.

³ Тазкират уш-шуарои Абдуллоҳхочаи Абдӣ. Душанбе, 1983.

⁴ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 2. С. 29-30.

хатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон ду нусхаи дастхати «Газкирату-ш-шуаро»-и Мир Муҳаммад Сиддиқ зери рақамҳои 4767 /11 ва 5561 махфוזанд.¹ Дастхати рақами 4767 /11 дастхати аслии худи муаллиф аст, ки январи соли 1903 навишта шудааст.

Мир Афзали Пирмастӣ ибни Муҳаммад Ашраф ас-Сиддиқӣ ал-Ҳанафӣ ал-Ҳиравӣ маъруф ба Афзал (ваф. 1915), шоири дарбори аморати Бухоро. Дар замони ҳукмронии амир Абдулаҳад (1885-1910) Мир Афзал муддате дар назди бародари ӯ Мир Сиддиқ вазифаи муншигиरो иҷро намуда, пас дар деҳаҳои назди Бухоро ба вазифаи имомӣ машғул шудааст. Дар солҳои аввали асри ХХ ба дарбори Абдулаҳад наздиқӣ дошт ва бо супориши ӯ ба таълифи асари «Афзалу-т-тазкор фи зикри-ш-шуаро ва-л-ашъор» машғул шуда, соли 1322 ҳ.қ./1904-1905 онро ба охир расонд. Муаллиф дар ин асар дар бораи шоирони асри XIX – ибтидои асри ХХ маълумот дода, таҳаллуси онҳоро тибқи алифбо ҷойгир кардааст. Як нусхаи дастхати «Афзалу-т-тазкор фи зикри-ш-шуаро ва-л-ашъор» дар ганҷинаи дастхаҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 849 махфуз аст.²

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 9. С. 66-68.

² Ҳамон ҷо. С. 68-69.

САФАРНОМАҶО

Шамсиддин Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Аҳмад ибни Абубакр аш-Шомӣ ал-Муқаддасӣ (946-1000), сайёҳ, муаррих ва ҷуғрофидони маъруфи араб, муаллифи асари таърихӣ - ҷуғрофии «Аҳсану - т - тақосим фи маърифати - л - ақолим». Ин асар соли 985 таълиф ёфта, муаллиф онро ба хонадони Сомониён тухфа намудааст.

Асар аз муқаддима ва ду фасл иборат аст. Дар фасли аввал муаллиф тасвири умумии давлатҳои Шарқро намуда, дар фасли дувум тавсифоти таърихӣ ва ҷуғрофии Хуросон, Систон ва Мовароуннахро меорад. Дар ин асар доир ба мавқеи ҷуғрофии давлатҳо, вилоятҳо ва шаҳрҳо маълумот дода, масочид, корвонсаройҳо, бозорҳо ва дигар ёдгориҳои мемории онҳоро зикр менамояд. Чунин маълумот дар бораи шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Марв ва Хучанд оварда шудаанд. Дар китоби «Аҳсану-т-тақосим фи маърифати-л-ақолим» муаллиф инчунин дар бораи урфу одат, тарзи зиндагӣ, либос, зироаткорӣ, хунармандӣ, чорводорӣ, тарзи обёрӣ, воҳиди пул, дин, забонҳои халқҳои Мовароуннаҳ ва амсоли онҳо ахбори ҷолиб овардааст. Нусхаҳои ин асар дар китобхонаҳои Берлин, Истамбул ва Маскав маҳфузанд. «Аҳсану-т-тақосим фи маърифати-л-ақолим»-и Муқаддасиро соли 1877 де Гье ба таъб расонид.¹ Соли 1992 Фуод Сезгин ин китобро аз рӯи чопи де Гье дар шаҳри Франкфурти Олмон аз нав нашр намуд.

Аҳмад ибни Аббос ибни Рашид ибни Ҳаммод маъруф ба Ибни Фазлон, сайёҳи охири асри IX ва аввали асри X-и араб, муаллифи «Рисола». Ин асар ба саёҳати сафирони

¹ *Descriptio imperii moslemici auctore Schamso'd-din Abu Abdollah Mohammed ibn Ahmed ibn abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi*. Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1877.

араб, ки бо амри халифаи араб Муқтадир (908-932) ба давлати Булғори Волга рафта буданд, бахшида шудааст. Сабаби ин сафар дар он буд, ки булғорҳои Волга ба Бағдод сафорат фиристода, хоҳиш карданд, ки дар муборизаи зидди хазарҳо ба онҳо ёрӣ расонанд ва баҳри интишори дини ислом дар ин минтақа намояндаи худро фиристанд. Бино ба ин хоҳиш 21 июни соли 921 аз Бағдод ба пойтахти Булғор сафорати ҷавобӣ фиристода шуд, ки дар ҳайати он Ибни Фазлон низ ширкат дошт. Онҳо ба пойтахти Булғор 12 майи соли 922 расиданд. Ҳангоми сафар ин сафорат аз шаҳрҳои Эрон ва Мовароуннаҳр убур намуд. Дар шаҳри Бухоро Ибни Фазлон бо вазири дарбори Сомониён, ҷуғрофидони маъруфи он давр Ҷайхонӣ мулоқот намуд. Ин сафорат аз Бухоро ба воситаи Амударё то Хоразм ва баҳри Арал ба шаҳрҳои Устюрт ва Яик ба Поволжия рафт. Баъди бозгашт аз ин сафари дуру дароз ба Ироқ Ибни Фазлон қайдҳои сафари худро дар «Рисола»-аш инъикос намуд. Нусхаи ягонаи «Рисола»-и Ибни Фазлон сарчашмаи нодири таърихӣ ҷуғрофӣ ва этнографӣ ба шумор меравад. Ин асари Ибни Фазлонро олимони ҷуғрофидони олам, аз ҷумла, олимони Мовароуннаҳру Хуросон дар давоми асрҳо истифода намудаанд. Ин асар ба забонҳои мухталифи ҷаҳон, аз ҷумла ба забони русӣ тарҷума ва нашр гардидааст.¹

Ҳаким Абумуъин Ҳамидуддин Носир ибни Хусрави Қубодиёнӣ (1004-1088), шоири маъруф, муаллифи «Сафарнома». Носири Хусрав дар «Сафарнома» хотироти сафари ҳафтсолаи худро аз 5 март 1046 то 23 октябри соли 1052 навиштааст. Вай дар ин муддати сафар 2220 фарсанг (17 ҳазор км) масофаро тай намуда, шаҳру мамолики зиёдеро дидааст. Дар «Сафарнома» қайду хотироти ҳаррӯзаи сафар, ҷизҳои дидаю шунидаи муаллиф гирд оварда шудааст. Маълумоту хотироти сафар тибқи санаҳои ба шаҳру

¹ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. –М.-Л., 1939. Перевод и комментария; Путешествие Ахмеда Ибн-Фадлана на реку Итиль. Казан, 1992.

вилоятҳо расидаи муаллиф паи ҳам ҷойгир шудаанд. Дар асар доир ба мавқеи ҷуғрофии кишварҳо, обу ҳаво, роҳҳо, ҷойҳои ҷамъиятӣ, ёдгориҳои фарҳангӣ, урфу одати халқҳои он маҳалҳо, мулоқоти муаллиф бо ашхоси маъруф ва амсоли он маълумот оварда шудааст. «Сафарнома» ба забонҳои фаронсавӣ, англисӣ, русӣ, узбакӣ ва ғайра тарҷума ва нашр шудааст.¹ Дар китобхонаи ба номи А.А. Семёнови Пажӯҳишгоҳи таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон як нусхаи дастхати «Сафарнома»-и Носири Хусрав зери рақами 303 ва дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастхати ин асар зери рақами 951/1 маҳфуз аст.²

Ибни Балхӣ (асри XI-XII), ҷуғрофидон, сайёҳ ва муаррихи маъруф, зодаи Балх. Дар дарбори ҳокими Салҷуқӣ Ғиёсиддин Муҳаммад (1104-1117) вазифаи муставфиро иҷро мекард. Ибни Балхӣ ба панҷ музофоти Форс: Истаҳр, Даробчирд, Ардашерхур, Шохпурхур ва Қубодхур, инчунин ба як қатор шаҳру марказҳои маъмурии он, аз шимол ба ҷануб то халиҷи Форс сафар карда, соли 1117 асари таърихӣ ҷуғрофии худро зери унвони «Форснома» навиштааст. Асар дар таърихи адабиёти ҷуғрофии форсизабон мақоми хос дошта, дар он ахбори муфассал оид ба вилоятҳои бузург ва марказии Эрон, шаҳрҳо, маҳалҳои аҳолинишин, кӯҳҳо ва дарёҳо оварда шудааст. Дар «Форснома» Ибни Балхӣ раванди муҳоҷират ва ташаккули халқияту қабилаҳое, ки дар асри XII ба Форс омадаанд, шарҳ дода, ҷиҳатҳои хоси маишат, ахлоқ ва фарҳанги аҳолии маҳаллиро васф менамояд. Дар ин асар маълумоти нодире дар бораи тичорат, иқтисод, роҳҳои корвонгузар, масофаи байни шаҳрҳо ва амсоли он ҷой доранд. Масоили таърихӣ он ба мавзӯҳои таърихи хо-

¹ Носири Хусрав. Сафарнома. Душанбе: Ирфон, 1970; Носири Хусрав. Сафарнома. Тошканд: Шарқ, 2003.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Т. 1. С. 237.

кимони Форс аз давраи қадим то замони исломӣ бахшида шудаанд. Ибни Балхӣ яке аз аввалинҳо шуда харитаҳои ҷуғрофии вилояти Форсро мураттаб кардааст.

Асари дигари ӯ «Китоби ахбор» ном дорад, ки он дар бораи баҳру қазираҳо ва манотиқи рӯи замин маълумот медиҳад. Ин асар, мутаассифона то замони мо нарасидааст.

Китоби «Форснома» соли 1343 ҳ.ш. аз ҷониби Алӣ Нафии Бехрузӣ дар Шероз нашр гардид.¹ Дар Техрон низ ин китоб ба таъб расидааст.²

Шамсуддин Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдуллоҳ ал-Лавотӣ ат-Танҷӣ маъруф ба Ибни Баттута (1304 - 1377), сайёҳ, ҷуғрофидон ва муаррихи машҳури араб буда, дар шаҳри Танча таваллуд шудааст. Ӯ соли 1325 аз зодгоҳаш ба сафар баромада, дар давоми 29 сол (то 8 январи соли 1354) ба кишварҳои араб, Эрон, Осиёи Хурд, Қрим, шаҳрҳои чануби Россия, Мовароуннаҳр, Хуросон, Ҳинд, Чин, қазираҳои Суматра, Индонезия ва баъдтар ба Мағриб (Испания) ва Африқо, то соҳилҳои дарёи Нигер саёҳат кардааст. Пас аз бозгашт мушоҳида ва мочароҳои сафари хешро ба котиби дарбори султони Марокаш Абуинони Форис (солҳои ҳокимият 1348-1358), ки Ибни Ҷузай ал-Калбӣ ном дошт, баён намуд. Ибни Ҷузай соли 1356 хотироти Ибни Баттутаро дар шакли китоби алоҳида зери унвони «Тухфату-н-нуззор фӣ ғароиб-л-амсор ва аҷоиб-л-асфор» (Тухфаи нозирон дар бораи ғароиботи шаҳрҳо ва аҷоиботи сафарҳо) мураттаб сохт, ки он дар байни донишмандон бо номи «Сафарнома»-и Ибни Баттута машҳур аст. Дар хотироти Ибни Баттута дар бораи омӯзиши вазъи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангию маишии мардумони манотиқи мусофираташ маълумоти ҷолиб ва

¹ Ибни Балхӣ. Форснома. Ба кӯшиши Алӣ Нафии Бехрузӣ. Шероз, 1343 ҳ.ш.

² Ибни Балхӣ. Форснома. Бо эҳтимоми Лестренҷ. Нашри 1. Техрон: Асотир, 2006. - 199 с.

нодир оварда шудааст. Ибни Баттута зимни сафари худ ба Мовароуннаҳру Хуросон ҷуғрофиёи таърихии ин минтақаро баъди тохтутози харобиовари муғулҳои истилогар дақиқ тасвир карда, меҳмоннавозии мардуми Самарқанду Исфакон, таъми лазизи харбузаи Бухоро, Хоразм, олу ва ангури Вобканд, гармобаҳои Тирмизу Насаф, тути Ҷом, бозору мадрасаҳои Нишопуру Хоразмро васф кардааст. Ибни Баттута аввалин нафарест, ки хатти масири муҳоҷирати ғарибонро аз Мовароуннаҳру Хуросон ба Ҳинд ва вазъи будубоши онҳоро дар он кишвар ба тасвир гирифтааст. Ибни Баттута чанд муддат дар Дехлӣ вазифаи қозигиро иҷро карда, хотироташро дар бораи таъриху тамаддуни Ҳинд муфассал зикр мекунад. Ибни Баттута хангоми зикри хотироти худ озодандеширо риоя карда, ба ғайр аз Чингизхон нисбат ба дигар роҳбарони сиёсии ҳамзамонаш эҳтиром гузоштааст. Дар «Сафарнома»-и Ибни Баттута дар бораи хонҳои муғул Кабакхон ва Тармаширин маълумоти зиёд оварда шудааст. Аз ин асар дар бораи ҳаёти этнографӣ, иқтисодӣ ва маданияу маишии Мовароуннаҳру Хуросон ахбори ҷолибу нодир пайдо кардан мумкин аст. «Сафарнома»-и Ибни Баттута соли 1370 х.ш. дар Эрон тарҷума ва нашр гардида,¹ қисмати сафари Ибни Баттута оид ба Мовароуннаҳр дар тарҷума бо забони русӣ соли 1988 аз ҷониби олими узбек Н. Иброҳимов ба таъби расид.²

Мир Абдулқарим ибни Мир Исмоили Бухорӣ (асри XIX), муаллифи асари «Ҳақоиқу-л-умур». Соли 1818 дар ҳайати сафорати Бухоро ба Туркия чун котиб ширкат намуд инчунин ба шаҳру кишварҳои мухталиф сафар кардааст. Дар асари худ тавсифи мамолик ва шаҳрҳоеро

¹ Ибни Баттута, Абуабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абдуллоҳ ал-Лавотӣ ат-Танҷӣ. Сафарнома. Дар ду ҷилд. Тарҷумаи Муҳаммадалии Муахид. Техрон, 1370 х. Ҷ. I. -639 с. Ҷ. II. -520 с.

² Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. Москва: Наука, 1988.

овардааст, ки сафорат аз худуди онҳо мегузашт. Дар ин китоб дар бораи шаҳру вилоятҳои Осиёи Миёна, Туркистони Шарқӣ, қисматҳои шимолу ғарбии Ҳиндустон, ки муаллиф ба он ҷойҳо низ сафар карда, матолиби зарурӣ чамъ оварда буд, маълумоти ҷолиб ҷой дода шудааст. Китоби «Ҳақоиқу-л-умур» соли 1832 навишта шудааст. Як нусхаи дастнависи «Ҳақоиқу-л-умур» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 2025 маҳфуз аст.¹

Мирзо Ризоқулихон маъруф ба Ҳидояти Лолабашӣ (1215 ҳ.қ./1800-1801 - 1288 ҳ.қ./1871-1872), адиби маъруфи Эрон, зодаи Техрон. Ӯ дар замони ҳукронии Носириддиншоҳ мураббии шоҳзода - вориси тахт буда, мансаби ноиби вазири маорифро бар уҳда дошт ва дар айни замон раиси коллеҷи шохӣ буд. Ба қалами ӯ асарҳои «Равзату-с-сафо» (давоми таърихи Мирхонд ва Хондамир), «Маҷмаъу-л-фусаҳо» ва «Сафоратномаи Хоразм» мансубанд. Носириддиншоҳ соли 1267 ҳ.қ./1850-1851 сафорати худро бо сардории Ҳидояти Лолабашӣ барои ҳалли масоили равобити Эрон бо Ҳева ба дарбори хони Ҳева Муҳаммад Амин (1262 ҳ.қ./1846 - 1271/1855) ирсол менамояд. Баъди бозгашт ба Эрон ҳамроҳи ӯ сафири Ҳева Ота Ниёз Маҳрам ба назди Носириддиншоҳ меояд. Муаллиф дар асари худ «Сафоратномаи Хоразм» мушоҳидаи худро, ки ҳангоми сафар сабт намуда буд, рӯи қоғаз меорад. Ҳидояти Лолабашӣ ҳангоми сафар ба Ҳева аз шаҳри Рай ба воситаи Астаробод рафта буд ва дар бораи мавзӯҳои, ки аз онҳо убур менамуд ва воқеоти сафари худ маълумоти муфид меорад. Як нусхаи дастнависи «Сафоратномаи Хоразм» дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 9129 маҳфуз аст.²

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. С. 239-241.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. IX. С. 31-32.

Муҳаммад Алихон Ғафурӣ (асри XIX), фиристодаи шохи Эрон Муҳаммадшоҳ (1834-1848) ба дарбори хони Хева. Ба ӯ дастур дода шуда буд, ки бо хони Хева барои озод намудани асирони эронӣ музокирот анҷом диҳад. Муҳаммад Алихон бо хони Хева дар ин мавзӯ чанд маротиба гуфтушунид гузаронид, вале онҳо бе натиҷа анҷом ёфтанд. Хон мегуфт, ки эронӣро мардум ба асирӣ гирифтаанд, на давлат, аз ин рӯ, шоҳ барои халосии онҳо бояд товон диҳад. Муаллиф ин хотироти худро дар китоби «Рӯзномаи сафари Хоразм» зикр намудааст.

Сайид Аҳмад Хоҷа Нақиб валади Муҳаммад Хоҷа Нақиб (нимаи дуҷуми асри XIX), бародарзодаи амири Бухоро Насруллоҳ (1827-1860), муаллифии асари «Сиёсатномаи сайид Аҳмад Хоҷа», ки ба таври ёддошт навиштааст, дар бораи ободонии шаҳрҳое, ки ба он ҷойҳо сафар кардааст, ашхоси маъруф, ки бо онҳо суҳбат орастааст ва амсоли онҳо маълумоти ҷолиб овардааст. Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон як нусхаи дастнависи «Сиёсатномаи сайид Аҳмад Хоҷа» зери рақами 4292 маҳфуз аст.¹

Абдураҳмони Мустачир (нимаи дуҷуми асри XIX), муаллифи «Рӯзномаи сафари Искандаркӯл». Ин асари гаронбаҳои таърихӣ буда, соли 1870 таълиф гардида, дар он муаллиф роҷеъ ба вазъияти иқтисодӣ-иҷтимоӣ, сатҳи зиндагӣ, машғулият ва касбу кори аҳоли, фарҳанги Кӯҳистон - болооби Зарафшон, ки миригарӣҳои Фалғар, Мастҷоҳ, Фон, Киштӯд ва Моғиёро фаро мегирифт, маълумот овардааст.

Баҳори соли 1870 Панҷакент ба тобеияти Россия гузашт, вале Кӯҳистон аз тасаллути русҳо берун буд. Соли 1870 сардори округи Зарафшон генерал-майор А.К. Абрамов бо мақсади ба тобеияти империяи Россия дохил намудани Кӯҳистон ба он ҷониб экспедитсияи ҳарбӣ

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 6. С. 71-72.

ташкил намуд, ки дар байни онҳо як гурӯҳ донишмандон, ки ба онҳо шарқшинос А. Л. Кун роҳбарӣ мекард, низ ширкат дошанд. Абдурахмони Мустаҷир, ки ба табакаи тоҷирони самарқандӣ тааллуқ дошт ва бо русҳо робита пайдо карда буд, дар ин экспедитсия ба сифати мутарҷим ва роҳбалад интихоб гардид. Ӯ ходисаҳои дар роҳ рӯйдода, аҷоиботи табиат ва вазъи атрофро мушоҳида намуда, нақлу ривоятҳои шунидаашро ба риштаи таҳрир кашидааст. Тибқи маълумоти асар сафари онҳо аз Самарқанд рӯзи 25 апрели соли 1870 оғоз гардида, то 27 июни соли 1870 давом ёфтааст. Дар баъзе маҳалҳо, махсусан дар ағбаи Кӯли калон (Говхона), Фалғар ва Мастҷоҳ аҳоли ба ҳайати экспедитсия муқобилияти сахт нишон медиҳанд. Ҳамаи ин воқеаҳоро Мустаҷир ба таври муфассал баён намудааст.

«Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» бо лаҳҷаи тоҷикии самарқандӣ навишта шуда, шарқшинос А. Л. Кун 1 июли соли 1870 ба ин асар бо забони русӣ дебоча навиштааст. Матни ин асар борҳо нусхабардорӣ шудааст.

«Рӯзномаи сафари Искандаркӯл» соли 1989 аз ҷониби олимони тоҷик Аълоҳон Афсаҳзод ва Мирзо Муллоаҳмадов нашр гардидааст.¹

Муаллифи гумном (охири асри XIX), ба қалами ӯ асари «Сафарномаи Бухоро» мансуб аст. Муаллиф соли 1894 аз ҷониби шоҳи Эрон ба Бухоро фиристода мешавад, то ки чун миёнрав бо амири Бухоро дар бораи озод намудани асирони эронӣ гуфтушунид гузаронад. Дар «Сафарномаи Бухоро» дар бораи сохтори идории аморати Бухоро, ташкили девонҳои идорӣ, вазъи шаҳрҳо ва виллоҳои аморат, ҳолати иқтисодӣ, воридот ва хоричоти молҳо ва амсоли он маълумоти арзишманде оварда шудааст. Ин

¹ Абдурахмони Мустаҷир. Рӯзномаи сафари Искандаркӯл. Ҳозиркунандан чоп ва муаллифони муқаддимаву тавзеҳот Аълоҳон Афсаҳзод ва Мирзо Муллоаҳмадов. Душанбе: Ирфон, 1989.

китоб соли 1373 ҳ.ш. дар Техрон ба табъ расидааст.¹

Ҳомид валади Қозӣ Бақоҳоча (охири асри XIX - нимаи аввали асри XX), зодаи Бухоро. Падараш дар замони амир Музаффар (1860-1885) дар Каркӣ вазифаи қозигиро ишғол мекард. Ҳомид дар Бухоро таҳсил намуда, бо доираи адабии он шиносоии хуб дошт. Ӯ аз ақидаҳои маорифпарварии Аҳмади Дониш хуб огоҳ буд ва ҷасорати ӯро дар муносибат бо амир ҷонибдорӣ мекард. Ба қалами Ҳомид асари «Танзилу-л-амсол фӣ зикри баёни-л-аҳвол» мансуб аст, ки навиштани онро 29 январи соли 1928 ба охир расонда, дар он хотироти худро баён кардааст. Муаллиф дар ин асари худ дар бораи таърихи аморати Бухоро аз нимаи асри XIX оғоз намуда, то солҳои аввали барқароршавии Ҳокимияти Шӯравӣ дар Бухоро маълумоти мухтасар медиҳад. Ҳангоми зикри таърихи сулолаи манғит, дар бораи ишғоли Осиёи Миёна аз ҷониби Россияи подшоҳӣ сухан карда, вазъи сиёсии он замонро шарҳ медиҳад. Асари «Танзилу-л-амсол фӣ зикри баёни-л-аҳвол» аз чор боб иборат аст, ки ҳар боби он ба чор қисм ҷудо мешавад. Дар боби аввал дар бораи ҳаёти муаллиф ва илмомӯзии ӯ маълумот оварда шудааст. Дар боби дуюм оид ба ҳаёт ва фаъолияти баъзе шайхҳо, уламо, қозихо ва ашхоси маъруфи дигар ахбор дода, дар бораи фатҳи Осиёи Миёна, аз ҷумла Бухоро аз ҷониби Россияи подшоҳӣ матолибе меорад. Дар боби сеюм кӯшишҳои муаллиф барои ишғоли мансаби раисӣ ва дасткашии ӯ аз ин талашҳо баён гардидааст. Дар боби чорум масоили инқилоб, инқилобиён ва воқеаҳои ба он алоқаманд тасвир гардидаанд. Дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон як нусхаи дастхати «Танзилу-л-амсол фӣ зикри баёни-л-аҳвол» зери рақами 602 маҳфуз аст.²

¹ Муаллифи гумном. Сафарномаи Бухоро. Зери таҳрири Ҳусайн Замонӣ. Техрон, 1373 ҳ.ш.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 1X. С. 33-34.

Қорӣ Раҳматуллоҳ ибни Ошурҳочӣ Муҳаммади Бухорӣ маъруф ба Возеҳ (ваф. 1893), муаллифи «Савониҳу-л-масолик ва фаросиҳу-л-мамолик». Ин асар бо номи «Ғароибул-хабар фи аҷоиби-с-сафар» низ маъруф аст. Муаллиф ҳангоми сафари ҳаҷ ба шаҳрҳои Макка ва Мадина, ки 10 май соли 1886 бо ин ният аз Бухоро берун рафта буд, шаҳрҳои зиёдро зиёрат намудааст. Ӯ нақл менамояд, ки чи тавр бо роҳи оҳан то Марв расида, аз он ҷо истгоҳи Душоҳ меравад. Пас аз он бо ароба ба Машҳад омада, дар Машҳад 16 рӯз таваккуф карда, ҷойҳои муқаддаси онро зиёрат менамояд. Баъд аз он бо киштӣ ба воситаи баҳри Каспий ба Боқу ва аз он ҷо ба Тифлис ва Батумӣ меояд ва ба воситаи баҳри Сиёҳ ба Истамбул меравад ва аз он ҷо ба зиёрати Макка мерасад. Ҳангоми баргашт аз шаҳрҳои Ироқ ва Эрон гузашта, ба Бухоро меояд. Дар асар тавсифи шаҳрҳо, роҳҳо, гузаргоҳҳо, наҳрҳо, вазъи обёрӣ ва кишоварзӣ, захираҳои маъдан ва амсоли онҳоро оварда, муаллиф хотираҳои сафарашро бо маҳорати баланд менависад, ки онҳо аз аҳамияти илмӣ бархӯрдоранд.

Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ чор нусхаи дастхати «Савониҳу-л-масолик ва фаросиҳу-л-мамолик»¹ ва як нусхаи дастхати ин асар дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 2343/II маҳфуз аст.²

Амир Абдулаҳад ибни амир Музаффар, амири Бухоро (1885-1910), муаллифи асари «Рӯзномаи сафари Петербург». Амир Абдулаҳад ҳангоми сафари худ ба Петербург (1892-1893) дидаҳои сафари худро дар ин китоб ҷамъ овардааст. Ӯ дар ин китоб ба таври дақиқ ва муфассал дар бораи сафари роҳ, вазъи роҳи оҳан, стантсияҳо, номи ҳайати сафорат, тавсифи қабули аъзои сафорат ва амир дар Москва, Петербург, вохӯриҳо бо император, князҳо,

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 241-243.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 6. С. 72.

генералҳо, маршалҳо, зиёрати театрҳо ва амсоли он нақл менамояд. Як нусхаи дастхати «Рӯзномаи сафари Петербург» дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 2869 маҳфуз аст.¹

Ба қалами Амир Абдулахад ибни амир Музаффар асари дигаре низ зери унвони «Рӯзномаи сафари хайрияти асари чаҳоруми ҷаноби олий, амири Бухорои шариф ба дору-с-салтанаи Петербург» мансуб аст, ки он низ ба сафари амир Абдулахад ба Россия алоқаманд аст. Тасвири баёни воқеаҳо аз 7 ноябри соли 1906 оғоз шуда, рӯз ба рӯз аз тайёри ба сафар, хатти сайр, ки қатора аз он ҳаракат мекард, сабт шудаанд. Дар ин асар зикр гардидааст, ки амир кай ва ба зиёрату қабули кӣ рафтааст. Инчунин дар бораи инъомҳои ба амир ва дигар аъзои сафорат додашуда, пиромуни ин ё он шахси маъули Россия ва ғайра маълумот медиҳад. Як нусхаи дастхати ин асар дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 4316 маҳфуз аст.²

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. IX. С. 32.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. IX. С. 33.

САФАРНОМАҲОИ АВРУПОИЁН

Марко Поло (1254, Венетсия – 1324, ҳамон ҷо), сайёҳ ва нависандаи Италия. Солҳои 1271-1275 ҳамроҳи падараш Никколо ва амакаш Маффео Поло ба саёҳат баромада, ба соҳилҳои чанубу шарқии нимҷазираи Осиёи Хурд меояд ва ба воситаи кӯҳсори Арман, ҳамвориҳои Байаннахрайн, кӯҳсори Эрон, доманакӯҳи Ҷиндукуш ба Бадахшон меравад. Аз он ҷо ба воситаи Вахон, Қошғар ба Чини Шимолӣ меояд ва то соли 1292 дар хизмати хони муғул Хубилай мемонад. Дар ин муддат ба ноҳияҳои гуногун сафар менамояд. Аз Чини Чанубӣ бо роҳи баҳрӣ ба Эрон ва Туркия омада, соли 1295 ба Венетсия бармегардад. Марко Поло дар муҳорибаи байни Венетсия ва Генуя, ки соли 1297 сарзада буд, иштирок намуда, ба асири меафтад. Дар маҳбас бо ҳамроҳи Рустичанои Пизанӣ хотираҳои худро таҳти унвони «Китоби Марко Поло» менависад, ки он охири соли 1298 ба таъби расидааст. Муаллиф дар ин китоб дар бораи мавқеи ҷуғрофӣ, ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ ва маданияти халқҳои Шарқ маълумоти арзанда додааст. Дар як боби асар оид ба Мовароуннахру Хуросон ва Эрон маълумот дода, доир ба мавқеи ҷуғрофӣи шаҳрҳои ин минтақаҳо (Марв, Балх), зироатҳои полизӣ, ғалла, чорводорӣ, сарватҳои зеризаминии Бадахшон, наботот ва ҳайвоноти он, расму одат, дину ойин ва дигар паҳлуҳои ҳаёти мардуми Бадахшон маълумоти ҷолиб меорад. Ин китоб ба якҷанд забонҳои аврупоӣ, аз ҷумла бо забони русӣ¹ тарҷума ва нашр гардидааст.

Руи Гонсалес де Клавиho (ваф. 2 апрели 1412, Мадрид),

¹ Книга Марко Поло. Пер. со старофрац. И. И. Минаева. Ред. И вступительная статья И. П. Магидовича. Москва, 1955; Степной Е. Марко Поло о Средней Азии. Ташкент, 1896; Шиловский В. Марко Поло. Москва, 1936; Книга Марко Поло//Пер. И. М. Минаев. М.: Мысль, 1997.

дипломат ва сайёҳи испанӣ, соли 1403 ба дастури шоҳи Испания ҳамчун роҳбари сафорат бо номаи махсус ба Мовароуннаҳр ба назди Темурланг раҳсипор гардид. 22 апрел сафари худро оғоз намуда, 8 сентябри соли 1404 ба Самарқанд мерасад. Дар зарфи қариб ним сол дар Самарқанд сукунат карда, бо вазъи он ҷо шиносоии хуб пайдо мекунад ва урфу одат ва анъанаҳои онҳоро омӯхта, дар хотироти худ қайд менамояд. Сафари Руи Гонсалес де Клавихо се сол давом мекунад ва дар зарфи ин муддат ӯ хотироташро роҷеъ ба шаҳрҳои кишварҳои, ки аз онҳо ӯ бур кардааст, менависад. То замони мо ду нусхаи дастхати рӯзномаи сафари Руи Гонсалес де Клавихо расидааст, ки онҳо дар китобхонаи миллии Мадрид маҳфузанд. Рӯзномаи сафари ӯ борҳо ба забонҳои мухталифи олам тарҷума ва нашр гардидааст.

Қайдҳои Клавихо диққати олимони сершуморро ба худ ҷалб намудааст, ки барои омӯзиши таърих, иқтисод, фарҳанг ва урфу одати халқҳои Шарқи Наздик, Эрон ва Хуросону Мовароуннаҳри ибтидои асри XV аҳамияти калон доранд. Ин асар матолиби барои он замон нави ҷуғрофиёро фаро гирифта, маълумоти додаи Марко Полоро доир ба Хуросону Мовароуннаҳр ва Эрони Шимоли пурра мегардонанд.

Бо ташаббуси Академияи илмҳои собиқ ИҶШС ва Институти шарқшиносии АИ ИҶШС нашриёти «Наука»-и шаҳри Москва аз рӯи матни забони испании қадим соли 1990 «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур (солҳои 1403-1406)»-ро ба забони русӣ аз ҷоп баровард.¹ Тарҷумаи ин китоб ба забони форсӣ зери унвони «Сафарномаи Клавихо» солҳои 1959 ва 1965 дар Техрон ба таъби расидааст.²

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М., 1990.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Тарҷумаи Масъуд Рачабниё. Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб. Чорпи аввал, 1337 ҳ.ш. (1959), ҷопи дувум, 1344 ҳ.ш. (1965).

Аз баррасии матолиб ва сохтори «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур»-и Клавихо бармеояд, ки муаллиф маводи Ҳангоми сафари худ ҷамъоварӣ намударо бори дигар таҳқиқ намуда, дар хотироти худ аз рӯи солшуморӣ бо тартиби муайян ҷойгир намудааст.

Клавихо дар «Рӯзномаи сафар ба Самарқанд ба дарбори Темур» дар бораи шаҳрҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва мавзёҳои дигар, ки аз он ҷойҳо гузар намудааст, маълумоти ҷолиб меорад. Дар ин асар оид ба машғулияти аҳолии шаҳру кишварҳо, урфу одат, маъодин, касбу ҳунар ва амсоли онҳо матолиби зиёде вучуд дорад. Маълумоти Клавихо оид ба Самарқанд хеле муҳим аст. Тибқи маълумоти ӯ он замон Самарқанд ниҳоят сараҳолӣ буда, заминҳои ҳосилхез ва дорои бойгарии зиёд будааст. Дар он ҷо одате вучуд дошт, ки Темурланг иҷрои онро бо қатъият талаб мекард; ҳамон лаҳзае, ки онҳо аз як соҳили дарё ба соҳили дағари он мегузаштанд, бояд ҷавран кӯпрукро вайрон мекарданд, ҳеҷ кас ҳақ надошт баъди ӯ аз ин кӯпрук гузарад. Муаллиф дар бораи шаҳрҳои дигари Мовароуннаҳру Хуросон ахбори зиёд меорад.

Иосафат Барбаро (асри XV), сайёҳи венециягӣ. Дар ҷавонӣ аз падар یتим монда, ба тичорат машғул шудааст ва ба мамолики зиёде сафар кардааст. Соли 1436 ӯ Венецияро тарк намуда, ба Тана (Азови ҳозира) мервад ва дар тӯли 16 сол дар он ҷо зиндагӣ мекунад ва пас ба ватан бармегардад. Азбаски таҷрибаи зиёд дошт, соли 1465 ӯро ҳамчун намояндаи Венеция ба Албания мефиристанд ва ҳуди ҳамон сол ӯ сарфармондеҳи қувваҳои ҳарбии Венеция дар Албания таъйин мегардад ва то соли 1470 дар ин симат кор мекунад. Пас ӯро ҳамчун сафир ба Эрон фиристанданд. Солҳои 1474-1478 ӯ сардори сафорати Венеция дар Эрон буд. Пас аз вафоти ҳокими Эрон, Узун Ҳасан моҳи март соли 1479 ба Венеция баргашт ва соли 1494 дар ҳамон ҷо аз олам гузашт. Баъд аз бозгашт аз Эрон ӯ дар ду китоб хотироти худро зери унвонҳои «Сафар ба

Тана» ва «Сафар ба Эрон» навишт. Соли 1543 ин китобҳо дар Венетсия нашр гардиданд.¹ Баъдтар бо кӯшиши Рамузио китобҳои Иосафат Барбаро бори дигар ба таъб расиданд.² Соли 1973 матни интиқодии асари И. Барбаро нашр гардид.³ Китоби «Сафар ба Эрон»-и И. Барбаро соли 2015 аз ҷониби олими рус И.В. Волков ба русӣ тарҷума ва нашр шуд.⁴ Соли 1381 ш.х. (2003) китоби И. Барбаро дар маҷ-муаи «Сафарномаи винизиён дар Эрон» ба таъб расид.⁵

Ҳангоми сафар ба Эрон И. Барбаро бо роҳҳои хушки-гард ва баҳрӣ аз мамолики зиёд гузашта, таассуроти худро баён намудааст. Дар ин асар маълумоти ҷолибе доир ба тавсифи шаҳрҳо, аз ҷумла Самарқанд, коркарди замин, истифодаи обҳои зеризаминӣ барои зироат, сотмони биноҳо, масоили тичорати дохилӣ ва хориҷӣ ва акмсоли он вучуд дорад.

Катерино Дзено (асри XV), сайёҳи венетсиягӣ. Сентябри соли 1471 ҳамчун сафири давлати Венетсия ба Табрес сафар намуда, бо ҳокими Эрон Узун Ҳасан суҳбат намуда, пас аз он моҳи августи соли 1473 ҳамчун сафири давлати

¹ Barbaro I. *Viaggio del magnifico messer Iosaphat Barbaro, ambasciatore della illustrissima republi- ca di Venetia alla Tana. Viaggi fatti da Vinetia alla Tana, in Persia, in India, et in Costantinopoli, con la descrizione particolare di citta, luoghi, siti, co- stumi et della Porta del Gran Turco et di tutti le intrate, spese, et modo di gouerno suo, et della ultima impresa contra Portoghesi.* Vinegia, 1543.

² Barbaro G. 1559. *Viaggio della Tana, & nella Persia.* In: Ramusio G. B. *Secondo volume delle navigationi et vaggi.* Venetia, 1559; Ramusio G. B. *Delle navigationi et vaggi, recelte da M. Gio. Battista Ramusio, et illustrati sen molti vaghi Discorsi da lui dichiarati.* Vinetia, 1606.

³ Barbaro I. *Vaggi di Giosafat Barbaro.* In: *Il Nuovo Ramusio.* Vol. VII: *I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini.* A cura di L. Lockhart, R. Morozzo della Rocca e M. F. Tiepolo. Rom 1973.

⁴ Волков И.В. *Путешествие Иосафата Барбаро в Персию в 1473-1478 гг/ Текст, перевод, комментарий//Генуэзская Газария и Золотая Орда.* Под ред. С.Б. Бочарова и А.Г. Ситдикова. Казань- Симферополь-Кипшинёв, 2015. С. 605- 691

⁵ Иосафат Барбаро. *Сафарномаи Иосафат Барбаро//Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ.* Нашри дуҷум. Техрон, 1381 ш.х. С. 19-121.

Оққуйюнлу ба мамолики Аврупо фиристода шуд. Катерино Дзено дидаву шунидаҳои худро дар китобе зери унвони «Хотироти сафар» навишта буд, вале он ба дасти хонандагон нарасида, нопадид шуд. Пас Рамузио ном муҳаққиқ дар асоси мактуботи Катерино ба китоби ӯ тавзеҳот навишта, соли 1606 онро нашр намуд.¹ Олими англис Чарлз Гирӣ «Сафарнома»-и Катеринаро ба забони англисӣ тарҷума ва нашр намуд. Солҳои 1349 Ҳ.ш. (1971) ва 1381 ш.х. (2003) китоби Катерина дар маҷмуаи «Сафарномаи винизиён дар Эрон» нашр гардид, ки онро олими эронӣ Манучехри Амирӣ аз англисӣ ба форсӣ тарҷума намудааст.²

«Сафарнома»-и Катерино Дзено аз ду қисм иборат аст. Дар қисми аввал пешгуфтор ва мавод дар бораи сафари Катерино ба Эрон, саргузашти муаллиф дар роҳи сафар ва амсоли он зикр шудааст. Қисми дуюм ба масоили таърихи ба сари қудрат омадани Узун Ҳасан ва лашкаркашиҳои ӯ бахшида шудааст.

Чиован Мариа Анчиолелло (асри XV), сайёҳи венетсиягӣ. Зодаи шаҳри Вичентсеи Италия. Ҳангоми муҳорибаи Венетсия бо империяи Усмонӣ (1463-1478) аз ҷониби туркҳо ба асирӣ гирифта шуда, қариб 20 сол дар Туркия зиндагӣ намудааст. Соли 1490 Анчиолелло ба ватани худ баргашта, хотироти худро навишта, ба ҳокими давлати Оққуйюнлу Узун Ҳасан пешкаш намуд. Муаллиф дар задухӯрди Эрон бо империяи Усмонӣ иштирок дошт ва воқеоти ачиберо дар китоб баён намудааст. «Сафарнома»-и Чиован Мариа Анчиолелло аз ҷониби олим Рамузио ба таъҷ расид.³ Нашри он ба забони форсӣ соли 1381 Ҳ.ш. амалӣ гаштааст.¹

¹ Ramusio Battista. Delle navigationi et viaggi, recelte da M. Gio. Battista Ramusio, et illustrati sen molti vaghi Discorsi da lui dichiarati. Vinetia, 1606.

² Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри аввал. Техрон, 1349 ш.х.; Катерино Дзено. Сафарнома//Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри дуюм. Техрон, 1381 ш. х. С. 199-281.

³ Ramusio Battista. Delle navigationi et viaggi, recelte da M. Gio. Battista

Дар «Сафарнома»-и Циован Мариа Анчиолелло дар бораи хонадоршавии Узун Ҳасан, ба шавҳар баромадани духтари калонии ӯ Марта ба шайх Ҳайдар, ки аз ин издивоҷ баъдан Исмоили Сафавӣ ба дунё омад, муҳорибаҳои Узун Ҳасан бо туркҳо, ба арсаи сиёсат баромадани Исмоили Сафавӣ ва лашкаркашиҳои ӯ ва воқеаҳои муҳими дигаре, ки муаллиф шоҳиди бевоситаи онҳо буд, маълумот оварда шудааст.

Амброчио Контарини (асри XV), сайёҳ ва дипломати венециягӣ. Соли 1474 бо қарори ҳукумати Венеция ба сифати дипломат ба Эрон, ба назди ҳокими он Узун Ҳасан бо вазифаи муҳим фиристода шуд. Ӯ бояд Узун Ҳасанро розӣ мекунонд, то барои бар зидди империяи Усмонӣ мубориза бурдан бо Венеция ҳамчун муттаҳид баромад мекард. Ӯ ба Эрон омада, супориши ҳукумати худро бо муваффақият анҷом дод ва 9 апрели соли 1477 ба Венеция баргашта, таассуроти сафари худро бо тамоми ҷузъиёт дар хотироти худ қайд намудааст. Соли 1487, баъд аз даҳ соли бозгашт аз Эрон, дар Венеция хотироти ӯ нашр гардид.² «Сафарнома»-и Амброчио Контарини дар маҷмуаи Рамузио нашр шудааст.³ Соли 1836 он ба забони русӣ тарҷума ва ба таъб расид.⁴ Соли 1381 х.ш. (2003) сафарномаи Амброчио Контарини дар маҷмуаи «Сафарномаи винизиён дар Эрон» нашр гардид.⁵ «Сафарнома»-и А. Конта-

Ramusio..., Vnetia, 1606.

¹ Циован Мариа Анчиолелло. Сафарнома//Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри дуюм. Техрон, 1381 х.ш. С. 285-373.

² Ambrosio Contarin. Questo e el Viazo di misier Ambrosio Contarin, ambador de la Illustrissima Signoria de Venesia al signer Uxuncassam, re de Persia. Deo gratias amen. Impressum Venetiis per Hannibalem Fosium parmensem, anno incarnationis domini MCCCCLXXXVII, die XIV Ianuarii. Venesia, 1487.

³ Ramusio Battista. Delle navigationi et viaggi, recelte da M. Gio. Battista Ramusio, et illustrati sen molti vaghi Discorsi da lui dichiarati.

⁴ Библиотека иностранных писателей о России. Спб., 1836. Часть 2. С. 1-192.

Амброчио Контарини. Сафарнома//Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тар-

рини аз муқаддима ва 9 боб иборат аст. Дар муқаддима дар бораи супориши ҳукумати Венетсия оид ба Эрон сафар намудани муаллиф ва ризоии ӯ ба иҷрои ин супориш сухан меравад. Сипас муаллиф ба ҷузъиёти сафар шуруъ намуда, ба тавсифи шаҳру мамолике, ки аз он убур намулдааст, мегузарад. Тибқи маълумоти Амброчио Контарини ӯ аз ҳудуди Олмон ва Лаҳистон гузашта, ба шаҳри Киев меояд ва пас ба воситаи баҳри Сиёҳ ба Гурчистон, Арманистон меравад, сипас бо туркманҳои кӯчӣ вохӯрда, ниҳоят ба Табриз мерасад ва аз он ҷо ба Исфаҳон рафта, бо ҳокими Эрон Узун Ҳасан ҳамсухбат мегардад. Муаллиф дар «Сафарнома»-и худ роҳҳои хушкигард ва баҳрӣ, тарзи ҳаёти сокинони шаҳру кишварҳои, ки аз он ҷойҳо гузар кардааст, тасвир мекунад.

Муаллифи гумном (асри XVI), сайёҳ ва тоҷири венетсиягӣ. Ин шахс аслан ба тичорат машғул шуда, ба мамолики зиёд сафар намуда, солҳои 1511-1520 дар Эрон зиндагӣ кардааст. Ӯ забонҳои арабӣ, форсӣ ва туркиро хуб медонист. Баъд аз анҷоми сафар ва тичорат ӯ хотироти худро ба таври «Сафарнома» навиштааст, ки он дар маҷмуи Рамузио нашр гардидааст.¹ Тарҷумаи ин асар ба забони форсӣ бо эҳтимоми Манучехри Аминӣ анҷом шудааст.²

Муаллиф ҳамчун тоҷир дар асари худ бештар ба тавсифи шаҳрҳо, маҳалҳои аҳолинишин ва нуқтаҳои тичоратӣ таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Дар ибтидо ӯ ба тасвири роҳҳо аз Ҳалаб то Табриз шуруъ намуда, баъдан ба шарҳи мухтасари таърихи ин кишварҳо мегузарад. Дар бораи тарзи зиндагӣ, урфу одат, анъанаҳо ва ҷулофияи шаҳру ноҳияҳои дидааш маълумоти зиёд меорад.

ҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри дуюм. Техрон, 1381 ҳ.ш. С. 125-196.

¹ Ramusio Battista. Delle navigationi et viaggi, recelte da M. Gio. Battista Ramusio..., Vinetia, 1606.

² Муаллифи гумном. Сафарнома//Сафарномаи винизӣён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри дуюм. Техрон, 1381 ш.х. С. 376-458.

Винцентсо Алессандри (асри XVI), сайёҳи венетсиагӣ. Солҳои зиёд дар Истамбул зиндагӣ мекард ва дар он ҷо зиндонӣ шуд. Пас фирор намуда, ба Венетсия баргашт. Азбаски ӯ шахси ботаҷриба буд ва забони туркиро хуб медонист, ӯро дар ҳукумати Венетсия вазир таъин карданд. Дар он замон муносибати Венетсия бо империяи Усмонӣ тезу тунд шуд ва венетсианҳо хостанд ба ин ҷангҳои Эрон Таҳмосбро, ки Усмониҳо душманӣ меварзид, ба тарафи худ ҷалб намоянд. Қарор шуд, ки барои гуфтушунид доир ба ин масъалаи муҳим Винцентсо Алессандри ба Эрон фиристода шавад. 30 октябри соли 1570 бо қарори Сенати Венетсия Винцентсо Алессандри ба Эрон сафар кард. Вазифаи асосии ӯ Сафавихоро бар зидди империяи Усмонӣ бархезонидан буд. Баъд аз бозгашт ба ватан соли 1572 Винцентсо Алессандри ба ҳукумати Венетсия гузориш навишт, ки дар он масоили зиёди муҳими сиёсӣ ва иқтисодӣ-иҷтимоӣ вучуд доштанд. Аксари маводи пешкашшуда мушоҳидаҳо ва хотироти худи муаллиф буд. Матолиби навиштаи Винцентсо Алессандри дар маҷмуаи Рамузио нашр гардидаанд.¹ Ин асар ба забони форсӣ тарҷума ва нашр шудааст.²

Энтони Ченкинсон, дипломат ва агенти соҳаи тичорати Англия аз 12 апрели соли 1558 то 2 сентябри соли 1559 дар Мовароуннаҳр буд ва соли 1561 ба Эрон сафар намуда, доир ба ин сафари худ гузорише навишт. Дар ин гузориши ӯ маълумоти зиёди дорои аҳамияти сиёсӣ ва иҷтимоӣ ва иқтисодидоштаро меорад, ки онҳо ба ҳалли бисёр масъалаҳои мушкилу баҳсталаб равшанӣ меандозанд. Гузориши Антони Ченкинсон аз тарафи Морган ва Готе ба забони англисӣ чоп шуда, баъдтар Готе онро ба

¹ Ramusio Battista. *Delle navigationi et viaggi, recelte da M. Gio. Battista Ramusio...*, Vnetia, 1606.

² Винцентсо Алессандри. *Сафарнома//Сафарномаи винизийн дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирий. Нашри дуюм. Техрон, 1381 х.ш. С. 461-479.*

забони русӣ нашр намуд.¹

Петро дела Валле (1586-1652), сайёҳи итолиёвӣ. Ба Эрон сафар намуда, аз моҳи январи соли 1617 то июли соли 1623 дар он ҷо зиндагӣ кардааст. Дар ин муддат борҳо бо шоҳ Аббоси I вохӯрда, суҳбат орастааст. Хотироти худро дар «Сафарнома»-аш навиштааст, ки барои омӯзиши таъриху ҷуғрофияи асрҳои XVI-XVII аҳамияти калони илмӣ дорад. «Сафарнома»-и Петро дела Валле соли 1380 ҳ.ш. дар Техрон тарҷума ва нашр гардидааст.²

Дона Гарсиа де Сильва Фигуеро (асри XVII), дипломат ва сайёҳи испанӣ. ӯ дар Эрон аз соли 1614 то соли 1624 ҳамчун сафири Испания иқомат дошт. Дар муддати даҳ соли дар Эрон будан, ба шаҳрҳои гуногуни он сафар карда, маводи пураарзише гирд оварда буд. Хотироти Дона Гарсиа бо супориши ӯ аз ҷониби яке аз узви корпуси дипломатӣ, ки номаш номаълум аст, бо унвони «Сафарномаи Фигуеро» навишта шудааст. Дар он маълумоти нодире ҷой дода шудааст, ки онҳоро дар маъхазҳои дигар наметавон пайдо кард. «Сафарномаи Фигуеро» сорли 1363 ҳ.ш. дар Техрон бо забони форсӣ нашр гардидааст.³

Жан Шарден (1643-1713), сайёҳ ва тоҷири фаронсавӣ. Аз соли 1664 то соли 1677 дар Эрон умр ба сар бурдааст. Ба бисёр шаҳрҳои он сафар карда, матолиби ҷолиб ҷамъ намудааст. ӯ китоберо зери унвони «Точгузории шоҳ Исмоили Сафавӣ» навишт, ки дар он маводи пураарзише мавҷуд аст. Ин китоб дар Эрон ба табъ расидааст.⁴

Пере Мартин Сансон (асри XVII), сайёҳ ва мубаллиғи

¹ Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558-1560 гг.//Английские путешественники в Московском государстве в XVI в./Перевод с английского Ю. В. Готье, предисловие Г. Новицкого. М.: Соцэкгиз, 1937. – 307 с.

² Петро делла Валле. Сафарномаи Петро делла Валле. Тарҷумаи Маҳмуд Бехирузӣ. Техрон, 1380 ҳ.ш.

³ Муаллифи гӯном. Сафарномаи Фигуеро. Тарҷумаи Фуломмирзо Саидӣ. Техрон, 1363 ҳ.ш.

⁴ Жан Шарден. Шарҳи тоҷгузории шоҳ Исмоили Сафавӣ. Тарҷумаи Алӣ Ризо Амир Туман. Бо эҳтимоми Алиқулӣ Сардор Асъад. Бе ҷои нашр, 1331 ҳ.ш.

фаронсавӣ. Солҳои 1683-1692, дар замони ҳукмронии шох Сулаймон ба Эрон сафар карда, дар он ҷо иқомат намуда, ба шаҳрҳои зиёди он сафар кардааст. Хотироти худро дар ёддоштҳои зерини «Сафарномаи Сансон» навиштааст. «Сафарномаи Сансон» дар Техрон ба забони форсӣ нашр гардидааст.¹

Энгелберт Кемпфер (1651-1716), сайёҳи олмонӣ. Энгелберт Кемпфер соли 1683 дар ҳайати корпуси дипломатии шведҳо ба Эрон сафар кардааст. Баъд аз интиҳои сафар ба навиштани хотироти худ оғоз намуда, онро соли 1713 зерини «Сафарномаи Кемпфер» ба охир расондааст. «Сафарномаи Кемпфер» соли 1360 х.ш. дар Техрон ба таъриф расид.²

Иван Данилович Хохлов, сафири рус, солҳои 1620-1622 ба Бухоро сафар карда буд.³ Дар гузориши ӯ дар бораи муносибатҳои мутақобили Русия бо хониҳои Мовароуннаҳр, роҷеъ ба вазъияти дохилӣ ва байналмилалӣ охир ва чоряки аввали асри XVII матолиби гуногуни арзишмандро метавон дастрас кард.

Бародарон Борис ва Семён Пазухинҳо, дар давоми 16 моҳ (1669-1671) дар Бухоро буданд. Онҳо дар бораи вазъи иқтисодии Бухоро, дар навбати аввал дар бораи кишоварзии он, андозаи хироч, нақш ва мақоми шайхҳои Ҷӯйборӣ дар ҳаёти ҷамъиятӣ-сиёсии кишвар, дар бораи ғуломфурӯшӣ ва истифодаи заҳмати ғуломон ва ахбори зиёди дигар гузориши арзишманде додаанд. Маълумоти бародарон Борис ва Семён Пазухинҳо соли 1894 ба нашр расида-

¹ Пере Мартин Сансон. Сафарномаи Сансон. Бо эҳтимоми Тақӣ Тафаззулӣ. Техрон, 1346 х.ш.

²Энгелберт Кемпфер. Сафарномаи Кемпфер. Тарҷумаи Кайковус Ҷаҳондорӣ. Техрон, 1360 х.ш.

³ Статейный список посольства в Бухарию дворянина Ивана Хохлова//Сб. князя Хилкова. Спб., 1879. С. 388-424; 444-484; 485-579; Веселовский Н. И. Иван Данилович Хохлов (русский посланник в Персию и в Бухару в XVII веке)//ЖМНП. Ч. 273. М., 1891. С. 48-72; С. М. Соловьев. История России с древнейших времен. Т. V. М., 1961. С. 19-27.

аст.¹

Бекович-Черкасский, сардори экспедитсияи рус ба **Хева**. Соли 1714 подшоҳи Россия Пётри I экспедитсияи худро ба Хева, ба назди Араб Муҳаммад фиристод, ки он соли 1717 ба Хева расид. Ҳадафи асосии ин экспедитсия омӯхтани вазъи сиёсиву иқтисодии он минтақа буд. Ба Черкасский супориш дода шуда буд, ки ҳангоми ба Хева рафтан бандар, сад, шохоб ва резигҳоҳои дарёи Омуру хуб омӯзад ва мушаххас намояд, ки он чӣ тавр ба баҳри Арал мерезад. Ба он таваччуҳ зоҳир намояд, ки дар кадом минтақаи назди дарёи Ому қасре барои зиёда аз 1000 нафар сохтан мумкин аст, ки дар он ҷо, дар оянда неруи худро мустаққар намоянд. Таваччуҳи хони Хеваро ба сӯи Россия майл кунонида, ба ӯ ваъдаи тақвияти қувваҳои мусаллаҳи ӯро бо гвардияи русҳо диҳад. Ба ҷуз аз ин ба зиммаи Черкасский боз ҳалли масоили зиёди сиёсиву иқтисодӣ гузошта шуда буд. Аъзои экспедитсия бо мушкилоти зиёд ба ҳудуди хонии Хева расиданд. Ба ҳаракати онҳо ба сӯи Хева муносибати душманонаи хони он Шерғозӣ (1715-1728) халали ҷиддӣ мерасонд. Сарфи назар аз чунин муносибат онҳо ба Хева расиданд ва бо иштироки наздикони хон байни ду кишвар шартнома имзо гардид. Пас Шерғозихон намояндагони ин сафоратро пазирой намуда, ҳуҷҷатҳои расмии онҳоро қабул кард. Ниҳоят бо амри Шерғозихон тамоми аъзои экспедитсия бо сардории Черкасский ба қатл расиданд. Ҳуҷҷатҳои доир ба ин экспедитсия алақаманд дар китоби Д. Голосов² гирд оарда шудааст.

Флорио Беневини, сафири рус, сеюним сол (аз 6

¹ Наказ Борису и Семену Пазухиным, посланным в Бухару и Юрченч, 1669 г/Издан. под редакцией А. Н. Труворова, Русская историческая библиотека (РИБ). Т.15. СПб., 1894. С. 1-91.

² Голосов Д. Поход в Хиву в 1717 году под начальством рейб-гвардии Преображенского полка капитана, князя Александра Бековича-Черкасского// Военный сборник. Т. XXI. СПб., 1861. №10. С. 303-364 (Приложение: С. 343-364 и карта Оренбургского края).

ноябри соли 1721 то 8 апрели соли 1725) дар Бухоро иқомат дошт. Тибқи дастуруламал ба ӯ супориш дода шуда буд, ки дар назди хони Бухоро худро чун намояндаи шоҳ муаррифӣ намуда, дар бораи шаҳру наҳрҳои он, роҳҳо ва гузаргоҳҳои муҳим, қасрҳо, теъдоди қисмҳои ҳарбӣ ва аслиҳаву таҷҳизоти онҳо, дар бораи ҳудуди кишвар, муносибати он бо мамолики ҳамсоя, вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоии хонии Бухоро, усули коркарди тилло ва аз кадом шохобҳои дарёи Ому дастрас гардонидани он ва масоили дигар маълумот чамъ намуда, ба ҳукумати Россия пешниҳод намояд. Флорио Беневини ба Бухоро омада, дар бораи вазъи сиёсии хонии Бухорои нимаи аввали асри XVII, аз чумла, дар бораи парокандагии сиёсӣ ва заифшавии дасгоҳи марказии идорӣ, пиромуни муносибатҳои сиёсии хонии Бухоро бо Хева ва Эрони Сафавӣ, роҷеъ ба ҷудошавии вилояти Самарқанд аз Бухоро ва дар ин ҷо ташкилшавии хонии нави мустақил бо сарвари Раҷабхон (1722-1728) ва амсоли он маълумоти зиёде гирдоварӣ намуд. Инчунин тавонист, ки оид ба вазъи иҷтимоиву тиҷоратӣ низ ахбори ҷолибе пайдо намояд. Маълумоти чамъовардаи Флорио Беневенӣ ба ҳукумати Россияи подшоҳӣ пешниҳод шуд ва он дар шакли китоби алоҳида низ ба табъ расид.¹

Авлавия (охири асри XVIII), сайёҳ ва дипломати фаронсавӣ. Дар охирҳои асри XVIII ба Эрон сафар намуда, хотироти худро дар китоби «Сафарномаи Авлавия» баён карда, дар бораи воқеаҳои давраи ҳукмронии Қочориҳо маълумоти ҷолиб овардааст. Рӯзномаи сафари Авлавия доир ба омӯзиши таърихи давраи ҳукмронии Муҳаммадхони Қочор ва аз дасти ӯ ба Фатҳалишоҳ

¹Инструкция секретаря экспедиции Ориентальной комиссии Флорио Беневини. Приложение-Посланник Петра I на Восток. Посольство Флорио Беневини в Персию и Бухару в 1718-1725 годах/Подготовка текста вступ. статья и комментарии В.Г. Воловникова. -М., 1986; Флорио Беневини. Реляции из Бухары/А. Попов. Сношения России с Хивой, Бухарой при Петре Великом//ЗИРГО. Т. IX. 1853. С. 270-424.

гузаштани ҳоқимият манбаи муҳим ба шумор меравад. Нухаи аслии ин китоб дар ҳаҷми 6 ҷилд ба забони фаронсавӣ навишта шудааст, ки ҷилди сеюми он ба Эрон ва равоти он бо Мовароуннаҳр ихтисос ёфтааст. «Сафарномаи Авлавия» соли 1371 ҳ.ш. дар Техрон нашр гардид.¹

Александр Бёрнс (1805-2.11.-1841), дипломат ва ҷосуси англис. Ҳангоми шиддат ёфтани вазъи сиёсӣ миёни Россия ва Англия ба воситаи Ҳиндустон ва Афғонистон ба Осиёи Миёна сафар кардааст. Яке аз вазифаҳои асосии ӯ мушаххас намудани роҳҳои вуруд ба Осиёи Миёна ба воситаи Ҳиндустон буд. Ҳангоми сафари худ Бёрнс ба Хева ва Хуросон сафар намуда, дар бораи урфу одат ва тарзи зиндагии онҳо маълумоти ҷолиб овардааст. А. Бёрнс хотироти сафари худро дар ҳаҷми се ҷилд китоб навиштааст.² Дар ҷилди сеюми он дар бораи вазъи сиёсӣ ва иҷтимоии аморати Бухоро ва равобити он бо кишварҳои ҳамсоя маълумоти зиёд оварда шудааст.

Хаников Николай Владимирович (1822-1878), сайёҳ ва шарқшиноси маъруфи рус. Соли 1841 дар ҳайати сафари Бутенев ба Бухоро омада, дар бораи вазъи аморати Бухоро маълумот зиёде ҷамъоварӣ намуд. Бештари матолиби гирдовардаи Хаников мушоҳидаи шахсии ӯ, суҳбату воҳӯриҳо бо ашхоси алоҳида, аз ҷумла тоҷирон, асирони озодгардидаи рус, соқинони маҳаллӣ ва амсоли онҳо буданд. Натиҷаи сафари худ ба Бухоро Хаников дар китоби «Тавсифи хонии Бухоро» баён намудааст. Ин асари ӯ соли 1843 дар Санкт-Петербург нашр гардид.³

Жозеф Волф (асри XIX), сайёҳи англис. Ду маротиба ба

¹ Авлавия. Сафарномаи Авлавия. Тарҷумаи Тоҳир Мирзо. Тавзеҳоти Фулом Мирзо. Техрон: Зафар, 1373 ҳ.ш.

² Бёрнс А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками британского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах». В трех томах. Издание П. В. Голубкова. Москва, 1848-1849.

³ Ханьков Н.В. Описание Бухарского ханства. СПб., 1843.

воситаи Эрон ба Осиёи Миёна сафар намуда, муддати зиёде дар Бухоро иқомат кардааст. Амир Насруллоҳ амр дода буд, ки Жозеф Вулф дар Бухоро озодона гардад, вале аз Бухоро берун шудани ӯро иҷозат надод. Жозеф Вулф хотироти сафари худро зери унвони «Маъмурияти дуктур Вольф ба Бухоро» дар ҳачми ду чилд таълиф намуд, ки он дар китобхонаи оммавии Исфаҳон зери рақамҳои 163 ва 164 махфуз аст.

Шуйлер (асри XIX), узви ҷамъияти ҷуғрофии ИМА ва Россия, соли 1876 ба худуди Осиёи Миёна сафар карда мушоҳидаҳои зиёд гузаронидааст. Баъди ин сафар хотироти сафари худро зери унвони «Китоби Туркистон» таълиф намудааст. Дар ин китоб дар бораи Осиёи Миёна маълумоти муфиди мухталифе овардааст. Ӯ дар бораи иқлими Осиёи Миёна, вазъи табақаҳои иҷтимоӣ, оину мазҳаб ва маданияти онҳо маълумоти ҷолиб меорад. Дар ин китоб тавсифи бозорҳо, сохтмони мадорису масочид ва муассисаҳои давлатӣ инъикос ёфтааст. Хотироти сафари Шуйлер соли 1966 дар Лондон ба забони англисӣ ба таъб расидааст¹ ва то ҳол ба забонҳои дигар тарҷума нашудааст.

Ризоқулихони Ҳидоят (асри XIX). Ҳамчун намояндаи шоҳи Эрон ба дарбори Хева фиристода шуда буд, то ки аз хавфи омадани русҳо онҳоро огоҳ намуда, барои бо Эрон муносибати дӯстӣ барпо намудан водор созад. Ба Ризоқулихон муяссар нагашт, ки хони Хеваро барои бо Эрон муросо намудан розӣ кунад ва мушкилоти байни Хеваю Эронро ҳал намояд. Ӯ хотироти сафари худро зери унвони «Сафоратномаи Хоразм» навишта, дар он ҳодисаҳои бо ӯ рӯйдодаро ба таври муфассал баён менамояд. Ин китоб соли 1356 ҳ.ш. дар Техрон ба таъб расид.²

Негрӣ А. Ф., сафири рус, соли 1820 бо супориши под-

¹ Schuyler Eugene. Turkistan: Notes of a journey in Russia, Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja. London, 1966.

² Ҳидоят Ризоқулихан. Сафоратномаи Хоразм. Ба кӯшиши Алӣ Хасурӣ. Техрон, 1356 ҳ.ш.

шоҳи Россия Александри 1 ба Бухоро омад. Дар ҳайати сафорат афсари штаби генералии армияи рус Е. К. Мейендорф ва табиатшинос Э. А. Эверсман низ буданд. Пас аз анҷоми вазифаи сафорат ширкаткунандагони ин сафорат натиҷаи онро бо тамоми қузъиёт дар китоби худ навиштаанд. Е. К. Мейендорф соли 1820 китоберо зери унвони «Сафар аз Оренбург ба Бухоро дар соли 1820»¹ таълиф намуд, ки дар он натиҷаи кори ин сафоратро сабт кардааст. Ин китоб соли 1826 бо тарҷума ба забони фаронсавӣ нашр гардид. Китоби Э. А. Эверсман низ зери чунин унвон пас аз ду соли анҷоми сафорат ба забони олмонӣ нашр шуд. Э. А. Эверсман чун табиатшинос бештар ба масоили захираҳои табиӣ, олами набототу ҳайвоноти ин диёр таваҷҷуҳ зоҳир намудааст. Е. К. Мейендорф бештар ба масоили иқтисодӣ-ичтимоӣ ва сиёсату сохтори идории аморати Бухоро ва мамолики гирду атрофи он диққат додааст. Ахбори Е. К. Мейендорф оид ба тавсифи аморати Бухоро аз диди сайёҳи аврупоӣ хеле муҳим аст.

Арминий Вамбери (19 март 1832 -15 сентябри 1913), шарқшинос ва сайёҳи маҷорӣ. Соли 1861 Вамбери бо либоси дарवेशӣ бо номи Рашид Афандӣ ба Осиёи Миёна сафар намуд. Ба воситаи шаҳрҳои Техрон, Табреш, Зинҷон, Қазвин, Исфаҳон ва Шероз моҳи июни соли 1863 ба хонии Хева расид ва пас аз он ҷо ба аморати Бухоро омад. Пас аз як соли сафар, моҳи март соли 1864 Вамбери ба Техрон омада, аз он ҷо ба Истамбул ва пас ба Будапешт баргашт. Соли 1864 ӯ хотироти худро дар китоби «Сафар ба Осиёи Миёна» баён намуд, ки он қариб ба ҳамаи забонҳои аврупоӣ тарҷума ва нашр гардид. Тарҷума он ба забони русӣ бо баъзе ихтисорот соли 1865 дар Петербург нашр гардид. Пас солҳои 1867 ва 1874 он дар Москва ба таъриф расид. Ба қавли Вамбери аҳолии аморати Бухороро тоҷикон ва узбакон ташкил мекарданд ва ақвоми кӯчи

¹ Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Под редакцией и вступ. статьей Н.А. Халфина. Москва: Наука, 1975. -180 с.

дигар, мисли туркманҳо, қазоқҳо, қирғизҳо, қароқалпоқҳо ва ғайра низ дар он чо умр ба сар мебурданд. Муаллиф амир Насруллоҳ ва амир Музаффарро барои муносибати бераҳмона ва қатли мардум зери танқид мегирад. Дар бораи ёдгориҳои таърихии Бухорову Хева маълумоти ҷолиб меорад.

Пашинев (ибтидои асри XX), дипломат ва сайёҳи рус. Ҳангоми ба ҷониби Тошканд ҳаракат намудани русҳо ва ишғоли он, Пашинев дар Техрон вазифаи ҷонишинии сафири русро ба уҳда дошт ва ба Осиёи Миёна сафар намуда буд. Ҳангоми сафари худ ӯ дар бораи вазъи аҳолии Осиёи Миёна маводи пурарзише ҷамъоварӣ намуд. Замони ба ин кишвар омадан ӯро намояндаи Россия дар он чо таъйин карданд. Баъдтар Пашинев дар Самарқанд вазифаи тарҷумониро низ иҷро намудааст. Ӯ хотироти худро дар китоби «Сафарномаи Туркистон» навиштааст, ки он соли 1372 ҳ.ш. дар Эрон тарҷума ва нашр гардид.¹

¹ Пашинев. Сафарномаи Туркистон. Тарҷумаи Мадрус Довудхонов. Омодакунандаи нашр Ҷамшед Кайонфар. Техрон, 1372 ҳ. ш.

ЁДДОШТҲО

Муаллифи номаълум, китоби Қозӣ Акрам Чалолуддин ибни Кафти (1173-1249) «Китоби таъриху-л-хукамо»-ро, ки бо забони арабӣ навишта буд, ба забони тоҷикӣ тарҷума намуд ва ба он «Мунтахаби маҷмуаи хукамо» ном гузошт. Дар ин китоб муаллиф дар бораи ҳаёт ва фаъолияти олимон, табибон, риёзидонон, адибон, фақехон ва файласуфони маъруф аз замони хилофати Умавиҳо (замони ҳукмронии Марвон -744-750) то давраи охири ҳукмронии Аббосиҳо (то замони ҳукмронии халифа-ал-Мунтасир ибни Мутаваккил -861-862) маълумот овардааст. Ин асар аз 16 фасл иборат буда, ҳар фасли он ба қисматҳо чудо шудаанд. Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи «Мунтахаби маҷмуаи хукамо» зери рақами 516 маҳфуз аст.¹

Абдуллоҳ ибни Абдурраҳмон ал-Ҳусайнӣ (асри XV), муаллифи «Таърихи машоихи Ҳирот». Ин асар ба абераи Темур Абусаъид (1452-1469) бахшида шуда, муаллиф дар бораи шайхҳои Ҳирот, ки дар имтидоди 700 сол дар ин диёр зиндагӣ карда, дар ҳамин ҷо фавтидаанд, қисса ва маълумоти мухтасар овардааст. Баёни воқеа аз зикри Абдуллоҳ ибни Муовия ибни Абдуллоҳ ибни Чаъфар, ки соли 134 ҳ.к. /751-752 бо амри Муовия ба қатл расида буд, оғоз гардида, бо тавсифи ҳаёти Мавлоно Сирочиддин Олим (ваф. 1460) ба охир мерасад. Асар аз муқаддима, 3 боб ва хулоса иборат аст. Як нусхаи «Таърихи машоихи Ҳирот» дар ганҷинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон зери рақами 9946 маҳфуз аст.²

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 187-188.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 50-51.

Абдулғафури Лорӣ (ваф. 22 декабри 1506), яке аз шогирдони Ҷомӣ, муаллифи «Шарҳи ҳолоти Мавлоно Ҷомӣ». Дар ин асар дар бораи ҳаёт ва фаъолияти Ҷомӣ, ки муаллиф бо ӯ хеле наздикӣ дошт, маълумоти ҷолиб оварда шудааст. Як нусхаи «Шарҳи ҳолоти Мавлоно Ҷомӣ» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 4922/11 маҳфуз аст.¹

Заҳируддин Муҳаммади Бобур (14.02.1483, Андиҷон – 26.12.1530, Агра, Ҳиндустон), ҳокими темуриӣ, аз сулолаи Темуриён. Дар синни 12-солагӣ ҳокими Фарғона таъин гардид, солҳои 1497-1498 пойтахти Темуриён шаҳри Самарқандро ишғол намуд. Ҳангоми дар Самарқанд будани Бобур хабар расид, ки ба тахти Андиҷон бародари Бобур – Ҷаҳонгир нишастааст. Инро шунида, ба Андиҷон равона гардид, вале дар роҳ шунид, ки Ҷаҳонгир Андиҷонро забт намудааст ва бар зидди ӯ лашкар кашид. Соли 1498 бародарон сулҳ баста, Фарғонаро байни худ тақсим намуданд. Бобур боз ба Самарқанд баргашт. Ҳангоми лашкаркашии Шайбониҳон ба Мовароуннаҳр ва ишғоли Самарқанд, Бобур ба Кобул рафт ва соли 1504 он шаҳрро ба даст овард. Соли 1512 бо ёрии Исмоили Сафавӣ бори сеюм Самарқандро ишғол намуд ва оқибат аз лашкари Шайбониён шикаст хӯрда, ба Кобул баргашт. Пас соли 1526 дар назди Панипат султони Дехлӣ Иброҳими Лудиро шикаст дода, давлати Темуриёни Ҳиндро барпо намуд ва шаҳри Аграро пойтахти худ қарор дод.

Ба қалами Бобур асари «Бобурнома», девони ашъор ва рисола доир ба арӯз ва қофия тааллуқ доранд. «Бобурнома» солҳои 1525-1530 дар Ҳиндустон навишта шудааст ва ҳодисаҳои солҳои 1495-1530-ро фаро мегирад. «Бобур-

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 175.

нома»-ро ба жанри ёддоштӣ-таърихӣ дохил менамоянд, вале он маълумоти пурарзишero дар бораи чурофиё, мардумшиносӣ, табиатшиносӣ, тиб, адабиёт, ҳунар ва илмӣ харбӣ низ дар худ дорад.

«Бобурнома» аз се қисм иборат буда, дар қисми аввал воқеаҳои сиёсии дар Фарғона рухдода, ки он замон худи ӯ ҳокими он буд, баён гардидаанд. Дар ин қисмат инчунин таърихи ҳокимони дигари Мовароуннахр, ки солҳои 1493-94 то соли 1509 дар сари қудрат буданд, оварда шуда, баёни ҳодисаҳои солҳои 1494 то 1503, ки он замон Бобур дар Фарғона буд, акс ёфтаанд. Дар баробари ин муаллиф дар бораи вазъи ҷуғрофии Фарғонаву Мовароуннахр, роҷеъ ба падараш - Умар Шайх мирзо, султон Аҳмад мирзо (солҳои 1469-1494 ҳокими Мовароуннахр), Бойсунқур мирзо - писари султон Маҳмуд мирзо (ҳокими Бухоро, баъд Самарқанд, пас аз он Ҳисор) маълумоти медиҳад.

Дар қисми дуюми асар ҳодисаҳои сиёсии дар Кобул рух дода, тавсифи ҷуғрофии вилоятҳои Кобулу Ғазнӣ, ҳодисаҳои дар Ҳирот ва Хуросон бавуқуъомада ва вазъи давлати Исмоили Сафавӣ (ваф. с. 1524) зикр гардидаанд.

Қисми сеюми «Бобурнома» ба ҳодисаҳои солҳои 1519-1529 дар Ҳиндустони Шимолӣ рӯйдода бахшида шудааст.

«Бобурнома» соли 1960 ба забони чағатой (туркӣ), солҳои 1958 ва 1993 ба забони русӣ дар Тошканд чоп гардидааст.

Ин асар барои омӯзиши таърихи нимаи дуюми асри XV – ибтидои асри XVI Мовароуннахр, Хуросон ва Ҳиндустон яке аз маъхазҳои боэътимод ба шумор меравад. «Бобурнома» бо забони русӣ¹ ва чағатой тарҷума ва нашр гардидааст.²

¹ Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнаме. Перевод М. Салье. Ташкент, 1958; Бобурнаме: Записки Бабура/Перевод М.Салье; Общ. ред. и доработка С. А. Азимжановой; Институт востоковедения АН РУ. Изд. 2-е, доработанное. Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1993. -464 с.

²Захириддин Мухаммад Бобур. Бобирнома (бо забони чағатой). Тошканд, 1960.

Зайниддин Маҳмуд ибни Абдучалил Восифӣ (1485, Ҳирот – байни 1551-1556, Тошканд), шоир ва муаррих. Зайниддин лақаби ӯ ба шумор меравад ва илова ба ин боз ду лақаби дигар дошт: Асириддини Камол ва Камолиддин. Восифӣ нисбаи ӯ буд ва нисбаи дуюм бо номи Ансорӣ низ дошт.

Соли 1510 баъд аз тарафи Исмоили Сафавӣ забт шудани Ҳирот байни сунниҳо ва шиаҳо зиддияти саҳт ба амал омад. Восифӣ соли 1512 Ҳиротро тарк намуда, бо ҳамроҳии зиёда аз 500 намоядагони илм, фарҳанг ва адабиёти доираи адабии Ҳирот ба Мовароуннаҳр паноҳанда шуд. Ӯ дар шаҳрҳои гуногуни Мовароуннаҳр зиндагӣ намудааст.

Восифӣ аз илмҳои замони худ бархӯрдор ва хеле заки ва мушоҳидакор буд. Вай дар умри худ бисёр корхоро кардааст: муаллим, мураббии хурдсолони дарбори Шайбониҳо, имоми масҷид, адиби дарбор, имом ва қозии ҳарбӣ. Соли 1518 ӯро маҷбуран ба Шохрухия, ба назди Келдимуҳаммадхон - писари Суюнчхоҷахон оварданд. Соли 1525 баъд аз вафоти Суюнчхоҷахон бо ҳамроҳии Келдимуҳаммадхон ба Тошканд рафт ва то охири умри худ дар он ҷо монд.

Соли 1537 ҳангоми ҳучум бар зидди қазоқҳо, Восифӣ бо лашкари Убайдуллоҳхон то Иссиққӯл омад.

Баъд аз вафоти Келдимуҳаммадхон (1532-1533) Восифӣ вазифаи мураббигии писари Келдимуҳаммадхон – Абулмузаффар Ҳасан султонро иҷро мекард. Сабаб ва соли вафоти Восифӣ муайян нест. Тахмин меравад, ки ӯ дар байни солҳои 1551-1566 дар Тошканд вафот кардааст ва дар он ҷо дафн шудааст. Ба қалами ӯ асарҳои хеле ҳам маъруф «Бадоеъ-л-вақоеъ» тааллуқ дорад. Ин асар қимати баланди илмиро доро буда, дар бораи воқеаҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангии Хуросону Мовароуннаҳри нимаи аввали асри XVI (с. 1497-1555) маълумот медиҳад.

Дар «Бадоеъ-л-вақоеъ» ҷангҳои ғоратгаронаи Сафа-

виҳо ва Шайбониҳо дар Хуросон ба таври муфассал баён гардидааст. Муаллифи асар авзои шаҳрхоро тавсиф намуда, дар бораи вазъи адабии Ҳирот, Бухоро, Самарқанд ва Тошканд суҳан меронад ва пиромуни доираҳои адабӣ, шоирон ва мутафаккирони форсиабони асрҳои пешин маълумлот медиҳад.

Дар «Бадоеъу-л-вақоеъ» дар бораи солҳои мухталифи ҳаёти муаллиф суҳан меравад ва ин ягона асаре мебошад, ки дар бораи тарҷимаи ҳоли ӯ маълумот медиҳад.

«Бадоеъу-л-вақоеъ» дар бораи омӯзиши таърих, вазъи маишӣ ва адабии Мовароуннаҳру Хуросон дар охири асри XV ва нимаи аввали асри XVI яке аз сарчашмаҳои бозғатимод ба шумор меравад.

Матни интиқодии «Бадоеъу-л-вақоеъ» аз тарафи олими рус А. Н. Болдирев дар ду ҷилд дар Техрон нашр гардид.¹ Дар ганҷинаи дастҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон се нусхаи дастхати «Бадоеъу-л-вақоеъ» маҳфузанд.²

Ҷалолиддин Юсуф Мир Зайнулхавофӣ (асри XVI), муаллифи «Зиёу-л-улум». Соли 1580 навишта шудааст, ки аз шаш «асл» иборат аст ва ҳар асл дар навбати худ ба бобҳо ҷудо мешавад. Дар ин асар дар бораи илми ансоб, авлиёҳо, таҳлили асарҳои муаллифони пешин, тариқи навиштани мактуб ва санадҳои расмӣ, зикри шоирони форсианавис ва ғайра маълумот оварда шудааст. Як нусхаи дастхати «Зиёу-л-улум» дар ганҷинаи дастҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 2943 маҳфуз аст.³

Нуриддин Муҳаммад Ҷаҳонгир ибни Акбар ибни Хумоюн ибни Бобур (1568-1627). Ба қалими ӯ асари «Ҷаҳонгирнома» мансуб аст, ки муаллиф дар он ёддоштиҳои

¹ Васифи З. Бадае'у-л-вақое' Под. к печати А. Н. Болдырев. Тегеран 1349 г.ш.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т.7. С.53-54; Т.8. С. 56.

³ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 6. С. 48-49.

худро мисли асари бобокалонаш «Бобурнома» навишта-аст. Як нусхаи дастхати «Чахонгирнома» дар ганчинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 2192 маҳфуз аст.¹

Ҷумъақулӣ мулаққаб ба Ҳумулӣ ибни Сӯфитағои Ургутии Самарқандӣ (1190/1776-1777, Ургут – ваф. номаълум), муаррих ва адиби зуллисонайн. Ба қалами ӯ асарҳои «Таърихи Ҳумулӣ», ки бо номи «Тарҷумаи ҳоли қозӣ Ҷумъақули Ҳумулӣ» маъруф аст, «Манзумоти таърихия» ва «Шоҳ ва гадо» (достон) мансубанд. Дар асари «Тарҷумаи ҳоли қозӣ Ҷумъақули Ҳумулӣ» оид ба тарҷумаи ҳоли муаллиф, баъзе шайхони машҳур ва ғайра сухан меравад. Ин асар соли 1252 ҳ.қ./1836-1837 таълиф гардидааст. Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастхати «Тарҷумаи ҳоли қозӣ Ҷумъақули Ҳумулӣ» зери рақами 294 маҳфуз аст.² Як нусхаи дастнависи «Манзумоти таърихия» дар ганчинаи дастхаҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 37/II ҳифз мешавад.³

Абуубайдуллоҳ Муҳаммад ибни Султон Ҳоҷа машҳур ба эшони Ҳоҷа Қорӣи Тошқандӣ (асри XIX), муаллифи асари «Хулосату-л-аҳвол». Муаллиф аксари ҳаёти худро (солҳои 1835-1860) дар хизмати ноибони тошқандии хонҳои Ҳуқанд гузаронида, баёни воқеаҳо низ бо таърихи хонии Ҳуқанди нимаи аввали асри XIX алоқаманданд. Китоб аз муқаддима, чор фасл ва хулоса иборат буда, соли 1282 ҳ.қ./1865-1866 дар Тошқанд таълиф гардидааст. Дар ганчинаи дастхаҳои Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон як нусхаи дастхати «Хулосату-л-аҳвол» зери рақами 2084 маҳфуз аст.⁴

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. 55-56.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 188.

³ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 13. С. 215-216.

⁴ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 64.

Аҳмад Махдум ибни Носир (1826, Бухоро - 1897), нависанда, мутафаккир ва олими намоён, маъруф бо таҳаллуси Дониш. Пас аз хатми мадраса ба сифати меъмор ва наққош дар дарбори амир хизмат намуда, ба китобати рисолаву девонҳо ва санадҳои расмии дарбор машғул мешавад ва баробари ин илми нучумро (астрологияро) аз худ менамояд. Ҳунари хаттотиву рассомӣ ва донишҷуи илми нучум ба Дониш имконият медиҳад, ки дар назди аҳли дарбор, хусусан амир Насруллоҳ, соҳиби эътибор гардад. Амир Насруллоҳ соли 1857 ба Петербург ҳайати сафорат равон намуд ва Донишро ба ин ҳайат ба сифати мирзо (котиб) шомил намуд. Илова ба вазифаи мирзоӣ амир ба Дониш фармуд, ки вазъи сиёсату иқтисодии Россияро бодикқат омӯзад ва натиҷаи мушоҳидаҳои худро ба амир арз намояд. Сафари Россия ва шиносӣ бо ҳаёти Петербург, ки он замони яқин аз марказҳои бузурги сиёсату иқтисодӣ ва маданияти ҷаҳон буд, ҷаҳонбинии Донишро хеле васеъ намуд. Ӯ баробари дар боздидҳои расмии дипломатӣ иштирок намудан, бо чандин муассисаҳои илмию маданӣ ва марказҳои фарҳангу ҳунарии Петербург шинос шуд. Баъди шиносӣ бо ин муассисаҳои илмию фарҳангӣ дарк намуд, ки тараққиёти илму дониш, маданият ва маърифат мамлакатро ба ҷи пояҳои рушд мерасондааст. Миёнаҳои соли 1858 Дониш бо ҳайати сафорат ба Бухоро баргашт ва дар бораи пешрафтҳои ҳаёти иқтисодиву сиёсӣ ва маданияти Россия ба амир ва аҳли дарбор маълумот дод, вале ин ахбор ба тарзу усули мамлакатдорӣ ва идораи давлат таъсире накард.

Баъди ин сафар ӯ рисолаеро бо номи «Манозиру-лкавокиб» («Ҷойҳои ситораҳо»), ки ба илми нучум (астрология) бахшида шуда буд, таълиф намуд ва ба амир Музаффар бахшид.

Солҳои 1869-1870 Дониш барои барқарор намудани муносибатҳои дӯстона ва робитаҳои тиҷоративу иқтисодӣ дар ҳайати сафорати дигари амир ба сифати котиби аввал

ба Петербург меравад. Ин сафар обрӯ ва мартабаи Донишро ҳамчун сиёсатмадор, олим ва ходими хирадманди давлатӣ хеле зиёд намуд. Баъди бозгашт амир Музаффар ба Дониш вазифаҳои баландро пешниҳод кард, вале ӯ дарк намуд, ки иштироки худ дар қорҳом маъмурии мамлакат барои кишвар ва мардум ҳеҷ манфиате оварда наметавонад ва ба навиштани асарҳои илмиву таърихӣ машғул шуд. Баъди бозгашти дуҷум Дониш рисолаеро бо номи «Рисола дар назми тамаддун ва таовун»¹ навишт, ки дар он масъалаҳои аз рӯи адолат ва тартиботи муайян идора кардани давлат ва ҷамъият баён гадидаанд. Дар асл он як барномаи ислоҳоти ҷиддии тарзи давлатдорӣ ва асосҳои иҷтимоии аморати қурунивустиии Бухоро ба шумор мерафт. Тибқи он дар идораи давлатӣ тартиботи вазорат ва маҷлиси машваратӣ (парламент) зарур аст. Дар ин рисола сохт ва ҳуқуқи вазоратҳо, ҳуқуқ ва мақоми амир, муносибатҳои давлат ва мардум ва амсоли онҳо баён гардида буданд, ки амалӣ гаштани ҳуқуқи амирро ҳамчун ҳокими мутлақ маҳдуд мегардонид. Дониш дар назди амир шарт гузошт, ки танҳо дар сурати қабул гардидани чунин ислоҳот вай метавонад дар қори идораи давлатӣ иштирок наояд. Ин пешниҳодот ва шартҳои гузоштаи Дониш ба асоси давлати қурунивустиии аморати Бухоро ва мавқеи ҳокимияти мутлақи амир як ҳатари бузурге буд. Аз ин хотир амир на ин ки ин пешниҳодоти ӯро қабул накард, балки пас аз баргаштанаш ӯ аз сафари сеюми Петербург, ки охири солҳои 1873 - аввали соли 1874 воқеъ гардида буд, Донишро аз дарбор дур кард. Пас аз он ӯ тамоми вақти худро ба навиштани қорҳои илмиву эҷодӣ сарф намуд. Дар ин давра (аз солҳои 1875 сар карда) ӯ ба навиштани асари маъруфи худ «Наводиру-л-вақоеъ» шуруъ намуда, дар муддати қариб 15 сол онро ба охир расонд. Дар ин асар масъалаҳои гуногуни иҷтимоӣ, сиёсӣ,

¹ Аҳмади Дониш. Рисола дар назми тамаддун ва таовун. Душанбе, 1976.

ахлоқӣ ва фалсафии ин давр мавриди таҳқиқ қарар гирифтааст. Муҳимтарин нуктаҳои «Наводиру-л-вақоеъ» дар он буд, ки муаллиф иллатҳои иҷтимоии замонаш, нобоварӣ ва беадолатии ҷамъияти аморати Бухоро, пасмондагии ҳаёти фарҳангӣ, тарзи бесамари таълими мадраса ва мактабҳо, ҷаҳолат ва ғафлатзадагии ҷамъияти динию феодалии он давраро хеле саҳт танқид намуда буд. Муаллиф «Рисола дар назми тамаддун ва таовун»-ро ҳамчун як бахш ба ин асар ворид намуд. Муаллиф асари «Наводиру-л-вақоеъ»-ро дар нусхаҳои гуногун аз нав китобат ва таҳрир кардааст. Боб ва фаслҳои он ба тарзу услуби гуногун навишта шудаанд. Шумораи бобҳои ин асар дар таҳрирҳои гуногун дар ҳудуди 23-25 аст. Таъсири ин асар дар бедории фикрии бисёр шахсони муқобили аморат ва низоми он замон ниҳоят бузург буд. Бобҳои муҳимтарини ин асар солҳои 50-70-и асри гузашта дар ҷандин мунтахаботи осори муаллиф бо ҳуруфи имрӯзаи тоҷикӣ, инчунин ба забони русӣ нашр гардидаанд.¹

Уламои расмӣ ислом ва табақаи ҳукмрони дарбор ва наздикони амир «Наводиру-л-вақоеъ»-ро ҳамчун як асари зараровар ба асосҳои дину шариат ва аморату ҳокимияти амир маҳкум намуда, Донишро ба бединию кофирӣ айбдор мекарданд. Дониш дар ҷавоб ба ин душманони ғоявии худ тақрибан дар соли 1874 асари махсусе бо номи «Меъёру-т-тадаюн»-ро таълиф намуд, ки дар он бештар нуктаҳои муҳими дини исломро аз нуктаи назари масъалаҳои ҳаёти воқеӣ таҳлил намуд.

Ба қалами Дониш инчунин асаре бо номи «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития»² тааллуқ дорад, ки маллиф таърихи ҳокимияти сулолаи

¹ Пораҳо аз «Наводиру-л-вақоеъ». Сталинобод, 1957; Асарҳои мунтахаб. Сталинобод, 1959; Аҳмади Дониш. Осори баргузидаи бадеӣ. Душанбе, 1976; Аҳмад Дониш. Путешествие из Бухарӣ в Петербург. Душанбе, 1976.

² Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. Сталинобод, 1960.

мангитиҳо дар Бухоро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст.

Се нусхаи «Наводиру-л-вақоеъ» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақамҳои 2012, 761 ва 862,¹ се нусхаи дигари ин асар дар китобхонаи Пажухишгоҳи шарқшиносии Академияи улуми Ҷумҳури Узбекистон зери рақамҳои 2095, 814, 4466² ва як нусхаи он дар Пажухишгоҳи шарқшиносии Санкт-Петербурги Академияи Федератсияи Россия зери рақами Ф-716 маҳфуз аст, ки он бо дасти худи Аҳмади Дониш навишта шудааст ва таҳрири нахустини ин асар аст.³ Ду нусхаи дастхати «Рисола» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ ҳифз мешавад.⁴

Мирзо Бобо ибни Домулло Сафар Муҳаммади Ҳисорӣ (нимаи дуюми асри XIX), муаллифи «Ёддоштҳо». Муаллиф дар ин асар 28 соли тарҷумаи ҳоли худро аз соли 1268 х.к./1851-1852 то соли 1296 х.к./1878-1879, ки зодаи Ҳисор будааст, баён намудааст. Муҳаммади Ҳисорӣ қайд менамояд, ки барои таҳсил ӯ аз Ҳисор ба Бухоро рафта, пас аз ним соли таҳсил ба Ғиждувон сафар кардааст ва дар он ҷо дар муддати се сол имоми масҷид будааст. Пас аз он ба Бухоро баргашта, дар муддати даҳ сол барои такмили дониши худ машғул шудааст. Ба бисёр шахру маҳалҳои кишвар сафар карда, дар назди ҳокимон ҳамчун муншӣ кор кардааст. Муаллиф дар ин асар дар бораи урфу одат ва анъанаҳои мардуми Бухоро маълумот додааст. Як нусхаи дастхати «Ёддоштҳо»-и Муҳаммади Ҳисорӣ дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1428/1 маҳфуз аст.⁵

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Т. 1. С. 180-186.

² Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 3. Ташкент, 1955. С. 118.

³ Рукописи произведений Ахмада Каллэ//Труды Таджикистанской базы. Т. 3. Москва-Ленинград, 1936. С. 11-12.

⁴ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Т. 1. С. 109-111.

⁵ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Т. 1. С. 188-189.

Мир Сайид Муҳиюддин ибни Сайид Ҳабибуллоҳи Фатҳободӣ (нимаи дуҷуми асри XIX). Ба қалами ӯ асари «Хотирот» мансуб аст. Муаллиф ба дарбори аморат наздикӣ дошт ва аз ҳаёти дохилии он хуб огоҳ буд. Ӯ дар ин асар хотироти худро дар бораи маросим дар аморати Бухоро, вазифаҳо ва унвонҳои мавҷуда, вучуд доштани низоми порагириву порадиҳӣ ҳангоми ба вазифаҳои гуногун соҳиб шудан, худсариву истибдоди амир ва амсоли он ба таври муфассал баён менамояд. Як нусхаи дастнависи «Хотирот»-и Ҳабибуллоҳи Фатҳободӣ дар китобхонаи Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи улуми Ҷумҳури Узбекистон зери рақами 328/IV маҳфуз аст.¹

Муҳаммад Шарифҷон Махдум, маъруф ба Садри Зиё (2.02.1867, Бухоро – апрели 1932 ҳамон ҷо), нависанда, таърихшинос, адабиётшинос, ходими маъруфи сиёсӣ ва ҷамъиятии аморати Бухоро. Писари қозикалони Бухоро Қозӣ Абдушуқри Оят. Соли 1893 мадрасаро хатм намуда, ба корҳои маъмурии аморат кашида шуд ва то ғалабаи Инқилоби Бухоро (1920) дар Хайробод, Варганза бо фосолаҳо қозигӣ кард ва аз 29 март то 9 апрели соли соли 1917 ҳамагӣ 12 рӯз қозикалони Бухоро буд. Соли 1917 ҳангоми авҷ гирифтани иртиҷоъ бадарға ва соли 1918 маҳбус гардида, молу мулкаш мусодира ва дастнависи асарҳояш сӯзонда шуд. Баъди инқилоб то соли 1924 дар идораҳои ҳукумати советии Бухоро кор кард.

Муаллифи асари «Набз аз гузоришоти аҳволи бандаи шикастабол ал-мутахаллис би-л-Зиё». Муаллиф дар ин асар тарҷумаи ҳоли худро баён намуда, дар бораи вазъи сиёсӣ ва ҳаёти адабии он давр, аз ҷумла дар бораи шоирон Шохин, Музтариб, Возеҳ ва дигарон маълумоти ҷолиб мерояд. Нусхаи ин асар дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 230/111 маҳфуз аст.²

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 1, 1998. С. 217-218.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 190-191.

Ба қалами ин муаллиф инчунин асари «Зикри чанд нафар уламои даври охир» мансуб аст, ки он зери унвони «Тазкирату-л-хумақо» низ маъруф аст ва дар он муаллиф ҳамоқати баъзе аз мансабдорони аморати Бухороро масҳара намуда, дар бораи шоирон Комил, Банда ва ғайраҳо маълумот медиҳад. Нусхаи дастхати он дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 230/V маҳфуз аст.¹

Китоби дигаре, ки ба қалами Мирзо Муҳаммадшариф мансуб аст, «Таърих» ном дорад, ки он дар асоси маъхазҳои таърихи муаллифони пешин дар шаҳри Қаршӣ навишта шудааст. Дар ин асар дар бораи таърихи ҳокимони пешини Бухоро, аз замони Темур то давраи ғалаби Инқилоби Октябр ва фирори амир сайид Олимхон ба Афғонистон маълумот оварда шудааст. Нусхаи дастхати «Таърих» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 230/II маҳфуз аст.²

Асари дигаре, ки ба қалами Садри Зиё мансуб аст, «Наводири Зиёия» ном дорад. Ин асар аз 5 қисми мустакил иборат аст, ки ҳар яки он, ба ҷуз қисми аввал, аз унвони хос ва муқаддима иборат аст. Тибқи маълумоти муаллиф ӯ аз хурдсолӣ ба навиштани хотирот ва ҷамъовариҳои қиссаҳо аз забони ашхоси мухталиф машғул гардида, дар асоси ин маводи ҷамънамуда соли 1907 асари «Наводири-Зиёия»-ро таълиф намудааст. Соли 1920 хангоми сарзадани инқилоби Бухоро ин асар гум шудааст ва муаллиф соли 1924 онро бори дуюм навиштааст. Қисмати аввали асар аз хотироти муаллиф иборат буда, он ба ду фасл ҷудо шудааст. Муаллиф дар фасли аввал дар бораи тарҷумаи ҳоли падараш менависад, ки дар замони ҳукмронии амир Музаффар мансаби калонро ишғол намуда буд. Дар фасли дуюм тарҷумаи ҳоли худи муаллиф аз соли 1892, яъне аз соли вафоти падараш, ки Садри Зиё на зиёда аз 25 сол умр

¹ Каталог... С. 191.

² Ҷамон ҷо. С. 125-126.

дошт, то соли 1924 оварда шудааст.

Қисмати дуюми асар «Тазкирату-л-вузаро» ном дошта, дар он дар бораи вазирони маъруф чун Низомулмулк, Навоӣ, ал-Хавофӣ ва шоирон Абуалӣ ибни Сино, Форобӣ, Хайём, Бедил маълумот медиҳад. Дар асар аз вазирони аморати Бухоро танҳо номи Мирзо Насруллоҳ кӯшбегӣ, вазири амир Олимхон зикр гардидааст. Дар қисмати сеюм, ки «Сабабҳои инқилоби Бухоро» номгузорӣ шудааст, авомили заволи аморати Бухороро навишта, қайд менамояд, ки онҳо бо ҷаҳолат ва бедодгарихои мансабдорон, аз кушбегӣ сар карда, то нозирони бозор, алоқаманд аст. Дар ин ҷо муаллиф хонандагонро бо ашхоси донишманд ва пешқадами замон чун Аҳмади Дониш, Зуфунун ва ғайраҳо шинос менамояд. Қисмати чоруми ин асар «Латоиф ва мутоиботи муаллиф ва муосирин» ном дорад, ки он соли 1929 навишта шуда, аз ду фасл иборат аст. Дар фасли аввал дар бораи ҳаёти амирони Бухоро, мударрисон ва ғайраҳо мутоиботи мухталиф ҷамъоварӣ шудааст. Дар фасли дуюм, ки «Мадҳу зам, бадеҳа ва саволу ҷавоби шуаро» номгузорӣ шудааст, муаллиф дар бораи мусоҳибаҳои худ бо шоирони ҳамасри хеш чун Лутфӣ, Мухтарам, Дилкаш ва ғайраҳо маълумот меорад. Қисмати панҷуми асар «Тазкирату-л-ҳумақо» ном дорад. Ин қисмат низ аз ду фасл иборат буда, дар фасли аввал муаллиф шоирони ҳамасри худро, ки бо шеърҳои каммазмунӣ худ ифтихордоранд, тамасхур намуда, дар фасли дуюм дар бораи мансабдорон ва уламо, ки аз ҷаҳолат ба ҷамъият зарари калон овардаанд, таваққуф менамояд. Нусхаи ин асар дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зерӣ рақами 983 маҳфуз аст.¹

Садри Зиё мактубҳои падари худ, домулло қозӣ Абдушуқри Оятро ҷамъ намуда, онҳоро аз сари нав нусхабардорӣ кард, ки ин мактубҳо дар замони қозикалони Бухоро

¹ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 191-193.

будани Абдушукури Оят навишта шуда буданд. Нусхаи ин муросилот дар ганчинаи дастхатҳои Пажухишгоҳи шаркшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 2343/XIV¹ ва дар ин ганчина мактубҳои дигар чамънамудаи Муҳаммад Шарифҷон Маҳдум Садри Зиё зери унвони «Руқаот»² маҳфуз аст.

Муаллифи гумном (нимаи дуюми асри XIX). Ба калами ӯ асари «Ёдоварии сафар» мансуб аст. Муаллиф, ки номи худро зикр накардааст, соли 1885 дар ҳайати сафорати амир Абдулахад, ки ба ифтихори ба тахт нишастанаш ба Петербург фиристода буд, ширкат доштааст. Дар ин асар дар бораи хотироти сафари роҳ ва воқеоти бо сафорат дар Петербург рӯйдода маълумоти ҷолиб оварда шудааст. Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи ин асар зери рақами 1898/11 маҳфуз аст.³

¹ Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 68.

² Ҳамон ҷо. С. 68.

³ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 193-194.

МУКОТИБОТ ВА АСНОД

Мунтачабиддин Бадеъ Атобак ал-Чувайни (асри XII), муаллифи «Китоби атабату-л-катаба» (Маҷмуаи муросилои девони султон Санҷар). Ин асар байни солҳои 1133-1158 таълиф ёфта, доир ба масъалаи такмили дониши котибҳо баҳс мекунад. Муаллифи асар дар замони ҳукмронии султон Санҷар (1118-1153) солҳои зиёде девони иншо ва туғроро, ки ба мукотиботи давлатӣ машғул буд, идора мекард. Мунтачабиддин Бадеъ дар ин асар шумораи зиёди мактуб ва нусхаҳои ҳуҷҷатҳои расмии давлатиро, ки аз ҷониби султон Санҷар ба ҳокими Ғазнавиҳо Баҳромшоҳ ирсол гардида буданд, овардааст. Дар ин ҷо инчунин фармонҳо дар бораи таъйини мансабдорон ба вазифаҳои гуногуни давлатӣ ҷой дода шудаанд. Асари Мунтачабиддин Бадеъ «Китоби атабату-л-катаба» соли 1329 ҳ.ш. дар Техрон ба таъб расидааст.¹ Ин китоб соли 1985 аз ҷониби Г. М. Курпалидис бо муқаддима ва тавзеҳот ба забони русӣ тарҷума шуда, ба таъб расид.²

Абдулмаҷид Маҷдуд ибни Одам маъруф ба Санои **Ғазнавӣ** (асри XII), муаллифи «Макотиби Саной». Дар он 17 мактуби Санои Ғазнавӣ ба ашхоси масъули давлатӣ оварда шудааст, ки се тои он ба номи вазири султон Санҷар Абулқосими Дарғизинӣ ирсол гардидааст. «Макотиби Саной» соли 1362 ҳ.ш. дар Техрон нашр гардидааст.³

Хоҷа Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ (тахм. 1247 – 1318). Ба қалами ӯ «Мукотиботи Рашидӣ» тааллуқ дорад,

1. Мунтачабиддин Бадеъ. Китоби атабату-л-катаба. Бо эҳтимоми Муҳаммад Қазвинӣ ва Аббос Иқбол. Техрон: Ширкати саҳҳомии ҷоп, 1329 ҳ.ш.

2. Мунтаҷаб ал-Дин Бади Атабек ал-Джувайни. Ступени совершенствования катибов (Атабат ал-катаба). Перевод с персидского, введение и комментарий Г.М. Курпалидиса. Москва: Наука, 1985. -158 с.

3. Санои Ғазнавӣ, Абдулмаҷид Маҷдуд ибни Одам. Макотиби Саной. Техрон: Китоби фарзон, 1362 ҳ.ш.

ки он 53 мактубро дар бар мегирад. Чортои ин мактубҳо аз ҷониби масъулини дигар ба унвони Рашидуддин навишта шуда, боқимондари Рашидуддин ба писаронаш ва ҳокимону руҳониён ва ашхоси масъули дигар навиштааст. Дар «Мукотиботи Рашидӣ» муҳимияти масъалаи молиёт, беҳбуд бахшидан ба вазъи иқтисодии кишвар, ободонию умрони мамлакат, сабук намудани бори андоз ба деҳқонон, ба низом овардани андоз аз аҳоли, муҳофизати онҳо аз зулми ашрофи кӯчманчи ҳарбии муғулу турк, барқарорсозии дастгоҳи мансабдорони молиявӣ ва амсоли он дарҷ гардидаанд. Мактубҳои Рашидуддин дар замони вазирии писараш Ғиёсуддин дар маҷмуае зери унвони «Савонехул-афкори Рашидӣ» гирд оварда шуда буданд.¹ Соли 1947 «Мукотиботи Рашидӣ» дар Лоҳур ба таъъ расид.² Ҳамин китоб бори дигар зери унвони «Са-вонехул-афкор» дар Техрон нашр гардид.³ «Мукотиботи Рашидӣ» соли 1971 ба забони русӣ тарҷума ва интишор шудааст.⁴ Дар китобхонаи Шӯрои миллии Эрон дастхати асари Насируддини Тӯсӣ «Ахлоқи Носирӣ» зери рақами 8797 маҳфуз аст, ки он аз 241 varaқ иборат аст. Дар охири матни «Ахлоқи Носирӣ» дар varaқҳои 204 - 241 ҳафт нома аз «Мукотиботи Рашидӣ» гирд оварда шудааст.⁵

Маҳмуд ибни шайх Муҳаммад ал-Гелонӣ (асри XV) - маъруф ба Ҳоча Маҳмуди Қовон. Ба қалами ӯ асари «Риёзу-л-иншо» мансуб аст. 43 сол дошт, ки ба Ҳиндустон (Дакан) омада, дар дарбори ҳокимони он ҷо Алоуддини Баҳманӣ (ваф. 862 х.қ./1457-1458), Ҳумоюншоҳ, Низомшоҳ

¹ Аббос Иқболи Оштиёнӣ. Таърихи муғул ва авоили айёми Темурӣ. Ҷилди аввал ва дувум. С. 489.

² Рашидуддин Фазлуллоҳ. Макотиби Рашидӣ. Ба кӯшиши Мавлавӣ Муҳаммад Шафъ. Лоҳур, 1947.

³ Рашидуддин Фазлуллоҳ. Савонехул-афкор. Ба эҳтимоми Муҳаммад Тақии Донишпажух. Техрон, 1358 х.ш.

⁴ Рашид ад-дин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А.И. Фалиной. Москва, 1971.

⁵ Дастхати китобхонаи Шӯрои миллии Эрон, рақами 8797. Vарақҳои 204а-241б.

ва Муҳаммадшоҳ хизмат кардааст. Муҳаммадшоҳ ўро бо унвони баланди Хочаи чаҳон сазовор намуд. Муҳаммад ал-Гелонӣ дар асари худ нусхаҳои аслии мактубҳои ҳокимон, уламои машҳур, шайхҳо ва дастхатҳои худро чамъ намудааст. Дар ин маҷмуа мактуби шайхи номаълум ба унвони Абдарраҳмони Қомӣ низ мавҷуд аст. Як нусхаи дастнависи «Риёзу-л-иншо» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 660 маҳфуз аст.¹

Хоча Убайдуллоҳи Аҳрор (1404-1490), маъруф ба Хоча Аҳрори Валӣ. Намояндаи машҳури силсилаи нақшбандия. Дар Самарқанд таҳсил карда, соли 1428 ба Хирот рафта, дар Чағонийн бо Яъқубӣ Чархӣ шинос мешавад ва ўро пири руҳонии худ интиҳоб мекунад. Пас ба Тошканд баргашта, ба зироат машғул мегардад ва дар байни заминдорони калону руҳонийн ҳамчун «авлиё» шуҳрат меёбад. Дар дарбори Абусаъид мирзо (1451-1469) ва султон Аҳмад (1469-1494) нуфузи калон дошт. Ба қалами ӯ маҷмуаи «Мактубот» мансуб аст, ки дар он 12 мактубҳои кӯтоҳи муаллиф ба ҳокими Самарқанд, Абусаъид мирзо оварда шудааст. Номаҳои дар ин маҷмуа гирдовардашуда дар «Рашаҳот» ва асарҳои дигар вучуд надоранд. Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ ду нусхаи дастнависи «Мактубот» маҳфуз аст.²

Хусайн ибни Алӣ ал-Воиз ал-Кошифӣ (ваф. 910/1504-1505), муаллифи «Махзану-л-иншо». Ин асар барои истифодаи котибон ва муншиёни дарбор навишта шуда, дар он услуби навиштани мактуб, рӯйхати калимаҳо, ибораҳо, мисраъҳои шеърӣ ва амсоли онҳо, ки ҳангоми иншои мактубҳо бояд истифода шаванд, оварда шудааст. Ин асар аз муқаддима (унвон), се қисм ва хулоса иборат аст. Қисми аввал «Хитобиёт» ном дорад, ки дар он маҷмуи ибораҳои дар мактубҳои унвонии ҳокимон ва дигар ашхоси мас-

¹Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 247-248.

²Ҳамон ҷо. С. 248.

бул ирсолшуда, оварда шудааст. Қисми дуюм «Чавобиёт» ном дошта, дар он тариқи чавоби мактубҳо баён гардидааст. Қисми сеюм бошад «Ахволи заруру-з-зикр» унвон дошта, дар он тариқи баёни ибораҳо, хоҳиш ва мақсад оварда шудааст. Дар муқаддима дар бораи чизҳои зарурие, ки бояд котиб онҳоро донанд, баён гардида, дар хулоса рӯйхати дуоҳое оварда шудааст, ки одатан онҳоро дар поёнии мактуб зикр мекунанд. Ин асар 16 декабри соли 1501 навишта шудааст. Як нусхаи дастнависи «Махзану-линшо»-и Кошифӣ дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 507/1 махфуз аст.¹

«Мукотибот». Маҷмуаи мактубҳои дорои хусисияти ахлоқидошта, ки дар равияи сӯфия дар солҳои гуногун иншо гардидаанд. Ин мактубҳо ба номи шайх Имоуддини Фазлуллоҳ, Муҳаммад Гелонӣ, Мавлоно Румӣ, шоҳ Исмоил Бобур, Алишер Навоӣ ва ғайраҳо навишта шудаанд. Як нусхаи дастхати «Мукотибот» дар ганчинаи дастхатҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақами 7704/111 махфуз аст.²

Хоҷа Шихобиддин Абдуллоҳ ибни Муҳаммади Кирмонӣ ал-Марворидбаёнӣ (охири асри XV-1516), садр ва амири султон Хусайн мирзои Темурӣ (1469-1506). Дар он замон Алишер Навоӣ вазири ин ҳоким буд. Пас аз вафоти А. Навоӣ вазири Хусайн мирзо тайин гардид. Ба қалами ин муаллиф маҷмуаи мероси мактубҳо марбут аст, ки он бо номҳои «Тарассул», «Иншои Марворид» ва «Шарафнома» маъруфанд. Дар асари «Иншои Марворид» дар бораи мактубҳои ҳокимон ба дӯстон ва ашхоси масъул оварда шудааст. Як нусхаи дастхати «Шарафнома» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 129 махфуз аст.³

1. Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. С. 145-146.

2. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 67.

3. Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 237-238.

Ғиёсиддин ибни Ҳумомиддин, маъруф ба Хондамир (тав. 879 х.к./1474-1475 - 942 х.к./1535), набераи духтари Мирхонд. Дар илми мактубнигорӣ ба қалами ӯ асари «Номаи номӣ» мансуб аст. Муаллиф дар он дар бораи пайдоиши хат аз рӯи таъбири мусулмонӣ, интишор ва дастрас шудани он ба уламо ва амсоли он маълумот медиҳад. Дар ин асар касоне, ки мактубҳо ба онҳо ирсол мешаванд, ба табақаҳо (ашроф, миёнаҳол ва камбизоат) бахш гардидаанд. Дар ин асар намунаҳои рисолаҳо ва аснод ҷой дода шудааст. Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастнависи «Номаи номӣ»-и Хондамир зери рақами 757 маҳфуз аст.¹

Сайид Алӣ Муайид Собитӣ (асри XVI), муаллифи «Аснод ва номаҳои таърихӣ аз авоили давраҳои исломӣ то авохири аҳди шоҳ Исмоили Сафавӣ». Дар ин асар мукотиботи сарони давлатҳо ва ҳуҷҷатҳои расмӣ мавҷуданд. Дар он мукотиботи зиёди султон Санҷари Салҷуқӣ бо Баҳромшоҳи Ғазнавӣ оварда шудааст. Асари Сайид Алӣ Муайид Собитӣ «Аснод ва номаҳои таърихӣ аз авоили давраҳои исломӣ то авохири аҳди шоҳ Исмоили Сафавӣ» соли 1346 х.ш. дар Техрон ба таъб расид.²

Юсуф ибни Муҳаммади Ҳиротӣ (асри XVI), муаллифи «Бадосъу-л-иншо». Ин асар бо номи «Иншои Юсуфӣ» низ маъруф аст. Дар дарбори Бобуриҳои Ҳинд – Ҳумоюн (1553-1556) хизмат кардааст. Муаллиф дар ин асар мактубҳои ашхоси баландмартаба ва масъулинро ба шакли як маҷмуа ҷамъ намуда, онҳоро тибқи мақоми гирандагони он ва мавзӯҳо (шикоятҳо барои ҷавоб нанавиштан, хоҳиш барои ба ватан баргаштан, пешниҳод барои имзои сулҳ ва амсоли он) ҷо ба ҷо гузоштааст. Дар муқаддимаи асар муаллиф қайд намудааст, ки ин маҷмуаи мактубҳоро

¹.Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. С. 146-147.

².Сайид Алӣ Муайид Собитӣ. Аснод ва номаҳои таърихӣ аз авоили давраҳои исломӣ то авохири аҳди шоҳ Исмоили Сафавӣ. Техрон: Китобхонаи Тахурӣ, 1346 х.ш.

ӯ барои писараш Рафиъуддин Хусайн ва толибилмони дигар тахия намудааст. Дар асар мактубҳои амалдорон ва масъулини олимақом бо ҳамдигар, дар бораи вақфи мазорҳо, мукотибот бо шоҳи Эрон Аббоси дувум, нусхаҳои номаҳо ба ҳокимони Ҳинд Акбар (1556-1605), Аврангзеб (1658-1707) ва ғайраҳо чамъоварӣ гардидаанд. Ин асар соли 940 х.қ./1533-1534 навишта шудааст. Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ шаш нусхаи дастнависи «Бадоеъу-л-иншо»-и Муҳаммади Ҳиротӣ маҳфуз аст.¹

Абулфазл ибни Муборак Алломӣ (ваф 1602), вазири Бобуриҳои Ҳинд - Акбар (1556-1605), муаллифи «Мукотиботи Алломӣ». Ин асар бо номҳои «Иншои Абулфазл» ва «Муросилоти шоҳ Чалолиддини Акбар» низ маъруф аст. Дар ин маҷмуа мактубҳои муаллиф ва мактубҳое, ки ӯ бо супориши шоҳ Акбар навиштааст, чамъ оварда шудаанд. Ин асар соли 996 х.қ./1588 навишта шуда, соли 1015 х.қ./1606-1607 аз ҷониби наздикони ӯ Абдуссамад ибни Афзал Муҳаммад таҳрир шудааст. Дар Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ панҷ нусхаи дастхати «Мукотиботи Алломӣ» маҳфуз аст.²

Абдуссамад ибни Афзал Муҳаммад (асри XVII), муаллифи «Мукотиботи Алломӣ». Муаллиф мактубҳои шайх Абуфазл ибни Муборк Алломиро (ваф. 1602), ки аз наздикони ӯ буд, ба шакли китоб таълиф намудааст. Ин маҷмуа бо номи «Иншои Абуфазл» низ маъруф аст. Ин китоб аз муқаддима ва се дафтар иборат будааст. Ду нусхаи дастхати «Мукотиботи Алломӣ» дар ганчинаи дастхатҳои Паҷуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Узбекистон зери рақамҳои 8970 ва 7704/1 маҳфуз аст.³

¹.Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 249-252; Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. С. 147-148.

².Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 253-255; Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. С. 154-155.

³.Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 66-67.

Лутфуллоҳ ибни Мирзо Муқим (асри XVII), муаллифи «Мухтасари муншаот». Муаллиф дар дарбори Абдулазизхони Аштархонӣ (1645-1680) ба сифати котиби шахсии ӯ хизмат кардааст. Ӯ аз наздикони муаллифи асари «Таърихи Муқимхонӣ» Муҳаммад Юсуфи Муншӣ мебошад. Дар ин маҷмуа бо супориши Абдулазизхон мактубҳои шахсони олимансаб: подшоҳон, султонҳо, хонҳо ва ғайра чамъ оварда шудаанд. Ин асар аз 40 қисм (мактубот) иборат буда, ҳар яки он боз ба се қайд (руқъа) тақсим мешавад. Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастнависи «Мухтасари Муншаот» зери рақами 1003/VI маҳфуз аст.¹

Мулло Абдуссалом (асри XVIII), дар Пешовар, Кашмир ва Лаҳор зиндагӣ намуда, дар дарбори ҳокимони Ҳинд хизмат кардааст. Муаллифи асари «Иншоот маъа меъёри-л-идрок». Дар ин асар маҷмуаи мактубҳои ашхоси олимартаба чамъоварӣ шудаанд. Дар баъзе аз ин мактубҳо воқеаҳои сиёсии он давр, мисли оқибатҳои лашкаркашиҳои Нодиршоҳ ба Ҳиндустон ва вазъи дохилии Пешовар инъикос гардидаанд. Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастнависи «Иншоот маъа меъёри-л-идрок»-и Мулло Абдуссалом зери рақами 1013/I маҳфуз аст.²

Пандит Лачҳироми Деҳлавӣ (ваф. августи 1818). Ба қалами ӯ асарҳои «Муфиду-л-иншо», «Вачизу-л-иншо», «Хулосату-л-иншо» ва «Қонуни мактуб» мансуб аст, ки дар онҳо маҷмуаи мактубҳои ҳуди муаллиф ба ашхоси мухталиф ва писараш, мактубҳои бо хоҳиши дигарон таълифнамудаи ӯ шомил шудаанд. Дар ин мактубҳо муаллиф инчунин дар бораи қоидаҳои навиштани рисолаҳо тибқи

¹Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. С. 149.

²Ҷамон ҷо. С. 155-156.

мартабаи ашхосе, ки мактуб ба онҳо ирсол мешавад, таваккуф менамояд. Нусхаҳои ин асарҳо дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон маҳфузанд.¹

Мирзо Муҳаммад Содик Муншии Ҷондорӣ (ваф. 1235/1819-1820), муаллифи «Иншоот». Дар дарбори амир Ҳайдар (1800-1825) ҳамчун муншӣ хизмат карда, бо таҳаллуси Содик шеърҳо низ эҷод намудааст. Ҷондорӣ дар «Иншоот» намунаҳои мактубҳои расмӣ ва шахсӣ, фармону қарорҳои замони ҳукмронии амир Ҳайдарро ҷамъоварӣ намудааст. Дар байни онҳо нусхаҳои мактубҳои расмии аслӣ, ки аҳамияти таърихӣ доранд, ҷой дода шудаанд, аз ҷумла мактуби амир Ҳайдар ба Александри I, ба шоҳи Афғонистон Маҳмуд (1801-1804), ба шоҳи Эрон Фатҳалӣ, ба шоҳи Афғонистон Шучоъ (1804-1809), ба ҳокими Машҳад Ҳасан Алӣ мирзо ва ғайра. Ҷор нусхаи «Иншоот» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ маҳфуз аст.²

Муҳаммад Ризои Балхӣ (нимаи авали асри XIX), муаллифи «Равзату-л-иншо». Дар ин маҷмуа намунаҳои мактуб ва хуччатҳои аслӣ, ки ба давраи ҳукмронии амир Ҳайдар (1800-1826) алоқаманданд, ҷамоварӣ шудааст. Ин асар аз муқаддима ва ду қисм (равза) иборат аст. Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастнависи «Равзату-л-иншо»-и Муҳаммад Ризои Балхӣ зери рақами 949/VII маҳфуз аст.³

Мулло Абдурауф ибни Сӯфӣ Ҷалили Қаротегинӣ (асри XIX), муаллифи «Тарикаи иншо ва хатнависӣ». Дар ин асар маҷмуаи мактубҳои муаллиф ба амир, хешу табор, ба аъзои тариқати хочагон, ашхоси олимансаб, дӯстдоштагон ва амсоли он ҷамъоварӣ шудааст. Дар ганчинаи

¹.Каталог вост. рук. С. 156-158.

².Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 257-258; Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. С. 160-161.

³.Ҳамон ҷо. С. 152.

дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастнависи «Тарикаи иншо ва хатнависӣ» зери рақами 2625/ VII маҳфуз аст.¹

Мулло Шароф ибни Ҳабибуллоҳ (нимаи дуҷуми асри XIX – ибтидои асри XX), мансабдори баландпоя дар Бухоро, соҳиби унвонҳои қаровулбеғӣ, бугчабардор ва туксабо. Муаллифи «Мактубот». Дар ин асар ҳудуди 20 мактуб ба номи амир, мактубҳои шахсӣ, авфномаҳои гуногун, хуччатҳо ва ғайра чамъ оварда шудаанд. Як нусхаи «Мактубот»-и Мулло Шароф ибни Ҳабибуллоҳ дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 2242/VIII маҳфуз аст.²

Муҳаммад Ризои Балхӣ (нимаи аввали асри XIX), муаллифи «Равзату-л-иншо». Ин асар аз муқаддима ва ду қисм (равза) иборат аст. Дар ин маҷмуа намунаи мактубҳои амир ба султонҳо, шайхҳо, қозиҳо, вазирон, хешу ақрабо, хаттотон, рассомон, мансабдорони гуногуни давлатӣ, машғулият ба корҳои хунармандӣ, хуччатҳо дар бораи таъйини шайху-л-исломи Чорҷӯй, озод намудан аз андозҳои тичоратӣ, иҷораи осиеб, боғ, вақфи масҷиди марказии Бухоро ва ғайра дар маҷмуъ беш аз 200 мактуб оварда шудааст, ки аз рӯи мазмун ба чоряки аввали асри XIX тааллуқ доранд. Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи дастхати «Равзату-л-иншо» зери рақами 2509/II маҳфуз аст.³

Муаллифи номаълум (асри XIX), муаллифи маҷмуаи «Ҳафт мактуб». Дар ин маҷмуа ҳафт мактуби зерин ҷой дода шудааст:

1. Дар бораи фиристодани намунаи чадвали тақвимӣ барои гирифтани нусхаҳо ва коғаз дар ҳаҷми ду дафтар.

2. Мактуби сипос.

3. Мактуби амир Ҳайдарбеки Бухорой парвоначӣ ба

¹ Ҳамон ҷо. С. 164-165.

² Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. С. 167-168.

³ Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 258-259.

ҳокими Қаротегин Музаффаршоҳ ва Абдуррахмонбек дар бораи мувофиқат барои дастгирӣ бо лашкар ва силоҳ.

4. Нусхаи мактуб оид ба беморӣ ва шифоёбии шахси олимансаб, шояд амири Бухоро.

5. Намунаи саршавии мактуби пурдабада ба шахси олимартаба, шояд ба амири Бухоро.

6. Мактуби амири Бухоро ба беки Қаротегин бо дастур-амали он ки барои аз ҳудуди мамлакат берун шудани сафирон монегӣ накарда, онҳоро дастгирӣ намояд.

7. Намунаи мактуб аз беки Қаротегин ба амири Бухоро оид ба хоҳиши онҳо барои бахшидани гуноҳи раияти онҳо. Нусхаи дастхати «Ҳафт мактуб» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 1995/V маҳфуз аст.¹

Мусавваданомаи воло (нимаи дуҷуми асри XIX). Ин мусаввадаи мактуби амири Бухоро Музаффар (1860-1885) ба халифаи Рум Абдулазиз (1861-1876) аст. Дар он қайд гардидааст, ки ин нома ба халифа бояд ба воситаи Форс Қочӣ Садр, ки аз Бухоро ба Макка сафар дошт, дастрас шавад. Дар ин мактуб дар бораи вазъи сиёсии солҳои 70-уми асри XIX дар Осиёи Миёна, то замони аз ҷониби русҳо ишғол намудаи Тошканд бо тафсил баён гардидааст. Дар охири мактуб амир аз халифаи Рум хоҳиш намудааст, ки барои дастгирӣ ба ӯ дасти ёрӣ дароз кунад. Як нусхаи дастхати «Мусавваданомаи воло» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 2026/II маҳфуз аст.²

Абуабдуллоҳ Мирзо Муҳаммад Азимуддини Сомӣ (ваф. 1325/1907-1908), маъруф ба Мирзо Азими Сомӣ, муаллифи «Санъати маҳзун». Китоб аз муқаддима ва ду қисм иборат аст. Ин асар рамазони 1319 ҳ.к./декабри 1901-январӣ 1902 навишта шудааст. Дар муқаддима қайд гардидааст, ки ин асар бо супориши Остонакул қушбегӣ на-

¹. Ҳамон ҷо. С. 264-265.

². Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 265-266.

вишта шудааст, зеро тибқи гуфтаи муаллиф дар он замон дар Бухоро ашхоси маҳорати нависандагиву хаттотӣ дошта намонда буд ва касе аз уҳдаи таҳрири иншо баромада наметавонист, то ки таҷрибаи худро ба дигарон ёд диҳанд. Остонакул кушбегӣ инчунин пешниҳод намуда буд, ки дар Бухоро мактаби махсуси мактубнависон - котибон таъсис ёбад, ки баъди хатми он ба онҳо унвони «мирзо» дода шавад. Дар ин асар дар бораи илмҳои ба касби муншигӣ алоқаманд, вазну қофияи шеърӣ, истифодаи ибораҳои рехта ва манзум, намудҳои хат ва амсоли он маълумоти муфассал зикр гардидааст. Дар охир намунаҳои фармонҳо дар бораи таъйини қозикалон, муфтӣ, отабек, девонбегӣ, парвоначӣ, додхо, бий, туқсабо, шайху-л-ислом, садри шаҳри Бухоро ва ғайра оварда шудааст. Дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ ду нусхаи «Санъати маҳзун» маҳфуз аст.¹

«Асноде аз равобити Эрон дар манотиқи Осиёи Марказӣ».² Ин маҷмуа соли 1372 ҳ.ш. аз ҷониби Шуъбаи ахбори сиёсӣ ва байналмилалии Вазорати умури хориҷии Эрон дар Техрон нашр гардидааст, ки дар он матни ҳуччатҳо ва мактубҳои расмӣ аз замони шоҳ Аббоси I то давраи ҳукмронии Фатҳалишоҳ чамъ оварда шудааст. Дар ин маҷмуа мактуби амири Бухоро ба Муҳаммадшоҳ дар бораи равобити дучонибаи давлатҳо, мактуби Носириддиншоҳи Қочор ба русҳо оид ба ҳучуми туркманҳо, гузориши вазири Англия ба вазири умури хориҷии Эрон мирзо Масъудхон пиромуни ба Бухоро ва Хева ирсол намудани Ҳочи Мирзо Шафъ ва асноди дигар гирдоварӣ шудаанд.

Асари муаллифи гумноми асри XVI «Муншаот». Дар ин асар маҷмуаи вақфномаҳо, санадҳо дар бораи тайини вазифаҳои мухталиф ва додани унвонҳо дар давраи ҳукм-

1. Ҳамон ҷо. С. 268-270.

2. Асноде аз равобити Эрон дар манотиқи Осиёи Марказӣ. -Техрон, 1372 ҳ.ш.

ронии шоҳ Таҳмосби Сафавӣ, ҳуччатҳо доир ба назорат аз боғҳои мирзо Маҳдӣ дар Исфаҳон, мактуби шоҳи Эрон ба ҳокими Ҳиндустон, ки тавассути Хусайн Алихон ва мирзо Мухсини Нишопурӣ ирсол шуда буд ва санадҳои дигар ҳам оварда шудааст. Ҳамаи ҳуччатҳои ин маҷмуа ба давраи ҳукмронии Сафавӣҳо алоқаманданд. Як нусхаи дастхати «Муншаот» дар ганҷинаи дастҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон зери рақами 9452 маҳфуз аст.

«Санадҳо дар бораи таърихи муносибатҳои аграрӣ дар хонии Бухоро» (асри XVII - нимаи аввали асри XVIII). Ин асар аз ҷониби О. Д. Чехович ба нашр расидааст, ки он 51 санадро бо матни асли ва тарҷумаи русӣ бо тавзеҳоташ дар бар мегирад.¹

Сайид Али ибни Сайид Муҳаммад ал-Бухорӣ (ибтидои асри XVIII), муаллифи «Намунаҳои хутути қазо». Ин маҷмуаи ҳуччатҳо, дар робита бо қорҳои қозигӣ дар вилояти Бухорост, ки аз 9 фасл иборат аст. Дар он дар бораи даъват ба додрас, уҳдадорихои қарзӣ, харид ва васиқаҳои чеки, ҳуччатҳо ва васиқаҳои иҷоравӣ, ваколатномаҳо ва кафолатномаҳо, ҳукмномаҳо ва амсолли он маълумот дода шудааст. Дар ганҷинаи дастҳои Пажӯҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон як нусхаи дастхати «Намунаҳои хутути қазо» зери рақами 8586/11 маҳфуз аст.²

Муаллифи номаълум (асри XVIII-нимаи аввали асри XIX). Ба қалами ӯ асари «Рисолаи маҳозир ва сичилот» мансуб аст. Ин асар бо номи «Маҳзарот ва сичилот» низ маъруф аст ва маҷмуаи ҳуччатҳои расмӣ солҳои 1213 х.қ./1798-1799 - 1257 х.қ./1850-1851-ро дар бар мегирад. Муаллиф дар ин асар намунаҳои нусхаҳои аризаҳо ба

1. О.Д. Чехович. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. -Вып.1//Акты феодальной собственности на землю XVII-XIX вв// Подбор док. пер., введ. и примеч. О.Д. Чехович. Ташкент, 1954.

2. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 57-58.

махкама дар бораи чазои одамкушӣ, чароҳатҳои дигари ҷисмонӣ ва ғайраро шомил намудааст. Як нусхаи «Рисолаи маҳозир ва сичилот» дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 2136/ХП маҳфуз аст.¹

Саводи аҳдномаи мусолиҳаи давлати Бухоро бо Рус. Матни шартномаи байни лашкари Россия ва Бухоро, ки 23 июни соли 1868 имзо гардидааст. Нусхаи ин ҳуҷҷат дар ганҷинаи дастхатҳои Паҷуҳишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон зери рақами 251/IV маҳфуз аст.²

Муаллифи гумноми асри XIX, ба қалами ӯ асари «Иншоот» мансуб аст. Дар ин маҷмуа намунаи мукотиботи расмӣ ва хусусӣ, инчунин ҳуҷҷатҳои ба хонии Хуқанд ва Қошғар алоқаманд ҷой дода шудаанд. Ба намунаи мукотиботи хусусӣ мактубҳо ба бародар, падар, хоҳар ба бародар, ба фарзандон, номаҳо ба уламо, амирон ва ғайра гирдоварӣ шудаанд. Ба намунаи номаҳои расмӣ мактуб пиромуни ба вазифаҳои масъули мухталиф таъйин намудани шахсон, нома ба сарлашқарон, сайидҳо, руҳониёни олимартаба ва ғайра тааллуқ доранд. Дар байни ҳуҷҷатҳои расмӣ зикри се ҳуҷҷати асл ҷолиб аст. Дар яке аз онҳо маълумотномаи сарлашқари Хуқанд Ёқуббек (баъдтар ҳокими давлати мустақили Қошғар (1864-1877) ба хони Қошғар дар бораи исёни қипчоқҳо дар Қошғар, фирори онҳо ба Ёрканд ва дар қалъаи Янги-Шаар ҷойгиршавии онҳо, муҳосира ва зери тирборон мондани исёнгарон, фирори онҳо аз қалъа ва ба асорат дучор гардидани 650 нафари исёнгарон бо Бегмуҳаммадхон ва ёрдамчиёни ӯ оварда шудааст. Ҳуҷҷати дуюм ба ҳукмронии Маллахон (1858-1862) ва муборизаи ӯ бо Худоёрхон алоқаманд аст. Дар ҳуҷҷати сеюм маълумотномаи сарлашқарони хуқандӣ дар Қошғар ба Худоёрхон, ғалаба бар қипчоқҳо дар Янги-

1. Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. С. 169.

2. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. 8. С. 65.

Шаари Қошғар, таъйини Кичкинхон тӯра ба вазифаи ҳокими Ёрканд оварда шудааст. Як нусхаи дастхати «Иншоот» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 949/III маҳфуз аст.¹

Муаллифи гумноми нимаи аввали асри XIX, ки ба қалами ӯ асари «Муншаот, нишон ва ярлиғҳо» мансуб аст. Дар ин маҷмуа намунаи мактубҳо ва фармонҳои расмии ашхоси масъули давлатӣ ҷамъоварӣ гардидаанд. Аз ҷумла номаҳои амирони Бухоро ба ҳокимони давлатҳои ҳамсоя оварда шудааст. Дар байни онҳо мактуби амир Ҳайдар ба императори рус Александри I ҷолиб аст, ки амир ӯро бо галаба бар фаронсиявиҳо табрик намуда, хоҳиш намудааст барои аз худуди Россия гузашта, ба яке аз шаҳрҳои муқаддаси исломӣ рафтани дипломати бухороӣ иҷозат диҳад. Ду нусхаи дастхати «Муншаот, нишон ва ярлиғҳо» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ маҳфуз аст.²

Муаллифи номаълум (нимаи дуҷуми асри XIX). Ба қалами ӯ асари «Маҳзар ва хат ҳам ва васиқа» мансуб аст. Дар ин маҷмуа намунаҳои ҳуччатҳо ва коғазҳои расмӣ, ки ба масъалаи ақди нигоҳ, мерос, тарбия ва ғайра алоқаманданд, гирд оварда шудаанд. Дар ду ҳуччати дар ин маҷмуа овардашуда солҳои 1264 ҳ.қ./1847-1848 ва рабеъулохири 1296 ҳ.қ./апрели 1879 сабт гардидааст. Як нусхаи «Маҳзар ва хат ҳам ва васиқа» дар ганчинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ зери рақами 2614/II маҳфуз аст.³

Қозӣ Мулло Маолимхоҷа раис ибни Қозӣ Мулло Камолиддинхоҷа ас-Судур (нимаи дуҷуми асри XIX), соли 1888 сардори раёсати Ҳисор, муаллифи «Маҳозири ҳам сичилот ва ҳам ҳуччатҳо». Ҳуччатҳои асли ва нусхаҳои онҳоро дар як маҷмуа ҷамъ намудааст. Дар байни варақ-

1. Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 1. С. 267-268.

2. Ҳамон ҷо. С. 261-262.

3. Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. С. 170-171.

ҳои ин китоб хуччатҳои аслии зерин вучуд доранд: маълумотномаи Қозӣ Мулло Абулхайр Уроқ ва Ортиқчоҷа Уроқ дар бораи сулҳи маваққатӣ ва ивази асирон бо болшевикони рус дар Бухоро, ки дар таърихи 14 марти соли 1918 имзо шудааст; қайдҳо дар бораи гирифтани қарз бо маблағи 25 тангаи тиллоӣ то муддати 15 рӯз; қайдҳо дар бораи гирифтани дарахтҳо аз шахсони хусусӣ барои масҷид; қайдҳо дар бораи аз як қатор маҳалҳои вилояти Кӯлоб гирифтани гирифтани 21 ҳазор танга барои иҷораи яксола; қайдҳо дар бораи адои қарзи қалим дар муддати 5 сол ва ғайра. Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи «Маҳозирӣ ҳам сичилот ва ҳам хуччатҳо» зери рақами 2851/ХІІ маҳфуз аст.¹

Мирзо Ҳамид валади Абдулқодир ибни Камолбек (охири асри ХІХ-ибтидои асри ХХ), мансабдори аморати Бухоро, муаллифи «Намунаҳои васиқаҳои мухталиф». Дар ин асар муаллиф намунаҳои хуччатҳо дар бораи никоҳ ва талоқ, иҷораи замин, дар бораи озод намудани ғуломҳо, намунаҳои васиятномаҳо ва амсоли онро ҷамъоварӣ намудааст. Дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ як нусхаи «Намунаҳои васиқаҳои мухталиф» зери рақами 1243/ХІҶ маҳфуз аст.²

Маҷмуаҳои муаллифони гумноми охири асри ХІХ - ибтидои асри ХХ: «Маншурот», «Иншо» ва «Васоик», ки дар онҳо намунаи фармонҳои амир дар бораи таъйини ин ё он шахс ба вазифаи давлатӣ, додани унвонҳо, мукотибаҳои шахсӣ, васиқаҳо дар бораи хариду фурӯши қитъаҳои замин, васиятномаҳо ва ғайра оварда шудаанд. Нусхаҳои ин маҷмуаҳо дар ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ маҳфузанд.³

1. Ҳамон ҷо. С. 171-172.

2. Католог вост. рук. С. 172-173.

3. Ҳамон ҷо. С. 173-175.

МАЪХАЗҶО ВА АДАБИЁТИ ИЛМӢ

МАЪХАЗҶО

1. Абдулҳамид ал-Авҷӣ. Муаллафоти Ибн ал-Ҷавзӣ. Бағдод, 1965.
2. Абдурахмони Мустачир. Рӯзномаи сафари Искандарқул. Ҳозиркунандаи чоп ва муаллифони муқаддимаву тавзеҳот Аълоҳон Афсаҳзод ва Мирзо Муллоаҳмадов. Душанбе: Ирфон, 1989. -176 с.
3. Абдурразоки Самарандӣ. Матлаъу-с-саъдайн ва мачмау-л-бахрайн. Бо эҳтимоми Муҳаммад Шафъ. Ҷилдҳои 1-2. Лаҳор, 1360-1368/1941-1949.
4. Абдурразоки Самарандӣ. Матлаъу-с-саъдайн ва мачмау-л-бахрайн. Муқаддимаи А. Навоӣ. Техрон, 1372 х.ш.
5. Абдурахмони Толеъ. Таърихи Абулфайзхон//Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели проф. А. А. Семёнова. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1959.
6. Абушараф Носеҳ ибни Зафари Ҷурфодиконӣ. Тарҷумаи «Таърихи Яминӣ». Муқаддима, таҳия, таҳшия, таълиқот, луғот ва феҳристи Н.И. Ғиёсов. Хучанд: Ношир, 2013.
7. Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфари Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. Мураттибон Ғ. Ғоибов, К. Олимов ва Н. Амиршоҳӣ. Душанбе, 2012.
8. Абулгази Баҳадурхан. Родословная история о татарах. Перевод с французского Третьяковского В.К. В 2-х томах. СПб., 1768.
9. Абулқосим ибни Аҳмад Ҷайҳонӣ. Ашқолу-л-олам. Мутарҷим Алӣ ибни Абдуссаломи Котиб. Машҳад: Остони кудуси разавӣ, 1368 х.ш.
10. Абулҳасан Заҳируддин Алӣ ибни Зайд ибни Муҳаммад маъуф ба Ибни Фундук. Таърихи Байҳақ. Дастхати ганҷинаи Паҷуҳишгоҳи шарқшиносии Ҷумҳурии Узбекистон. №1524.
11. Абулҳасан Заҳируддин Алӣ ибни Зайд ибни Муҳаммад маъруф ба Ибни Фундук. Таърихи Байҳақ. Бо тасеҳ ва таълиқоти Аҳмади Баҳманёр. Техрон, 1318 х.ш.
12. Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайн Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. Бо эҳтимоми доктор Ғанӣ ва доктор Фаёз. Матни саеҳ ва комил, бо ҳавошӣ, таълиқот ва феҳристеҳ. Техрон, 1324 х.ш.
13. Абулфазл Муҳаммад ибни Хусайн Байҳақӣ. Таърихи Масъудӣ маъруф ба «Таърихи Байҳақӣ». Бо муқобала ва тасеҳ ва ҳавошӣ ва таълиқоти Саид Нафисӣ. Дар 3 ҷилд. Ҷилди 1. Техрон, 1319. Ҷилди 2. Техрон, 1326. Ҷилди 3. Техрон, 1332.

- 14.Абулфараҷ Муҳаммад ибни Яъқуб ибни Исҳоқ ан-Надим. Ал-Феҳрист. Бейрут, 1970.
- 15.Абуҳафс Умар ибни Муҳаммад Насафии Самарқандӣ. Китобу-л-қанд фӣ таърихи Самарқанд. Дастхати Институти шарқшиносии АИ Федератсияи Россия тахти рақами В 677.
- 16.Абурайҳон Берунӣ. Осору-л-боқия. Душанбе, 1982.
- 17.Абусаъид Абдулхай ибни аз-Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Бо муқаддимаи ҳазрати Око Муҳаммадхони Қазвинӣ. -Техрон, 1315 ҳ.ш.
- 18.Абусаъид Абдулхай ибни аз-Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Бо муқаддима, феҳрист ва хавошии Саид Нафисӣ. Техрон, 1333 ҳ.ш.
- 19.Абусаъид Абдулхай ибни аз-Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Техрон, 1363 ҳ.ш.
- 20.Абуъалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ//Бо муқаддима ва тавзеҳоти Муҳаммадҷон Умаров ва Файзулло Бобоев. Чилдҳои 1 ва 2. Техрон, 1380 (2001).
- 21.Абуъалӣ Муҳаммад ибни Муҳаммади Балъамӣ. Таърихи Табарӣ. Ҷ.1. Техрон, 1380 (2001).
- 22.Авлавия. Сафарномаи Авлавия. Тарҷумаи Тохир Мирзо. Тавзеҳоти Фулом Мирзо. Техрон: Завар, 1373 ҳ.ш.
- 24.Алӣ ибни Хусайн ал-Воиз ал-Кошифӣ. Рашаҳот айну-л-ҳаёт. Қазон, 1888.
- 25.Алӣ ибни Хусайн ал-Воиз ал-Кошифӣ. Рашаҳот айну-л-ҳаёт. Қоҳира, 1852.
- 26.Алӣ ибни Хусайн ал-Воиз ал-Кошифӣ. Рашаҳот айну-л-ҳаёт. Тошканд, 1911.
- 27.Ал-Макризи Такиаддин Аҳмад ибни Алӣ. Китоб ас-сулук ли-маърифати дували-л-мулук. Қоҳира, 1934.
- 28.Амброҷио Контарини. Сафарнома//Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучеҳри Амирӣ. Нашри дуюм. Техрон, 1381 ҳ.ш. С. 125-196.
- 29.Амин Аҳмади Розӣ. Ҳафт иқлим. Бо эҳтимоми Ҷавод Фозил. Чилдҳои Т. I-III. Техрон, бе нишондоди соли нашр.
- 30.Аҳмади Дониш. Осори баргузидаи бадеӣ. Душанбе, 1976.
- 31.Аҳмади Дониш. Рисола дар назми тамаддун ва таовун. Душанбе, 1976.
- 32.Аҳмади Дониш. Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони манғития. Сталинобод, 1960.
- 33.Асноде аз равобити Эрон дар манотиқи Осиёи Марказӣ. Техрон, 1372 ҳ.ш.

34. Ахмад ал-Балазури. Книга завоевания стран//Древние и средневековые источники по этнографии и истории Африки южнее Сахары. М.-Л: АН СССР, 1960. Т.1. Арабские источники VII-X вв. -С. 22-29.

35. Ахмад ал-Балазури. Книга завоевания стран//Материалы по истории туркмен и Туркмении. М: Институт Востоковедения, 1939. Т.1. -С. 62-78.

36. Ахмад Дониш. Путешествие из Бухарй в Петербург. Душанбе, 1976.

37. Ахмад ибн Йахйа ибн Джабир ал-Балазури. Завоевание Хорасана//Футух ал-булдан. Душанбе: Дониш, 1987.

38. Бабурнаме: Записки Бабура//Перевод М.Салье; Общ. ред. и доработка С.А. Азимджановой; Институт востоковедения АН РУ. Изд. 2-е, доработанное. Ташкент: Главная редакция энциклопедий, 1993. -464 с.

39. Байхаки Абулфазл Мухаммад ибн Хусейн. История Мас'уда. 1030-1041. Пер. А.К. Арендса. Ташкент, 1962.

40. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Ч. I. Тексты. СПб., 1898.

41. Бёрнс А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавании по Инду от моря до Лагора с подарками британского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах». В трех томах. Издание П. В. Голубкова. Москва, 1848-1849.

42. Беруни Абу Райхан. Математические и астрономические трактаты//Пред., пер. и комм. П. Г. Булгакова и Б.А. Розенфельда //Избранные произведения, Том VII. Ташкент: Фан, 1987.

43. Беруни Абурайхон. Осор ал-бокия. Тарчумаи Акбар Донасиришт. Техрон: Ибни Сино, 1973.

44. Бируни Абу Райхан Мухаммад. Асар ал-бакийа//Памятники минувших поколений//Переводы примечания М. А. Салье. Ташкент, 1957.

45. Бируни Абу Рейхан. Индия. Пер. А.Б. Халидова, Ю.Н. Заводовского//Избранные произведения, Том II. Ташкент: Фан, 1963.

46. Бируни Абу Рейхан. Собрание сведений для познания драгоценностей (Минералогия). Пер. А. М. Беленицкого. Л.: Изд. АН СССР, 1963.

47. Валиқулибек ибни Довудқули Шомлу. Қисасу-л-хоқонӣ. Ба эхтимоми Ҳасан Содоти Носирӣ. Ҷ. I-II. Техрон, 1371 х.ш.

48. Васифи З. Бадае'у-л-вакае'. Под. к печати А. Н. Болдырев. Тегеран 1349 г. ш.

49. Вассоф. Китоби мустатоби Вассоф ал-хазрат. Бомбай, 1249/1852-1853.

50. Вассоф. Таҳрири Вассоф. Бо эҳтимоми Абдулмуҳаммад Ояғӣ. Техрон, 1373.

51. Вассоф. Нашри офсетӣ. Вассоф. Китоби мустатоби Вассоф ал-хазрат. Техрон, 1338/1959.

52. Винченсо Алессандри. Сафарнома//Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри дуюм. Техрон, 1381 х.ш. С. 461-479.

53. Волков И.В. Путешествие Иосафата Барбаро в Персию в 1473-1478 гг./Текст, перевод, комментарий//Генуэзская Газария и Золотая Орда. Под ред. С.Б. Бочарова и А.Г. Ситдикова. Казань - Симферополь - Кишинёв, 2015. С. 605- 691.

54. Давлатшоҳ ибни Бахтишоҳ. Тазкирату-ш-шуаро. Ба эҳтимом ва тасхеҳи Эдуард Браун. Чопи аввал. Техрон: Асотир, 1382 х.ш. -632 с.

55. Джамал ал-Карши. Мулҳакат ас-Сурах. Перевод с арабского и примечаний Саидова Абдукахора. Душанбе, 2006.

56. Дженкинсон А. Путешествие в Среднюю Азию 1558-1560 гг. //Английские путешественники в Московском государстве в XVI в./Перевод с английского Ю. В. Готье, предисловие Г. Новицкого. М.: Соцэҗгиз, 1937. – 307 с.

57. Жан Шарден. Шарҳи тоҷғузорию шоҳ Исмоили Сафавӣ. Тарҷумаи Алӣ Ризо Амир Туман. Бо эҳтимоми Алиқулӣ Сардор Асъад. Бе ҷои нашр, 1331 х.ш.

58. Замҷии Исфизорӣ. Равзоту-л-чаннот фӣ авсофи мадинати Ҳирот. Техрон, 1338 х.ш.

59. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобирнома (бо забони туркии чағатой).

60. Заҳируддини Нишопурӣ. Салҷукнома. Бо эҳтимоми Мирзо Исмоили Афшор ва Муҳаммад Рамазонӣ. Техрон: Асотир, 2011.

61. Заҳируддини Нишопурӣ. Салҷукнома. Нашри Исмоилхони Афшор. Техрон, 1332 х.ш.

62. Зафар-нама-йи Хусрави//Подготовка факсимильного текста, введ., указ. и аннот. огл. Исмаила Рахматова. Душанбе, 1989.

63. Зафар-нама-йи Хусрави//Подготовил к изд., автор введ. и ответ. ред. проф. Ходжи Назир Мухиддин Турсунзод. Транслитерация из арабского алфавита в кириллицу Н. Калоходжа, Зиёд Али Тура, А. Шарипова. Худжанд, 2011. – 144 с.

64. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнаме. Перевод М. Салье. Ташкент, 1958.

65. Ибн ал-Асир. *Chronicon quod perfectissimum inscribitur* ed. C. J. Tornberg. Vol. I-XIV. Upsaliae et Lugduni Batavorum, 1851-1876.

66. Ибн ал-Асир. ал-Камил фит-та'рих//Под ред. Абд ал-Ваххаба ан-Наджара. Т. I-IX. Каир, 1929-1940.

67. Ибн ал-Асир. ал-Камил фит-та'рих. Т. I-XII. Каир, 1982-1983.

68. Ибн ал-Асир. ал-Камил фит-та'рих. Полный свод истории. Перевод с арабского языка, примечания и комментарии П.Г. Булгакова. Ташкент: Узбекистан, 2006.

69. Ибн ал-Фуватй, Камолиддин Абуфазл Абдурразок ибн Точиддин Ахмад Багдодй. Хаводису-л-чомеа ва-т-тачорибу-н-нофеа фи-л-моати-с-собиа. Ба эхтимоми Мухаммадризо аш-Шийабй ва Мустафо ал-Чавод. Багдод: ал-Фурот, 1351 х.

70. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран. Перевод с арабского, комментарии, исследования, указатели и карты Наили Велихановой. Баку, 1986.

71. Ибни Арабшоҳ, Шихобиддин Ахмад ибни Мухаммад ибни Абдуллоҳ. Китаб Ачоиб ал-макдур фи ахбори Темур. Қоҳира, 1305 х.ш.

72. Ибни Арабшоҳ. Ачоибу-л-макдур фи ахбори Темур. Бо эхтимоми Мухаммад Алй Начотй. Нашри 4. Техрон: Муассисаи илмй ва фарҳангй, 1991.

73. Ибни Асир, Иззадин Алй. Таърихи комили бузурги ислом ва Эрон. Аз арабй тарҷумаи Алй Хошимии Ҳоирй. Чилдҳои 1-32. Техрон: Муассисаи матбуоти илмй, 1371 х.

74. Ибни Балхй. Форснома. Ба кӯшиши Алй Нафии Бехрузй. Шероз, 1343 х.ш.

75. Ибни Балхй. Форснома. Бо эхтимоми Лестренч. Нашри 1. Техрон: Асотир, 2006. - 199 с.

76. Ибни Баттута, Абуабдуллоҳ Мухаммад ибни Абдуллоҳ ал-Лавотй ат-Танчй. Сафарнома. Дар ду чилд. Тарҷумаи Мухаммадалии Муаҳид. Техрон, 1370 х. Ҷ. I. -639 с. Ҷ. II. -520 с.

77. Ибни Надим, Мухаммад ибни Исҳоқ. Ал-Феҳрист. Тарҷумаи Мухаммад Ризо Таҷаддуд. Нашри 3. Техрон: Амири Кабир, 1987.

78. Ибни Фуватй, Камолиддин Абдурразок ибни Аҳмади Багдодй. Ал-хаводису-л-чомеа ва-т-тачорибу-н-нофеа фи-л-моати-с-собиа. Аз арабй тарҷумаи Абдулмухаммади Оятй. Нашри аввал. Техрон: Чамъияти осори фарҳангй ва ҳозирбаҳо, 1381 х.ш.

79. Ибни Халдун, Абдуррахмон. Муқаддимаи Ибни Халдун. Таълиқот ва тасҳеҳу ҳавошй аз Нурмухаммад Амиршоҳй. Чилдҳои 1-2. Муассисаи давлатии Сарредаксияи илмий Энциклопедияи Миллии Тоҷик. Душанбе, 2019.

80. Ибни Халдун. Китобу-л-ибар (Таърихи Ибни Халдун). Тарчумаи Абдулмухаммади Ояӣ. Техрон, 1368 х.ш.

81. Ибни Халдун. Китобу-л-ибар. Ҷилдҳои 1-7. Булок, 1867.

82. Ибни Халдун. Муқаддима. Ҷилди 1-2. Мутарҷим аз арабӣ ба форсӣ Муҳаммад Парвини Гунободӣ. Техрон, 1345 х.ш.

83. Ибни Хурдодбех. Масолик ва мамолик//Тарҷумаи Саъиди Хокранд. Техрон, 1371.

84. Инструкция секретаря экспедиции Ориентальной комиссии Флорио Беневини. Приложение-Посланник Петра 1 на Восток. Посольство Флорио Беневини в Персию и Бухару в 1718-1725 годах// Подготовка текста вступ. статья и комментарии В.Г. Воловникова. М., 1986.

85. Иосафат Барбаро. Сафарномаи Иосафат Барбаро//Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри дуюм. Техрон, 1381 ш.х. С. 19-121.

86. Истахрӣ Абуисҳоқ Иброҳим. Масолик ва мамолик. Бо эҳтимоми Эрачи Афшор. Нашри 1. Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1340 х.ш. (1961). -405 с.; Нашри 2. Техрон: Муассисаи илмӣ ва фарҳангӣ, 1994. - 357 с.

87. Исфаҳонӣ Ҳамза. Таъриху синӣ мулуки-л-арз ва-л-анбиё. Тарҷумаи Чаъфари Шиор. Техрон: Бунёди фарҳанги Эрон, 1967.

89. Камолиддин Банноӣ. Шайбонинома. Дастхати №38. Китобхонаи А. Семёнов. Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониш.

90. Катерино Дзено. Сафарнома//Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри дуюм. Техрон, 1381 ш.х. С. 199-281.

91. Книга Марко Поло/Пер. И.М. Минаев. М.: Мысль, 1997.

92. Книга Марко Поло. Пер. со старофрац. И.И. Минаева. Ред. И вступительная статья И.П. Магидовича. Москва, 1955.

93. Чиован Мариа Анчиолелло. Сафарнома//Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри дуюм. Техрон, 1381 х.ш. С. 285-373.

94. Чувайнӣ Алоуддин Атомалик Муҳаммад. Таърихи Чаҳонкушӣ. Дастхати № 2306 Маркази мероси хатти назди раёсати АМИТ.

95. Чувайнӣ Алоуддин Атомалик Муҳаммад. Таърихи Чаҳонкушӣ. Зери назари Мирзомуҳаммад ибни Абдулвахҳоб ал-Қазвинӣ. Ҷ. I. Лейден, 1912; Ҷ. II, 1916, Ҷ. III, 1937.

96. Ҷузҷонӣ Минҳочиддин ибни Сирочиддин. Табақоти Носирӣ. Чопи сеюм. Кобул: Бунёди фарҳангии чаҳондорони Ғурӣ, 1391 х.ш.

97. Ҷузҷонӣ Минҳочиддин Усман ибни Сирочиддин маъруф ба Қозӣ Минҳоч Сирочи Ҷузҷонӣ. Табақоти Носирӣ. Бо эҳтимоми Абдулхай Ҳабибӣ. Ҷилди I. Кобул, 1342 х.; Ҷилди II. Кобул, 1343 х.ш.

98. Маръашӣ Сайид Захируддин ибни Сайид Насируддин. Таърихи Табаристон, Руён ва Мозандарон. Техрон: Муассисаи матбуоти шарқ, 1345 х.ш.

99. Масъуд ибни Усмони Кӯхистонӣ. Таърихи Абулхайрхонӣ. Дастхати Институти шарқшиносии АИ ҶУ. № 1512, 539/1.

100. Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков. Алма-Ата, 1969.

101. Материалы по истории киргизов и Киргизии//Ответ. Ред. В.А. Ромодин. Вып. 1. М.: Наука, 1973.

102. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X–XIX веков. Ташкент: Фан, 1988.

103. Материалы по истории туркмен и Туркмении//Пер. В.И. Беляева, С.М. Богдановой-Березовской, С.Л. Волина и др.; Под ред., С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича, А.Ю. Якубовского. Т.1. М., Л.: Из-во АН СССР, 1939.

104. Махмуд ибн Вали. Море тайн о доблести благородных (география)//Введение, перевод с персидского, примечания и указатели Б.А. Ахмедова. Ташкент, 1977.

105. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Под редакцией и вступ. статьей Н.А. Халфина. Москва: Наука, 1975.-180 с.

106. Мир Мухаммад Амини Бухори. Убайдуллонома//Перевод с таджикского с примечаниями А.А. Семенова. Ташкент, 1957.

107. Мирза 'Абдал 'Азим Сами. Та'рихи салатини мангитийа (История мангытских государей). Издание текста, предисловие, перевод и примечания Л.М. Епифановой. М., Издательство восточной литературы, 1962.

108. Мирза Махдихан Астарабади. Та'рихи Надири (История Надиршаха). Перевод под ред. А.А. Ромаскевича//Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. II. XVI–XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.-Л., 1938. С. 117-150.

109. Мирзо Махдихони Астарободӣ. Ҷаҳонқушои Нодирӣ. Бо эҳтимоми Сайид Абдуллоҳ Анвар. Техрон: Интишороти анҷумани осори миллӣ. Чопи Баҳман, 1341 х.ш.

110. Мирзо Махдихони Астарободӣ. Таърихи Нодирӣ. Табриз, 1266 х.ш. 166 с.

111. Мирзо Мухаммад Хайдари Дуғлот. Таърихи Рашидӣ. Бо тасхеҳи Аббосқулай Ғаффорифард. Техрон: Мероси мактуб, 1383 х.ш.

112. Мирзо Мухаммад Соқӣ. Оламгирнома. Чопи сангӣ. Лаҳор, 1783.

113. Мирзо Салимбек ибни Муҳаммад Раҳим. Кашкули Салимӣ. Чопи сангӣ. Тошканд, 1331 х. (1914).

114. Мирзо Сангмуҳаммади Бадахшӣ, Мирзо Фазлалибеки Сурх-афсар. Таърихи Бадахшон. Душанбе: Маърифат. -132 с.

115. Мирзо Сангмуҳаммади Бадахшӣ, Мирзо Фазлалибеки Сурх-афсар. Таърихи Бадахшон. Муаллифони пешгуфтор, баргардони матн, қисме аз тавзеҳот, мурағибони феҳристҳои номҳои хос ва мавзӯҳои ҷуғрофӣ Ғоиб Ғолибов ва Маҳмудҷон Холов. Душанбе: Дониш, 2007. -274 с.

116. Мирзо Шамси Бухороӣ. Таърихи Бухоро, Хӯқанд ва Қошғар. Ба чоп ҳозиркунанда Муҳаммадақбари Ошиқ. Теҳрон, 1998.

117. Мирзо муҳаммад Иброҳим ибни Зайналобиддин Насири Урдубодӣ. Дастури шаҳриёрон. Бо эҳтимоми Муҳаммаднадир Носири Муқаддам. Теҳрон, 1373 х.ш.

118. Мирсаид Шариф Роқими Самарқандӣ. Таърихи Роқим. Ба кӯшиши доктор Манучехри Ситуда. Теҳрон, 1380 х.

119. Мирхонд. Равзату-с-сафо фи сирати-л-анбиёва-л-мулк ва-л-хулафо. Ҷилдҳои 1-7. Теҳрон, 1339 х.ш.

120. Муаллифи гумном. Сафарнома//Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри дуюм. Теҳрон, 1381 ш.х. С. 376-458.

121. Муаллифи гумном. Сафарномаи Бухоро. Зери таҳрири Хусайн Замонӣ. Теҳрон, 1373 х.ш.

122. Муаллифи гумном. Сафарномаи Фигуеро. Тарҷумаи Ғулом-мирзо Саидӣ. Теҳрон, 1363 х.ш.

123. Муаллифи номаълум. Ҷаҳонкушои ҳокон. Нашри факсимилӣ. Пешгуфтор ва таълиқоти А. Музтар. Исломобад: Маркази таҳқиқоти форсии Эронӣ Покистон, 1986. -663 с.

124. Мулло Ҷалолиддин Мунаҷҷим. Таърихи Аббосӣ ё рӯзномаи Муллоҷалол. Бо эҳтимоми Сайфуллоҳ Воҳидниё. Теҳрон: Воҳид, 1366.

125. Мулло Ҷалолиддин Мунаҷҷим. Таърихи Аббосӣ ё рӯзномаи Муллоҷалол. Зери таҳрири Нодири Ҷалоли. Теҳрон: Мероси мактуб, 1385 х.ш.

126. Мунзавӣ Аҳмад. Феҳристиномаи китобҳои форсӣ. Нашри 1. Ҷилди 2. Теҳрон, 1374 х.ш.

127. Мунис-Ағаи. Фирдавсу-л-икбал//Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т. II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. М.-Л., 1938. С. 323-354.

128. Мунтаджаб ад-Дин Бади Атабек ал-Джувайни. Ступени совершенствования катибов (Атабат ал-катаба) Перевод с персидского, введение и комментарий Г.М. Курпалидиса. Москва: Наука, 1985. -158 с.

129.Мунтачабиддин Бадеъ. Китоби атабату-л-катаба. Бо эҳтимоми Муҳаммад Қазвинӣ ва Аббос Иқбол. Техрон: Ширкати сахҳомии чоп, 1329 х.ш.

130.Муҳаммад Авфии Бухороӣ. Лубобу-л-албоб. Бо саъй ва эҳтимом ва тасҳеҳи Э. Браун. Ҷилди 1. Лейден, 1906; Ҷилди 2. Лейден, 1909.

131.Муҳаммад Авфии Бухороӣ. Ҷавомеъу-л-хикоёт ва лавомеъу-р-ривоёт. Дастнависи рақами 317 аз ганҷинаи дастхатҳои Маркази мероси хаттии назди раёсати АМИТ.

132.Муҳаммад Авфии Бухороӣ. Ҷавомеъу-л-хикоёт ва лавомеъу-р-ривоёт. Техрон, 1335 х.ш.

133.Муҳаммад Авфӣ. Лубобу-л-албоб. Бо эҳтимоми Саид Нафисӣ. Техрон, 1333 х.ш.

134.Муҳаммад Вафои Карминагӣ. Тухфат ал-хонк//Пер. с персидского Н. К. Норкулова//Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. С.270-276.

135.Муҳаммад ибни Алӣ ибни Муҳаммад Шабонкорай. Маҷмаъу-л-ансоб. Бо эҳтимоми Ҳошими Муҳаддис. Ҷ. I-II. Техрон: Муассисаи интишороти Амири Кабир, 1363 х.ш.

136.Муҳаммад ибни Алӣ ибни Таботабой ибни Тиктакӣ. Таърихи Фахрӣ дар одоби мамалакатдорӣ ва давлатҳои исломӣ. Тарҷумаи Муҳаммад Ваҳиди Гулпойгонӣ. Ҷ. 2. Техрон: Бунгоҳи тарҷума ва нашри китоб, 1360 х.

137.Муҳаммад Козими Марвӣ. Оламорои Нодирӣ. Ҷилдҳои I-III. Чопи аввал. Техрон: Интишороти Накши Ҷаҳон, 1364 х.ш.

138.Муҳаммад Маъсум ибни Ҳочагии Исфаҳонӣ. Хуласату-с-сияр (Таърихи рӯзгори шоҳ Сафӣ). Зери таҳрири Эраҷи Афшор. Техрон, 1368 х.ш.

139.Муҳаммад Муҳсин Муставфӣ. Зубдату-т-таворих. Ба кӯшиши Бехрӯзи Гудразӣ. Техрон, 1375 х.

140.Муҳаммад Ҳакимхон. Мунтахабу-т-таворих. Ҷилди 1. Муаллифи муқаддима ва таълиқот А. Мухторов. Мухаррири масъул М. Осимӣ. Ҷ. 1. Душанбе, 1983; Ҷ. 2. Душанбе, 1985.

141.Муҳаммад Ҳасанхон Эътимодуссалтана. Таърихи мунтазами Носирӣ. Ҷ. I-II. Техрон: Дунёи китоб, 1364 х.

142.Муҳаммад Рафеи Ансорӣ. Дастур ал-мулук//Предисловие, перевод, примечания и указатели А. Б. Вильдановой. Ташкент, 1991.

143.Муҳаммад Солеҳи Лоҳурӣ. Шоҳҷаҳоннома. Дар 3 ҷилд. Бо тасҳеҳи Ваҳиди Қурайшӣ ва Ғулом Яздонӣ. Лоҳур, 1967-1972.

144.Муҳаммад Тоҳир Воҳиди Қазвинӣ Аббоснома. Зери таҳрири Иброҳими Дехгон. Техрон, 1329 х.ш.

145. Муҳаммад Тохир Воҳиди Қазвинӣ. Таърихи Чаҳонорон Аббосӣ. Бо эҳтимоми Саид Мирмуҳаммад Содик. Техрон, 1383 ҳ.ш.

146. Муҳаммад Юсуф Вола Қазвинии Исфажонӣ. Хулди барин. Бо эҳтимоми Маҳмуд Афшор. Техрон, 1383 ҳ.ш.

147. Муҳаммад Юсуф Вола Қазвинии Исфажонӣ. Хулди барин. Дастхати китобхонаи Шурои миллии Техрон, №253.

148. Муҳаммадалӣ ибни Муҳаммадсайиди Балҷувонӣ. Таърихи нофey. Бо эҳтимом, тасҳеҳ, ҳавошӣ ва пешгуфтори Аҳрор Муҳторов. Душанбе: Ирфон, 1994.

149. Муҳаммадбадеъ ибни Муҳаммадшариф Малехои Самарқандӣ. Тазкираи «Музаққир-л-асҳоб». Матни интиқодӣ бар асоси ҷаҳор нусхаи муҳим. Ба эҳтимоми Камолиддин Садрриддинзодаи Айний. Душанбе, 1385 ҳ.ш. (2007).

150. Муҳаммадёр ибни Араби Қатаған. Мусаххиру-л-билод. Бо тасҳеҳи Нодираи Ҷалолӣ. Техрон: Мероси мактуб, 1385 ҳ.ш.

151. Муҳаммадқозим. Намаи оламорои Нодири. -Т. I-III//Издание текста, предисловие, и общая редакция. Н. Д. Миклухо-Маклая. Указатели и аннотированное оглавление О. Д. Щегловой. М.: Наука, 1960. Т. I; 1965. Т. II; 1966. Т. III.

152. Муҳаммадйосуфи Муншӣ. Тазкираи Муқимхонӣ. Муқаддима ва тавзеҳоти Фариштаи Саррофон. Техрон: Мероси мактуб, 1370 ҳ.ш.

153. Муҳтарам. Тазкирату-ш-шуаро. Душанбе, 1970.

154. Муставфӣ Ҳамдуллоҳ. Нузҳату-л-қулуб. Бо эҳтимоми Лестрендж. Нашри 1. Техрон: Асотир, 2010. - 378 с.

155. Муставфӣ Ҳамдуллоҳ ибни Абубакр ибни Аҳмад ибни Наср Муставфӣи Қазвинӣ. Таърихи гузида. Бо эҳтимоми Абдулхусайни Навой. Техрон, 1339 ҳ.ш.; Муставфӣи Қазвинӣ, Зайнуддин ибни Ҳамдуллоҳ. Зайли таърихе гузида. Бо эҳтимоми Эрачи Афшор. Техрон, 1993.

156. Муставфӣ Ҳамдуллоҳ. Таърихи гузида. Бо эҳтимоми Абдулхусайни Навой. Нашри 3. Техрон: Амири Кабир, 1985. -816 с.

157. Мутрибии Самарқандӣ. Хотироти Мутрибӣ (Мусохиба бо Ҷаҳонгир подшоҳ)//Бо эҳтимом ва муқаддимаи профессор Абдулғанӣ Мирзоев. Қарочӣ, 1977.

158. Муҳаммад Салех. Шейбанинаме. Джагатайский текст. Посмертное издание проф. П. М. Мелиоранского. СПб, 1908. С.VII.

159. Муҳаммад Ҳакимхан. Мунтахаб ат-тварих (пер. с персидского Э. Хуршута)//Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент: Фан, 1988. С. 276-295.

160. Муҳаммадёр ибни Араби Қатаған. Мусаххир ал-билод //Тарҷ. аз забони форсӣ ба забони узбекӣ аз ҷониби И. Бекҷонова ва Д. Сангинова. Тошканд, 2009.

161. Мухаммад-юсуф Мунши. Мукимханская история//Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А. А. Семенова. Ташкент, 1956.

162. Муъинулфукаро. Таърихи Муллозода. Когон, 1904.

163. Наказ Борису и Семену Пазухиным, посланным в Бухару и Юрченч, 1669 г.//Издан. под редакцией А. Н. Труворова, Русская историческая библиотека (РИБ). Т.15. СПб, 1894. С. 1-91.

164. Наршахи Мухаммад. История Бухары//Перевел с персидского Н.А. Лыкошин под ред. В.В. Бартольда. Ташкент, 1897.

165. Наршахи Абубакр Мухаммад ибни Чаъфар. Таърихи Бухоро. Ҳозиркунандаи чоп, муқаддима, тартибдиҳандаи тавзеҳот, луғат, исмҳои хос, номҳои ҷуғорофӣ Н. Қосимов. Мухаррири масъул А. Мухторов. Душанбе: Дониш, 1979.

166. Наршахи Абубакр Мухаммад ибни Чаъфар. Таърихи Бухоро. Тарҷумаи Абунаسر Аҳмад ибни Мухаммад ибни Наср ал-Қубодӣ. Бо эҳтимоми Мударрисии Разаӣ. Нашри 2. Теҳрон: Тус, 1984.

167. Насави Шихаб ад-дин Мухаммад. Жизнеописание султана Джалал ад-дина Манкбурни//Пер. с араб, предисл., коммент., примечания и указатели З.М. Буниятова. Баку: Элм, 1973.

168. Насави Шихобиддин Мухаммад Хурандизӣ. Сирати Ҷалолиддини Манкубарнӣ. Тарҷумаи форсӣ аз асли арабӣ аз мутарҷими маҷхул дар қарни ҳафтуми ҳиҷрӣ. Бо тасҳеҳ ва муқаддимаи Мучтабо Минаӣ. Теҳрон: Ширкати интишороти илмӣ ва фарҳангӣ, 1986.-478 с.

169. Натанзӣ Муинуддин. «Мунтахабу-т-таворих» -и Муинӣ. Теҳрон: Нашриёти Парвини Истаҳрӣ, 2004.

170. Натанзӣ Муинуддини. «Мунтахабу-т-таворих»-и Муинӣ. Мансуб ба Муиниддини Натанзӣ. Маъруф ба «Аноними Искандар». Бо тасҳеҳи Ж. Обен. Теҳрон, 1336 ҳ.ш. (1957).

171. Низам ал-мульк. Сиасат-намэ. Книга о правлении везира XIX столетия Низам ал-мулька. Перевод, введение в изучение памятника и примечания Б.Н. Заходера. М.-Л., 1949.

172. Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Баргардонанда А. Муродзода. Душанбе: ЭР-граф, 2019. -488 с.

173. Низомуддини Шомӣ. Зафарнома. Ҷ. I. Бейрут, 1937.

174. Низомулмулк, Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ Хоҷа. Сиёсатнома. Бо эҳтимоми Сайид Абдурахмон ал-Халхолоӣ. Теҳрон, 1310 ҳ.ш.

175. Низомулмулк Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ. Сайру-л-мулк (Сиёсатнома). Нашри 4. Теҳрон: Илмӣ ва фарҳангӣ, 1378 ҳ.ш.

176. Низомулмулк Абуалӣ Ҳасан ибни Алӣ. Сиёсатнома. Бо ҳа-вошӣ ва ёддоштҳо ва ишорот ва тасҳеҳи алломаи фақид Мухаммад

Қазвинӣ бо тасҳеҳи мучаддад ва таълиқот ва муқаддима ба кӯшиши Муртазо Мударрисӣ ва Ҳаҳордеҳӣ. Техрон, 1334 ҳ.ш.

177. Низомулмулк. Сиёсатнома. Душанбе, 1998.

178. Носири Хусрав. Сафарнома. Душанбе: Ирфон, 1970.

179. Носири Хусрав. Сафарнома. Тошканд: Шарқ, 2003.

180. Нусхаи зебои Чаҳонгир. Тасҳеҳ ва муқаддимаи профессор Абдулғанӣ Мирзоев. Қарочӣ, 1976.

181. «Рисала» -и Муҳаммад Солеҳ//Перевод В. Л. Вяткина. Справочная книжка Самаркандской области на 1897 г. Вып. V. Самарканд, 1897. С. 240-244.

182. Ҳасанбеки Румлу. Аҳсану-т-таворих. Қилдҳои I-III. Техрон, 1384 ҳ.ш.

183. Ҳидоят Ризоқулихан. Сафоратномаи Хоразм. Ба кӯшиши Алӣ Ҳасурӣ. Техрон, 1356 ҳ.ш.

184. Ҳоджамуқлибеки Балхӣ. Таърихи Қипчақхонӣ (пер. с персидского Э. Хуршута)//Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв. Ташкент, 1988. С. 256-270.

185. Ҳофизи Абрӯ Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. Чомеъу-т-таворих. Бо эҳтимоми Хонбобо Баёний. Техрон: муассисаи илмӣ ва фарҳангӣ, 1938. -290 с.

186. Ҳофизи Абрӯ Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. Зубдату-т-таворих. Қилди 4. Бо эҳтимоми Сайид Чаводӣ. Техрон, 2001.

187. Ҳофизи Абрӯ, Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. Ҷуғрофияи Ҳофизи Абрӯ. Қилди 1. Муқаддима ва тасҳеҳи С. Саччодӣ. Техрон: Мероси мактуб, 1999. -166 с.

188. Ҳофизи Абрӯ Абдуллоҳ ибни Лутфуллоҳ. Маҷмаъу-т-таворихи-с-султония. Бо эҳтимоми Муҳаммад Мударрисӣ Занҷонӣ. Нашри 1. Техрон: Иттилоот, 1985. - 288 с.

189. Ҳофизи Таниши Бухорӣ. Абдуллоҳнома. Дастхати Пажу-хишгоҳи шарқшиносии Академияи илмҳои Ҷумҳурии Ўзбекистон, №207.

190. Ҳудуду-л-олам мина-л-Маширик ило-л-Мағриб» (соли 372 хичрии қамарӣ - 982 милодӣ). Вероиши доктор Манучеҳр Сутуда). - Техрон: Интишороти китобхонаи Тахурӣ, 1362 ҳ.

191. Ҳудуду-л-олам мина-л-Маширик ило-л-Мағриб. Душанбе, 2014.

192. Ҳудуду-л-олам. Таҳиягари матн Н. Қосимов. Душанбе, Дониш, 1983.

193. Озар Бегдилӣ. Оташкадаи Озар. Бо эҳтимоми Сайидчаъфар Шаҳидӣ. Техрон, 1337 ҳ.ш.

194. Озар Бегдилӣ. Оташкадаи Озар. Чопи сангӣ. Калкатта, 1834; Чопи сангӣ. Бомбай, 1861.

195. Омар ибн Мухаммед ан-Несефи ас-Самарканди. Кандия Малая. Перевод В. Вяткина. Справочная книжка Самаркандской области. Выпуск VIII, 1906. С. 235-290.

196. Пашинев. Сафарномаи Туркистон. Тарчумаи Мадрус Довудхонов. Омодакунандаи нашр Чамшед Кайонфар. Техрон, 1372 х.ш.

197. Пере Мартин Сансон. Сафарномаи Сансон. Бо эхтимоми Тақй Тафаззулӣ. Техрон, 1346 х.ш.

198. Петро делла Валле. Сафарномаи Петро делла Валле. Тарчумаи Маҳмуд Бехфирузӣ. Техрон, 1380 х.ш.

199. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. М.-Л., 1939. Перевод и комментарий; Путешествие Ахмеда Ибн-Фадлана на реку Итиль. Казан, 1992.

200. Рашид ад-дин. Переписка. Перевод, введение и комментарий А.И. Фапиной. Москва, 1971.

201. Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. I. Кн. I//Перевод с персидского Л.А. Хетагурова, редакция и примечания А.А. Семенова. М., Л., 1952. – 222 с.; Т. I. Кн. 2//Перевод с персидского О.И. Смирновой, примечания Б.И. Панкратова и О.И. Смирновой, редакция А.А. Семенова. М., Л., 1952. – 316 с.; Т. II//Перевод с персидского Ю.П. Верховского, примечания Ю.П. Верховского и Б.И. Панкратова, редакция И.П. Петрушевского. М., Л., 1960. – 248 с.; Т. III//Перевод с персидского А.К. Арендса, под ред. А.А. Ромаскевича, Е.Э. Бертельса и А.Ю. Якубовского. М., Л., 1946. – 340 с.

202. Рашидуддин Фазлуллоҳ. Макотиби Рашидӣ. Ба кӯшиши Мавлавӣ Мухаммад Шафеъ. Лохур, 1947.

203. Рашидуддин Фазлуллоҳ. Савонеху-л-афкор. Ба эхтимоми Мухаммад Тақии Донишпажух. Техрон, 1358 х.ш.

204. Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Чомеъу-т-таворих. Ҷ.1-3. Ба кӯшиши дуктур Баҳмани Каримӣ. Техрон, 1374 х.ш.

205. Рашидуддин Фазлуллоҳи Ҳамадонӣ. Чомеъу-т-таворих. Ба тасхех ва таҳшияи Мухаммад Равшан. Мустафо Мусавӣ. Чилдҳои I-IV. Техрон: Албурз, 1373 х.ш.

206. Рованди Мухаммад ибн Али Ибн Сулайман. Рахату-с-Судур ва айату-с-Сурур Бо эхтимоми Мухаммад Иқбол. Техрон: Амири Кабир, 1364 х.ш.

207. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М., 1990.

208. Руи Гонсалес де Клавихо. Сафарномаи Клавихо. Тарчумаи Масъуд Рачабниё. Техрон: Бунгоҳи тарчума ва нашри китоб. Чорпи аввал, 1337 х.ш. (1959), чопи дувум, 1344 х.ш. (1965).

209. Садр ад-дин 'Али ал-Хусайни. Ахбар ад-даулат ас-Селджукийя («Зубдат ат-таварих фи ахбар ал-умара вал-мулук ас-

селджукийя» («Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях»). Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З.М. Буниятова. –Москва: Главная редакция Восточной литературы, 1980.

210. Сайид Али Муайид Собитӣ. Аснод ва номаҳои таърихӣ аз авоили давраҳои исломӣ то авоҳири аҳди шоҳ Исмоили Сафавӣ. Техрон: Китобхонаи Тахурӣ, 1346 х.ш.

211. Сайф ибн Муҳаммад ал-Ҳиравӣ. Таърихномаи Ҳирот. Ба эҳтимоми проф. Муҳаммад Зубайр ас-Сиддиқӣ. Калкутта, 1944, - 822 с.

212. Сам'они, Абдулкарим ибни Муҳаммад. Китоб ал-ансоб/Нашри Марголиус. Лейден-Лондон, 1912 (GMS, XX).

213. Самария. Сочинение Абу Тахира-ходжи//Перевод В. В. Вяткина; Справочная книжка Самаркандской области (СКСО). Вып. VI. Самарканд, 1899.

214. Самария. Сочинение Абу Тахира-ходжи//Таджикский текст, подготовленный к печати Н. И. Веселовским, с предисловием и приложением рисунков. СПб., 1904.

215. Самъонӣ, Абусаъд ибни Абдулкарим ибни Муҳаммад Китобу-л-ансоб. Дастхати Пажуҳишгоҳи шарқшиносии АИ Федератсияи Россия рақами С 361 (543а).

216. Саноиӣ Ғазнавӣ Абдулмаҷид Маҷдуд ибни Одам. Мақотиби Саной. Техрон: Китоби фарзон, 1362 х.ш.

217. Сафарномаи винизиён дар Эрон. Тарҷумаи Манучехри Амирӣ. Нашри аввал. Техрон, 1349 ш.х.

218. Семенов А. А. Бухарский трактат о чинах и званиях и об обязанностях носителей их в средневековой Бухаре//СВ, V. М. 1948. С. 137-150.

219. Статейный список посольства в Бухарию дворянина Ивана Хохлова//Сб. князя Хилкова. Спб., 1879. С. 388-424.

220. Сурати Арозӣ аз Ибни Ҳавқал. Тарҷумаи Чаъфари Шиор. Техрон, 1345 х.ш.

221. Та'рихи Бадахшан (История Бадахшана). Факсимиле рукописи В-2311 Института востоковедения Ленинградского отд. АН СССР. Введение, примечаний и комм. А.Н. Болдырева. Ленинград, 1959.

222. Та'рихи Бадахшан (История Бадахшана). Факсимиле рукописи РАН Отделение истории, Институт востоковедения Санкт-Петербургского Государственного университета, Восточный факультет//Издание текста, перевод с персидского А.Н. Болдырева при участии С.Е. Григорьева. Введение А.Н. Болдырева и С.Е. Григорьева. Примечания и приложения С.Е. Григорьева. Москва: Восточная литература, 1997. -226 с.

223.Таварихи гузида – Нусратнаме//Иссл., критич. текст А.М. Акрамова. Ташкент: Фан, 1967.

224.Тазкирату-ш-шуарои Абдуллоҳхочаи Абдӣ. Душанбе, 1983.

225.Таърихи оламорои Аббосӣ. Таълифи Искандарбеки Туркман. Техрон, 1314/1896. Муқаддима тасҳеҳ ва таълиқоти Эрачи Афшор. Техрон, 1334/1956).

226.Таърихи Систон. Ба тасхеҳи Муҳаммадтақии Баҳор. Техрон: Интишороти Муин, 1381 х.ш.

227.Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. Извлечения из сочинений арабских. СПб., 1884. С. 1-45.

228.Точиддин Абунаسر Абдулваҳҳоб ибни Тақийуддин ас-Субкӣ. Муъид ан-ниҳам ва мубид ан-ниқам. Қоҳира, 1407 х.

229.Утбӣ Абунаسر Муҳаммад. Таърихи Яминӣ//Аз арабӣ тарҷумаи Абушшарар Чурфодиконӣ. Таҳрир ва тавзеҳоти Алии Қавим. Техрон. 1955.

230.Утбӣ. Шарх ал-Йамини ал-мусамма бил-Фатх ал-Ваҳби ‘ала та’рих Абу Наср ал-Утби лишайх ал-Манини. Қоҳира, 1869.

231.Фазлуллоҳ ибни Рӯзбеҳхон Хунҷии Исфохонӣ. Меҳмонномаи Бухоро. Техрон, 2535 шоханшоҳӣ.

232.Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Бо эҳтимоми Маҳмуд Фаррух. Чилдҳои I-II. Машҳад, 1340 х.ш.

233.Фасеҳи Хавофӣ. Мучмали Фасеҳӣ. Чилдҳои M I-III. Муқаддима, тасҳеҳ ва таҳқиқи Сайид Муҳсин Ночии Насрободӣ. Техрон: Асотир, 1386 х.ш.

234.Флорио Беневини. Реляции из Бухары//А. Попов. Сношения России с Хивой, Бухарой при Петре Великом//ЗИРГО. Т. IX. 1853. С. 270-424.

235.Хафыз-и Таныш ибн Мир Муҳаммад Бухари. Шараф-намаи шахи (Книга шахской славы). Факсимиле рукописи D 88, перевод с персидского, введение примечания и и указатели М.А Салахетдиновой. Ч.1. Москва: Наука, 1983.

236.Хафыз-и Таныш ибн Мир Муҳаммад Бухари. Шарафнама-йи шахи (Книга шахской славы). Факсимиле рукописи D 88, перевод с персидского, введение примечания и и указатели М. А. Салахетдиновой. Ч.2. Москва: Наука, 1989.

237.Ходжа Самандар Термези. Дастур ал-мулук (Назидание государям)//Факсимиле старейшей рукописи, перевод с персидского, предисловие, примечания и указатели М. А. Салахетдиновой. М., 1971.

238.Хондамир Гиёсуддин ибни Хумомуддин. Дастуру-л-вузаро. Тасҳеҳ ва муқаддимаи Саид Нафисӣ. Техрон: Иқбол, 1938. -270 с.

239. Хондамир Гиёсуддин ибни Хумомуддин. Макориму-л-ахлоқ. Бо эҳтимоми Муҳаммад Иболи Ошиқ. Нашри 1. Техрон: Мероси мактуб, 1999. -295 с.
240. Хондамир Гиёсуддин ибни Хумомуддин. Хабибу-с-сияр. Зери назари Чалолуддини Хумой. Ҷ. 1-4. Техрон, 1380.
241. Худуду-л-олам. «Рукопись Туманского». Л., 1930.
242. Худуду-л-олам. Тахияи Зариф Шариф. Душанбе: Адиб, 2008.
243. Чехович О.Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. -Вып.1//Акты феодальной собственности на землю XVII - XIX вв. /Подбор док. пер., введ. и примеч. О. Д. Чехович. Ташкент, 1954.
244. Шараф ад-дин Али Йезди. Зафарнаме//Подг. к печати, предис. и указ. А. Урунбаева. Ташкент, 1972.
245. Шарафуддин Али Яздӣ. Зафарнома. Ба тасхех ва эҳтимоми Муҳаммади Аббосӣ. Чилди аввал. Техрон, 1336 х.ш.
246. Шарафуддин Али Яздӣ. Зафарнома. Бо эҳтимоми Муҳаммад Аббосӣ. Чилдҳои 1-2. Техрон, 1957.
247. Шарафуддин Али Яздӣ. Зафарнома. Техрон, 2008.
248. Энгелберт Кемпфер. Сафарномаи Кэмпфер. Тарҷумаи Кайковус Ҷаҳондорӣ. Техрон, 1360 х.ш.

АДАБИЁТИ ИЛМӢ

249. Аббос Иқболи Оштиёнӣ. Таърихи муғул ва авоили айёми Темурӣ. Чилди 1 - 2. Техрон: Моҳи манзар, 1386 х. -652 с.
250. Абдураимов М.А. «Та'рих-и Абул-Файзхани» Абдурахмана Даулата и реляция Флорио Беневини как источники по истории Бухарского ханства в первой половине XVIII в//Известия АН УзССР. 1958, №6. С. 57-62.
251. Абдураимов М.А. «Та'рих-и Абул-Файзхани» Абдурахмана Даулата как источник о политическом и экономическом упадке Бухарского ханства в первой половине XVIII в//Известия АН УзССР. 1957, № 3. С. 27-32.
253. Азизуллоҳи Баёт. Куллиёти таърихи Эрон аз оғоз то машрутият бо зикри аснод ва маохизи он. Техрон, 1370 х. -633 с.
254. Алиакбари Шихобӣ. Аҳвол ва осори Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ, Техрон: Асотир, 1375 х. -709 с.
255. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (Письменные памятники). Ташкент, 1985.
256. Ахмедов Б.А. Махмуд ибн Вали и его энциклопедический труд//ОНУ. Ташкент, 1969, № 11. С. 62-65.
257. Бартольд В.В. Введение к изданию «Худуд ал-олам»//Соч. Т. VIII. М.: Наука, 1973. С. 504-545.

258.Бартольд В.В. История изучения Востока в Европе и России //Соч. Т. IX. М.: Наука, 1977. С. 199-482.

259.Бартольд В.В. Новые данные о самаркандских памятниках //Соч. Т. IV. М., 1966. С. 238-242.

260.Бартольд В. В. Приложение к протоколу X заседания отделения исторических наук и филологии Российской АН, 17 сентября 1919 г. Изв. АН по отделению общ. Наук, Ч. II. Пг., 1919. С. 927-930.

261.Бартольд В.В. Сочинения. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Т.1. М.: Изд. Вост. лит., 1963.

262.Вельяминов-Зернов В.В. Исследования о касимовских царях и царевичах//ТВОРАО. Ч. I-III. СПб., 1863-1866. Ч. 2. С. 341-362.

262.Вороновский Д. Г. «Гульшан ал-мулук» Мухаммеда Якуба Бухари. Ташкент, 1947.

263.Гинсбург Л.Я. О психологической прозе. М., 1999.

264.Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. М., 1998.

265.Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. Москва: Наука, 1988.

266.Иванов П. П. Хозяйство джуйбарских шейхов. К истории феодального землевладения в Средней Азии в XVI-XVII вв. М.- Л.: Изд-во АН СССР, 1954.

267.История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Т. 1. М., 1976.

268.Кабанов В. В. Источниковедение истории советского общества. Курс лекций. М., 1997.

269.Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. -Т. I. Рукописи на персидско-таджикском и узбекском языках: история, мемуары и исторические биографии, география, историческая топография, путешествия, хронограммы и документы//Под ред. и при участии А. М. Мирзоева и А. Н. Болдырева. Сталинабад, 1960.

270.Каталог восточных рукописей АН ТаджССР. Т. II. Биографии, поэзия//Под ред. и при участии Мирзоева А.М. и Болдырева А.Н. Душанбе, 1968.

271.Каталог восточных рукописей АН Таджикской ССР. Том. 6. Под ред. и при участии акад., проф. А. М. Мирзоева и д-ра филол. наук А. Е. Бертельса. Душанбе, 1988. - 370 с.

272.Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М., 1987.

273.Костыгова Г.И. Персидские и таджикские рукописи «Новой серии» ГПБ. Алфавитный каталог//Составитель Г. И. Костыгова, научный редактор А.Н. Болдырев. Л., 1973.

274. Миклухо-Маклай Н.Д. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 3. Исторические сочинения. Москва: Наука, 1975.

275. Миклухо-Маклай Н.Д. Рукопись «Аламара-йи Надири»//Ученые записки ИВ АН СССР. Т. VI. М.-Л., 1953. С. 176-179.

276. Мирзоев А.М. Новый источник по литературе Ирана сефевидского периода//Труды двадцать пятого Международного конгресса востоковедов. Т. II. М., 1963. С. 269-275.

277. Мирзоев А.М. Тазкираи Малехо ва баъзе масъалаҳои таърих //Шарқи сурх. 1946, № 1. С. 30-32.

278. Михайлова А.И. Каталог арабских рукописей Института народов Азии. Выпуск 2. Географические сочинения. Москва, 1961.

279. Муҳаммадризо Ночӣ. Таърих ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. Техрон, 1378 х.ш.

280. Мухтаров А.М. Позднесредневековый Балх: материалы к исторической топографии города в XVI-XVIII вв. Душанбе: Дониш, 1980. -123 с.

281. Никитин С.А. Курс источниковедения истории СССР. Т. 2. М. 1940.

282. Петрушевский И.П. Очерк по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX в. Л.: Изд-во ЛГУ, 1949.

283. Пушкирев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. М., 1975.

284. Репина Л.П. Концепции социальной и культурной памяти в современной историографии. М., 2005.

285. Ромаскевич А.А. Список персидских, турецко-татарских и арабских рукописей Библиотеки Петроградского университета//ЗКВ. Т. I. Л., 1925. С. 353-371.

286. Салахетдинова М.А. Новый источник по истории Средней Азии XVII в.//Иранская филология. Материалы IV Всесоюзной межвузовской научной конференции по иранской филологии, состоявшейся в Ташкенте 23-26 сентября 1964 г. Ташкент, 1966. С. 294-302.

287. Семенов А.А. К вопросу, кто был автором «Та'рих-и Саид Рақим»//Сб.: В.В. Бартольд». Туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент, 1927. С. 48-56.

288. Сиротина И.Л. Культурологическое источниковедение: проблема мемуаристики//Методология гуманитарного знания в перспективе XXI в. Мат. межд. научн. конф. СПб., 2001. Сер. «Symposium». Вып. № 12. С. 227, 231.

289. Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР. Т. I. Под ред. А.А. Семёнова. Ташкент, 1952. 440 с; Т. II. Под ред. А.А. Сем-

ёнова. Ташкент, 1954. -549 с.; Т. III. Под ред. А.А. Семёнова. Ташкент, 1955. 518 с.; Т. IV. Под ред. А.А. Семёнова. Ташкент, 1957. 519 с.; Т. V. Под ред. А.А. Семёнова. Ташкент, 1960. 494 с.; Т. VI. Под ред. Семёнова А.А. и Вороновского Д.Г. Ташкент, 1963. -689 с.; Т. VII. Под ред. А. Уринбаева и Л.М. Епифанова Ташкент, 1964. -517 с.; Т. VIII. Под ред. А.А. Семёнова и Д.Г. Вороновского. Ташкент, 1967. -769 с.; Т. IX. Под ред. А. Уринбаева и Л.М. Епифанова Ташкент, 1971. -578 с.; Т. X. Под ред. Вороновского Д.Г. Ташкент, 1975. -690 с.; Т. XI. Под ред. А. Уринбаева и Р.П. Джалиловой. Ташкент, 1987. -429 с.; Т.1. История. Составители: Д.Ю. Юсупова, Р.П. Джалилова. Ташкент: Фан, 1998. -536 с.

290.Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Т. V. М., 1961.

291.Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор/Переработал и дополнил Ю.Э. Брегель. Ч.1-2. М.: Гл.ред. вост. лит., 1972.

292.Тагирджанов А.Т. Описание таджикских и персидских рукописей восточного отдела библиотеки ЛГУ. Т. I. Л.,1962.

293.Тартаковский А. Г. Русская мемуаристика XVIII-первой половины XIX вв. М., 1991.

294.Тартаковский А.Г. 1812 год и русская мемуаристика. М., 1980.

295.Туманский А.Г. Из далёкого прошлого Самарканда, 1868-1893. На память 25-летия Самарканда//Окраина. Самарканд, 1893.

296.Хрестоматия по общей психологии. Психология памяти. М., 1980.

297.Чехович О.Д. Бухарская летопись XVIII века, «Убайдуллонаме» //Проблемы источниковедения. Вып. VIII. М., 1959. С. 191-227.

298.Шахиншаев А. Антология Малеха//Труды Таджикской базы АН СССР. Т. IX. Сталинабад, 1938. С. 33-40.

ҲАМЗА КАМОЛ,
АБДУҚАҲҲОР САИДОВ

МАЪХАЗШИНОСӢ

(Аҳди қадим – ибтидои асри XX)

Муҳаррири техникӣ:
Тӯрахӯҷаи Тохирзода

Ба чоп 10. 07. 2023 супорида шуд. Ба чоп 27. 07. 2023 имзо шуд.
Чопи офсетӣ, Андозаи 60x84, Қузъи чопӣ 19,5
Тездоди нашр 100 нусха.

Дар нашриёти ҚДММ «Ганчи хирад» ба таъб расидааст.
734025, Душанбе, хиёбони Рудакӣ, 21 (тел: 227-71-01)

БАРОИ ҚАЙДҲО

БАРӨИ ҚАЙДХО